

Mijn
1118201

1633

C

OPVOEDEN TOT SOCIALE VERANTWOORDELIJKHEID

De verzoening van wetenschap, ethiek en sekse in
het sociaal werk in Nederland rond de eeuwwisseling

STUDIEBIBLIOTHEEK
28 MEI 1990
100-1-1-100000

Liesbeth Bervoets

STELLINGEN:

1. Door de belangeloze toewijding van 'geleerde' beroepen radicaal te verwerpen, bleven critici van de functionalistische beroepensociologie gevangen in de oppositie tussen altruïsme en eigenbelang.
2. Sociologen hebben er een handje van om sociaal werk(st)ers en andere sociaal-zorgenden bevoogding te verwijten, terwijl hun vakgenoten vanaf het ontstaan van de sociale kwestie gegrossierd hebben in het uitvinden van stigmatiserende etiketten, zoals 'onwaardige armen', 'onmaatschappelijken', 'massajeugd' en 'rand-groepjongeren'.
3. De tendentie om het ethische element in de beroepsoriëntatie van sociaal-werkpioniers aan de invloed van christendom toe te schrijven ontkent niet alleen dat de maatschappijtheorieën van Comte en andere negentiende-eeuwse denkers ook religieuze elementen bevatten, maar bevestigt bovendien de stereotype koppeling van vrouwen aan religie.
4. Het voorstel om een oudedagsvoorziening in het leven te roepen zonder dat rechthebbenden daar premie voor hadden betaald, was een van de politieke breekpunten tussen de liberaal Van Houten en zijn sociaal-liberale tegenvoeter Treub. Hoewel dit voornemen niet ten uitvoer is gebracht kan in Treub's voorstel de eerste aanzet tot de verzorgingsstaat worden gezien.
5. Hirschman laat aan de hand van historische voorbeelden zien dat het onderscheid tussen bedoelde en onbedoelde effecten van het sociaal handelen - de klassieke *raison d'être* van de sociale wetenschappen - nogal willekeurig is en dat 'onbedoelde' gevolgen van sociaal ingrijpen sinds Smith's 'invisible hand' de bijbetekenis kregen van 'ongewenste' effecten.
Op grond van zijn betoog kan het sociaal-wetenschappelijke *dédain* voor ideeëngeschiedenis van vraagtekens worden voorzien. (A.O. Hirschman, *The rhetoric of reaction. Perversity, futility, jeopardy.*)

6. Wie de professionalisering van de wetenschap toejuicht, zou zich moeten realiseren dat 'amateurisme' in de Engelse traditie van geleerde beroepen oorspronkelijk voor ware toewijding en liefde voor het vak stond. Alleen van de 'gentleman-amateur' kon verwacht worden dat hij zich niet vanwege baantjesjagerij of persoonlijk winst oogmerk op de ontwikkeling van zijn vak toelegde.
7. Zoals het negeren van de kennis en het probleemoplossend vermogen van het personeel menig bedrijf de kop heeft gekost, is het ook een ernstige vergissing te menen dat het bureaucratisch dirigeren van universitair personeel de wetenschappelijke produktiviteit en het onderwijsrendement bevordert. De vraag is alleen of dit inzicht zal doorbreken voordat of nadat iedere bevoegenheid uit het wetenschappelijk bedrijf verdwenen zal zijn.
8. De huidige klachten over de pedanterie van de jaren-zestig-generatie lijken nieuw bij de gratie van het verontachtzamen van het sekseverschil. Toch kwam de feministische beweging in de jaren zeventig behalve uit onbehagen met de 'voltooide' emancipatie van vrouwen, óók al voort uit ergernis over het feit dat 'de verbeelding die aan de macht' was gekomen de verhoudingen tussen de seksen ongemoeid liet.
9. Zoals ieder genot bestaan ook culinaire geneugten voor een belangrijk deel uit het fantaseren en praten over gerechten die nimmer geconsumeerd zullen worden.
10. Als het aaien van katten een bloeddrukverlagende werking met zich meebrengt, is dat een mogelijke verklaring voor de voorliefde voor deze diersoort onder feministen.

L. Bervoets, *Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid. De verzoening van wetenschap, ethiek en sekse in het sociaal werk in Nederland rond de eeuwwisseling.*

2 juni 1993, Wageningen.

NN08201, 1633

Liesbeth Bervoets

OPVOEDEN TOT SOCIALE VERANTWOORDELIJKHEID

de verzoening van wetenschap, ethiek en sekse in het
sociaal werk in Nederland rond de eeuwwisseling

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van
doctor in de landbouw- en milieuwetenschappen,
op gezag van de rector magnificus,
Dr. H.C. van der Plas,
in het openbaar te verdedigen
op woensdag 2 juni 1993
des namiddags om vier uur
in de aula van de
Landbouwuniversiteit te Wageningen.

Wm 581259

40951

**BIBLIOTHEEK
LANDBOUWUNIVERSITEIT
WAGENINGEN**

**Promotor: Dr. A.L. Mok, hoogleraar in de sociologie van
arbeid en technologie.**

De handelseditie van deze dissertatie verschijnt in het najaar van 1993.

Copyright 1993 Liesbeth Bervoets, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd of openbaar gemaakt zonder toestemming van de auteur.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Bervoets, Liesbeth

Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid : de verzoening van wetenschap, ethiek en sekse in het sociaal werk in Nederland rond de eeuwwisseling / Liesbeth Bervoets. - [S.l. : s.n.]

Proefschrift Wageningen. - Met lit.opg.

ISBN 90-5485-123-6

Trefw.: vrouwenarbeid ; geschiedenis / vrouwen in het welzijnswerk ; geschiedenis.

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	1
1 SOCIALE POLITIEK, ZORGETHIEK EN DE VERWETENSCHAPPELIJKING VAN ZORG	
1.1 wetenschappelijke filantropie	3
1.2 altruïsme versus eigenbelang	5
1.3 professionaliseringstheorieën als seksevraagstuk	7
1.4 een historische benadering van professionalisme	13
1.5 de verwetenschappelijking van zorg	16
1.6 de vervrouwelijking van de deugd	20
1.7 zorgende macht	23
1.8 afbakening en onderzoeksmateriaal	27
1.9 probleemstelling	29
2 SOCIOLOGISCHE BOUWSTENEN VOOR EEN PROGRAMMA VAN DE SOCIALE VROUW	
2.1 de transformatie van Comte's huiselijke engel	33
2.2 van parasitaire huisvrouw tot nuttige burgeres	39
3 ARBEIDSETHIEK EN BURGERSCHAP	
3.1 inleiding	47
3.2 de sociaal-liberale arbeidsethiek en de kwestie van de vrouwelijke 'ledigheid'	50
3.3 van homo economicus tot sociale burgeres	61
3.4 de tekortkomingen van het liberalisme en het tekortschieten van vrouwelijke zorg	63
3.5 de verschillen tussen de seksen	66
3.6 de vrouwenstudie	74
3.7 vrouwenkiesrecht	78
3.8 beschermende arbeidswetgeving voor vrouwen	79
3.9 conclusie	82
4 DE SOCIALE KWESTIE EN HET SOCIAAL-LIBERALE SCHULDBESEF	
4.1 inleiding	87
4.2 'de leer van de hebzucht' versus de sociale economie	89
4.3 de liberale onenigheid over de verwijtbaarheid van armoede	96
4.4 het leerstuk van de individuele aansprakelijkheid	100
4.5 sociale ethiek als alternatief voor 'stofvergoding'	104
4.6 de sociaal-darwinistische perceptie van veranderlijkheid en geleidelijkheid	106
4.7 de positivistische passie voor sociale feiten	110
4.8 de intellectueel als sociale bemiddelaar	112
4.9 de grens van redelijkheid en opvoedbaarheid	115
4.10 conclusies	117

5	ENKELE PORTRET TEN	
5.1	inleiding	119
5.2	Mercier (1839-1910), wegbereidster en geweten	119
5.3	Arnold Kerdijk (1846-1905), steun en toeverlaat	123
5.4	Marie Muller-Lulofs (1854-1953), bevlogen en volhardend	125
6	EEN PROGRAMMA VAN EN VOOR VERLICHT E VROUWEN	
	opleiding en beroepspraktijk van het sociaal werk (1899-1915)	
6.1	inleiding	131
6.2	een opleidingsinrichting in wording (1898-1915)	132
6.2.1	- de eerste stappen	133
6.2.2	- de leerlingen	138
6.2.3	- docenten en bestuur	142
6.2.4	- toch een zenuwziek product?	145
6.3	'een tempel aan de dienst van het goede gewijd'	154
6.4	'armoede waarborgt geen heiligheid'	163
6.5	'achter de rug om vrage men nooit'	169
6.6	conclusie	174
	SLOTBESCHOUWING	177
	NOTEN	183
	LITERATUURLIJST	214
	OVERIGE GERAADPLEEGDE BRONNEN	229
	SAMENVATTING	230
	SUMMARY	233
	GEGEVENS OVER DE AUTEUR	235

VOORWOORD

Toen ik dit onderzoek naar de domeinafbakening en legitimering van het sociaal werk startte was welzijnswerk uit. Nu dit onderzoek is afgerond lijkt de publieke opinie over deze sector van zorg weer enigszins ten gunste te veranderen. Langzamerhand begint het te dagen dat maatschappelijke rust en het gevoel van veiligheid niet met het bijbouwen van gevangnissen alleen gegarandeerd is. In het werkzijnswerk zijn de wonden gelikt en herleeft de belangstelling voor de eigen verdiensten in verleden en heden en de belangrijke rol van sekse daarin.

Hoewel ik deze samenloop van omstandigheden niet heb voorzien, kan deze studie mogelijk een bijdrage leveren aan de publieke herwaardering van en het herstel van eigenwaarde in het sociaal werk. De rijke geschiedenis van het beroep waarvan ik in deze studie maar een deel heb kunnen schetsen geeft daar voldoende aanleiding voor.

Aan de tot standkoming van dit boek hebben de volgende mensen bijgedragen. Mijn promotor Professor Mok bood mij de ruimte om mijn eigen weg te gaan en de mogelijkheid op zijn ruime kennis van de sociologie en professionaliseringsvraagstukken terug te vallen. Ook in periode waarin het onderzoek maar niet op leek te schieten bleef hij geduldig en met vertrouwen informeren naar de komst van het volgende hoofdstuk. Door zijn vaardige hand van corrigeren en redigeren is de uiteindelijke tekst aanzienlijk verbeterd. Ton Korver, voormalig collega van de Vakgroep Arbeid en Organisatie, voorzag niet alleen vanaf het eerste begin alle probeersels nauwgezet van commentaar, maar was ook een rots in de branding van de universitaire politiek. Tjitske Akkerman leverde bemoedigend commentaar op diverse hoofdstukken van het eerste concept en deed verschillende suggesties om de opbouw en samenhang van het boek te verbeteren. Marja Gastelaars bood genereus aan om haar kennis over het aandeel van de sociologie bij het sociaal beheer met mij te delen.

Mijn speurtocht naar de ontstaansgeschiedenis van het sociaal werk zette me op het spoor van Mr.N.M. Muller, een nazaat van Mevrouw Muller-Lulofs, die meer interessant materiaal van haar bleek te bezitten dan hij aanvankelijk vermoedde. Dankzij hem kreeg ik de beschikking over de briefwisseling tussen Kerdijk en Mercier en Muller-Lulofs en haar aantekeningen over bestuursdiscussies en de door haar verzorgde armenzorgcursus voor de School van Maatschappelijk Werk. Tot mijn verrassing bleek hij de brieven te bezitten van Muller-Lulofs aan Mercier en vice versa die in het Archief De Jongh in het IISG ontbreken. Rik Vuurmans van wiens hand een biografisch artikel van Kerdijk is verschenen, ontcijferde met mij Kerdijk's vrijwel onleesbare handschrift. De kritische kanttekeningen van Veit Bader bij de eerste hoofdstukken, zette mij aan om het betoog over de relatie tussen sociologie en sociaal werk te preciseren en wat meer afstand te nemen van de politiek-ekonomische beschouwingen van sociaal-liberalen. Odile Verhaar toonde zich in al die tijd een prettige collega, die bovendien bereid was om met haar filosofische blik telkens naar nieuwe onvolkomenheden in het betoog te speuren. Dat dit onderzoek er tenslotte als een echt boek is gaan uitzien in geheel te danken aan Nicolette Schmidt, die op het laatste moment al haar grafische kundigheden in de strijd wierp.

Kees en Eva waren zo vriendelijk mij in de laatste maanden te ontzien, al vinden ze zelf dat ze dat al jaren doen. De argusogen waarmee Kees naar stilistische zwakheden en verkeerd geplaatste of ontbrekende leestekens speurde, gaven me het gevoel dat de correctie van de tekst bij hem in goede handen was.

hoofdstuk 1

SOCIALE POLITIEK, ZORGETHIEK EN DE VERWETENSCHAPPELIJING VAN ZORG

een probleemschets

1.1 wetenschappelijke filantropie

Om een eind te maken aan het 'schromelijk diletantisme' en 'geliefhebber op sociaal gebied' werd aan het eind van de negentiende eeuw besloten een opleiding voor sociaal werk in het leven te roepen.¹ Hélène Mercier, feministe en pleitbezorgster van een 'wetenschappelijke filantropie', had haar seksegenoten al eerder geadviseerd om zich 'aan de hand van de socioloog' in de sociale kwestie te verdiepen en 'haar handelen aan zijn denken vast te knopen'.² Wilde het sociaal werk zegenrijk zijn en zich onderscheiden van de bestaande, neerbuigende liefdadigheidspraktijken, dan vergde het volgens Mercier behalve sociale bewogenheid ook praktische training en wetenschappelijk vorming.³

Desalniettemin achtte zij het van groot belang dat het sociaal werk zijn zelfstandigheid behield ten opzichte van de sociologie. Als voorstandster van een moderne, sociologisch onderbouwde aanpak van de sociale kwestie zag Mercier ook gevaren in de 'wetenschappelijke bestrijding van het armoedevraagstuk', in het bijzonder waar deze in 'geestelijke vivisectie' op de armen ontaardde. Daarom meende ze tegelijkertijd dat sociaal voelende vrouwen een dam moesten opwerpen tegen de onverschilligheid voor en de miskennis van morele vraagstukken bij 'de mannen van de wetenschap'.⁴ Met name sociaal-darwinisten tenderden naar een gelijkschakeling van natuurlijke en sociale verschijnselen, zich daarbij onvoldoende realiserend dat 'kennis van het Ware' niet zonder meer tot 'de keuze voor het Goede'

leidde. Mercier zag voor vrouwen, 'krachtens haar aanleg en omstandigheden', de taak weggelegd om het evenwicht te herstellen tussen de bestudering van 'stoffelijke' en van 'onstoffelijke' verschijnselen. Voortbordurend op de sociologische redenering dat individuele hebbelikheden en tekortkomingen het gevolg en niet de oorzaak zijn van sociale omstandigheden, construeerde Mercier een, voor de fundering van het sociaal werk toonaangevende, analogie tussen het vrouwenvraagstuk en het sociale vraagstuk. Zoals materiële armoede onlosmakelijk verbonden was met de bestaansvoorwaarde van de arbeidersklasse, zo kon ook de geestelijke armoede en geringe daadkracht van vrouwen niet los gezien worden van de 'condition feminine' in burgerlijke kring. Zonder de structurele verbetering van sociale omstandigheden zou individuele inspanning 'onbegonnen werk' blijven. In combinatie met een positivistische passie voor sociale feiten bood deze sociologische optiek in de ogen van Mercier een betere garantie voor het tot standbrengen van een solide en rechtvaardige maatschappelijke ordening dan om het even welke politiek.

Met dit primaat van de wetenschap over de politiek sloot Mercier aan bij een traditie van sociaal-wetenschappelijke ordening en regulering van de samenleving die in het negentiende-eeuwse Nederland vooral onder sociaal-liberale intellectuelen voet aan de grond heeft gekregen.⁵ In deze traditie, die onder andere terug gaat op Saint-Simon, Comte en Durkheim, kenmerkte de industriële maatschappij zich door een verfijnde arbeidsdeling en toenemende, wederzijdse afhankelijkheid van sociale groepen. Deze maatschappijtheoretici zochten het antwoord op de sociale uitwassen van het kapitalisme eerder in het harmoniseren van sociale verhoudingen en in geleidelijke sociale hervorming onder leiding van wetenschappers en industriëlen, dan in een radicale maatschappelijke omwenteling. Mercier's 'socialisme-zonder-klassestrijd'⁶ was behalve door Comte en Saint-Simon ingegeven door het werk van uiteenlopende figuren zoals bijvoorbeeld John Stuart Mill, Alfred Fouillée en door Fabianisme en Kathedersocialisme. Haar sociaal-liberale hervormingsdrang stoelde op de overtuiging dat de

bestaande verschillen tussen rijken en armen, mannen en vrouwen grotendeels op sociale oorzaken waren terug te voeren. Deze sociologische visie op armoede en sekse-ongelijkheid opende de mogelijkheid om over sociale verandering te spreken en tegelijkertijd afstand te nemen van 'ultra-feministische' en socialistische maatschappijveranderingsscenario's. Jonker typeerde de sociologische blik van sociaal-liberalen op de industriële samenleving als volgt:

" Men was zeker onder de indruk van de ingewikkelde, précaire samenhang tussen allerhande sociale verschijnselen. Maar de houding van de negentigers kan gekarakteriseerd worden als één van uiteindelijk zelfvertrouwen. De maatschappij was ingewikkeld, maar niet stuurloos. De richting van de ontwikkeling was er één van differentiatie en specialisatie, van groei en vooruitgang."⁷

Mercier's roep om een wetenschappelijke aanpak van de sociale kwestie kan niet los gezien worden van dit vertrouwen in wat tegenwoordig 'de maakbare samenleving' heet.

1.2 altruïsme versus eigenbelang

De ambivalentie van het sociaal werk ten opzichte van de sociologie is sinds Mercier niet meer verdwenen. Eén van de opvolgsters van Mercier, de twintigste-eeuwse 'grand old lady' van het sociaal werk Marie Kamphuis, beklaagde zich nog in 1986 over het paternalisme waarmee sociologen het sociaal werk tegemoet traden.⁸ Het stak haar dat sociologen zich onder het mom van onpartijdige deskundigen een oordeel over de professionele aanspraken van het sociaal werk aanmatigden. Haar kritiek richtte zich in het bijzonder op de socioloog Van Doorn, die het sociaal werk eens typeerde als een beroep dat in het spanningsveld tussen persoonlijke nood en institutionele orde opereerde.⁹ Het sociaal werk was naar zijn mening gedoemd tot een diffuus en marginaal bestaan omdat het zich, in tegenstelling tot de geneeskunde of de advocatuur, niet onvoorwaardelijk aan de kant van de cliënt kon opstellen. De geringe professionele status van het

sociaal werk kon vanwege dit structurele kenmerk geen toeval zijn, maar diende als inherent aan de maatschappelijke opdracht van het beroep beschouwd te worden. Deze vergelijking kwam Kamphuis van meet af aan als weinig steekhoudend voor. Van Doorn suggereerde een tegenstelling tussen individueel en maatschappelijk belang, die volgens Kamphuis meer van ideologische vooringenomenheid, dan van inzicht in het karakter van het sociaal werk getuigde. Van Doorn's verzekering dat de sociologie als jonge academische discipline met vergelijkbare identiteits- en statusproblemen worstelde, overtuigde Kamphuis ook achteraf niet van de onbevangenheid van zijn sociologisch oordeel. Van Doorn representeerde voor haar een 'bevriende mogendheid', die er met haar 'landverovertjesspel' op uit was om het sociaal werk tot verlengstuk van de eigen discipline te degraderen.

Het commentaar van Kamphuis was meer dan een uiting van de naoorlogse inspanning om de eigen deskundigheid van het sociaal werk gestalte te geven. Het speelde ook in op de groeiende twijfel van professionaliseringstheoretici aan de onbaatzuchtige rol van 'geleerde beroepen' in de samenleving.¹⁰ Het welzijnswerk, door marxistische critici al 'ontmaskerd' als handlanger van de bestaande orde¹¹, vormde een dankbaar object van wat zo mooi als 'the sociology of suspicion' is betiteld.¹² Op deze stroom meedrijvend, ontwaarde Hans Achterhuis dan ook nog slechts probleemmakers die zich op de uitdijende 'markt van welzijn en geluk' voordeden als probleemoplossers en zich daarmee aan consumentenbedrog en zelfverrijking schuldig maakten.¹³ De scepsis van Kamphuis over wetenschappelijke disciplines, die zich met evenveel *dédain* als gebrek aan feitelijke kennis over het achterlijke zusje bogen, kan in dit licht als een koekje van eigen deeg worden beschouwd.

Dit onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van het sociaal werk sluit aan bij eerdere pogingen om de onvruchtbare tegenstelling tussen eigenbelang en altruïsme in het theoretisch denken over de machtsvorming van beroepen te doorbreken.¹⁴ Als zodanig rekent het af met het idee dat achter-

dochtig speuren naar professionele bijbedoelingen en belangen een alternatief is voor het legitimeren van de goede bedoelingen van beroepsgroepen en hun representanten. In plaats van beroepsaspiraties te idealiseren of als misleiding af te doen, laat dit onderzoek zien welke rol de tegenstelling tussen altruïsme en eigenbelang heeft gespeeld in de ontstaansgeschiedenis van het sociaal werk en aan welke negentiende-eeuwse sociologische noties over klassen en seksen het 'wetenschappelijk altruïsme' van het sociaal werk rond de eeuwwisseling appelleerde. Tevens wordt nagegaan hoe het sociaal werk met deze sociologische noties een eigen deskundigheid ten opzichte van andere zorgdeskundigheden afbakende.

Door het beroep op altruïsme en wetenschappelijkheid in het sociaal werk als een historische verschijningsvorm van professionalisering te analyseren, kan zichtbaar gemaakt worden op welke wijze schijnbaar objectieve concepten en categorisering en steunen op het sekseverschil en welke machtswerking het spreken in termen van altruïsme en wetenschappelijkheid heeft. Om te achterhalen hoe mensen op het idee komen om beroepen als typisch mannelijk of vrouwelijk te zien, dient onderzocht te worden welke (wetenschappelijke) vocabulaires zij daarvoor tot hun beschikking hebben.¹⁵ Met deze aanpak is niet meer aan de orde in hoeverre bepaalde aanspraken op waarheid, gerechtigheid, etcetera legitiem zijn, maar hoe sociaal werkpioniers zich van deze sociologische vocabulaires bedienden om de eigen definities van sociale problemen waar te maken. Deze vragen en overwegingen geven in een notedop aan waar het in deze studie over de opkomst van het sociaal werk om begonnen is.

1.3 professionaliseringstheorieën als seksevraagstuk

Voor zover het theoretisch instrumentarium in vrouwenarbeidsonderzoek onderwerp van reflectie is, richt de kritiek zich voornamelijk op de onvolkomenheid en algemene pretentie van theoretische concepten en categorieën.¹⁶ Economische en arbeidssociologische verklaringskaders maken aanspraak op algemene geldigheid, terwijl ze in feite slechts een deel van de

werkelijkheid - de wereld van de mannelijke loonarbeid - weerspiegelen, zo luidt het wetenschapskritische commentaar.¹⁷ De constatering dat theoretische instrumenten niet sekse-neutraal zijn impliceert echter niet noodzakelijkerwijs dat concepten en theorieën uitsluitend betrekking hebben op de werkelijkheid en ervaring van mannen. De kritiek op de eenzijdige 'mannelijke' strekking van arbeidssociologische en economische vraagstukken schiet gemakkelijk heen over het feit dat mannelijke arbeidspatronen hun betekenis ontlenen aan een impliciete of expliciete vergelijking met het arbeidsaandeel van vrouwen.¹⁸ Zo staat de mannelijke kostwinner weliswaar model voor de huidige organisatie van het arbeidsbestel, maar dit model veronderstelt ook een huisvrouw die de mannelijke loonarbeider van zorgverplichtingen ontlast en in ruil daarvoor zelf van loonarbeid is vrijgesteld. Anderzijds veranderen de bestaande economische en sociologische concepten nog niet in sekse-neutrale noties, wanneer bijvoorbeeld huishoudelijke arbeid wordt opgenomen in ramingen van het bruto-nationaal product of als onderzoek naar arbeidsbeleving zich uitstrekt tot huishoudelijke arbeid.¹⁹ Het eerste type onderzoek stelt de overeenkomst voorop - evenals loonarbeid vallen huishoudelijke diensten onder de noemer 'nuttige' arbeid - het tweede type richt de lens op het verschil en schildert huishoudelijke arbeid als de anti-these van loonarbeid af. In beide gevallen bestaat huishoudelijke arbeid bij de gratie van de gebruikelijke economische en arbeidssociologische parameters waarmee arbeid gedefinieerd wordt.

Vanuit de hier gehanteerde onderzoeksoptiek is het niet relevant of een bepaalde theorie of vraagstelling een juiste verklaring geeft voor sekse-ongelijkheid, maar hoe sekse in een bepaalde theorie of vraagstelling functioneert en welke betekenis van sekse wordt ingesloten of juist uitgesloten, ook bij concepten die op het eerste oog niets met sekse te maken hebben. Deze benadering zal ik preciseren met behulp van een aantal voorbeelden uit de beroepsociologie.

De beroepsociologie heeft in vergelijking met de arbeidssociologie in

zijn geheel nogal wat aandacht besteed aan het lage prestige en rendement van vrouwenberoepen als het sociaal werk, de verpleging en het onderwijs²⁰ en aan de geringe vertegenwoordiging van vrouwen in de klassieke professies.²¹ Het inmiddels in onbruik geraakte theoretische kader van deze onderzoeken is nog in zoverre relevant, dat voor de neo-marxistische en neo-weberiaanse alternatieven van nu nog grotendeels dezelfde bezwaren gelden.

Vrouwenberoepen staan in professionaliseringsstudies min of meer model voor de zogenaamde semi-professies²²: beroepen die (nog) niet beschikken over de theoretische 'body of knowledge' en autonomie van klassieke, gevestigde professies, zoals de geneeskunde, de rechtspraak en het academisch onderwijs.²³ De socioloog Carr-Saunders onderscheidde behalve semi-professies ook nog gevestigde professies, nieuwe professies en would-be professies. Hij en de meeste sociologen na hem rekenden het sociaal werk tot de semi-professies.²⁴ Onderzoek naar dit beroep concentreerde zich dan ook op de vraag hoe het sociaal werk zich in vergelijking met gevestigde professies ontwikkelde en welke kans er bestond dat het sociaal werk tot een beroep met een vergelijkbare sociale status, c.q. tot een gevestigde professie zou uitgroeien.²⁵ Hoewel de criteria die typerend geacht worden voor de 'echte' professie per auteur enigszins verschillen, werd het professionele gehalte van het sociaal werk afgemeten aan dezelfde criteria als de 'echte' professie, dat wil zeggen aan de mate van wetenschappelijke georiënteerdheid (waarbij actief bijdragen aan wetenschappelijke kennisproductie hoger scoort dan communicatie en toepassing van kennis) van autonomie en van toewijding aan de cliënt.²⁶ Door deze eenzijdige methode van vergelijken kwam het onderzoekszwaartepunt te liggen bij de periode dat het sociaal werk de kenmerken van een 'echte' professie begon te vertonen, zoals de oprichting van beroepsverenigingen en vaktijdschriften, het ontwerpen van een beroepscode en de erkenning van opleidingsprogramma's en diploma's door de overheid.

Het beroepenclassificatiemodel van Carr-Saunders suggereert dat het onder-

scheid tussen gevestigde professies en semi-professies een bepaald verschil 'in de werkelijkheid' weergeeft, terwijl het een, met behulp van allerlei dichotome (sekse)onderscheidingen geproduceerde, sociologische constructie betreft. Met behulp van het artikel van Simpson en Harper Simpson, 'Women and bureaucracy in the semi-professions' zal nader toelicht worden dat de gehanteerde kenmerken allesbehalve sekse-neutraal zijn.²⁷ Naar Parsoniaans model plaatsen deze auteurs de altruïstische oriëntatie van de semi-professie lijnrecht tegenover die van gevestigde professie. Evenals Carr-Saunders en Etzioni kende Parsons 'geleerde' beroepen het monopolie op objectieve oordeelvorming, superieure kennis en belangeloosheid toe, omdat hij deze beroepen een strategische functie toedacht bij het instandhouden van de maatschappelijke stabiliteit. Volgens Simpson en Simpson bestaat er in het geval van de semi-professie een emotionele drijfveer om zichzelf te geven en is er sprake van een subjectieve oriëntatie op de medemens. In het tweede geval slaat dienstbaarheid op het vermogen om bij het behartigen van andermans zaken de eigen gevoelens zo min mogelijk te laten meespelen en op de verplichting het persoonlijk voordeel ondergeschikt te maken aan het welzijn van de cliënt. Semi-professies en gevestigde professies worden in het bewuste artikel ingevuld volgens het dichotome schema dat Parsons juist met behulp van het sekseverschil geconstrueerd heeft. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de semi-professie in zijn ogen een appèl doet op 'expressieve, subjectieve, diffuse en particularistische extensies van de gezinsrol' en gevestigde professies aanspraak maken op de aan de werkkrol ontleende predikaten van instrumentaliteit, objectiviteit, universaliteit en intellectualiteit. In dit verband is het interessant om op te merken dat Parsons 'de professional' en de huisvrouw een stabiliserende functie toeschreef, de één in de maatschappelijke vereniging, de ander in de vereniging van echtelieden. Maatschappij en gezin zijn in zijn functionalistische sociologieopvatting systemen waarin het ene element tegenwicht moet bieden aan het andere.

Deze kanttekeningen bij de beroepenclassificaties van Carr-Saunders en

Parsons zijn tot op zekere hoogte een verbijzondering van de, inmiddels klassieke, bezwaren tegen hun functionalistische vergelijkingsmodel.²⁸ De kritiek van Johnson op de zogenaamde kenmerkenbenadering is hier nog steeds van toepassing:

"Not only do 'trait' approaches tend to incorporate the professionals' own definition of themselves in seemingly neutral categories, but the categories tend to be derived from the analysis of a very few professional bodies and include features of professional organisation and practice which found full expression only in Anglo-American culture at a particular time in the historical development of these professions."²⁹

Marxistische critici van de functionalistische stroming in de beroepsociologie benaderden - als reactie op de onkritische omarming van gevestigde professies - de verdiensten en aspiraties van professies met het grootst mogelijke wantrouwen: het ging hun erom de ongecontroleerde machtsuitoefening van traditioneel machtige professies te thematiseren.³⁰ Zoals al in de tweede paragraaf is gesteld, vormt de ontmaskering van het eigenbelang van professies echter geen alternatief voor een functionalistische visie op beroepsvormingsprocessen. Abbott heeft er terecht op gewezen³¹ dat marxistische kritieken op de functionalistische benaderingen in het professionaliseringsonderzoek de bestaande bezwaren grotendeels reproduceren. Marxistische critici richten hun aandacht op institutionele en organisatorische kenmerken en blijven vaak impliciet vasthouden aan een natuurlijke opeenvolging van ontwikkelingsstadia, al hanteren zij deze elementen niet langer als een norm voor het professionele gehalte van beroepen. Gevestigde professies worden als eenduidige machtsblokken voorgesteld die hun status en privileges via gecoördineerde belangenstrategieën vestigen en verdedigen. Door het eigenbelang voorop te stellen blijven marxistische kritieken gevangen in de oppositie tussen altruïsme en eigenbelang. Ook Johnson's neo-weberiaanse benadering onttrekt zich niet helemaal aan deze bezwaren. Volgens Weber berust macht op het vermogen van sociale groepen om anderen de toegang tot bepaalde vormen van beloning en privi-

leges te ontzeggen.³² 'Sociale sluiting', het begrip dat Weber voor dit fenomeen introduceerde, refereert aan de monopolisering van kansen.

Neo-weberianen en neo-marxisten hebben met elkaar gemeen dat zij het optreden van beroepsgroepen in termen van groepsbelangen interpreteren. Niet alleen wordt het professioneel handelen daardoor doelgerichter en eenduidiger dan kan worden waargemaakt, ook heeft men weinig oog voor het feit dat het onderscheid tussen altruïsme en eigenbelang als zodanig arbitrair is.³³

Binnen vrouwenstudies heeft de neo-weberiaanse benadering een impuls gegeven aan het ter discussie stellen van de verontachtzaamde relatie tussen 'gender en professionalisering'. In navolging van Freidson onderscheidt Witz uitsluitingsstrategieën, die betrekking hebben op de toegangscontrole over het eigen beroep en op het demarkeren van aanpalende deskundigheden. De eerste strategie verklaart Witz van toepassing op de moeizame opmars van vrouwen in 'mannelijke' professies, terwijl zij in een reeks van rivaliserende en protagonistische verhoudingen tussen 'mannelijke' professies en hun vrouwelijke tegenvoeters (denk bijvoorbeeld aan arts / verpleegster, socioloog / sociaal werkster, tandarts / tandartsassistente) de tweede strategie herkent. Toch is het zwakke van haar neo-weberiaanse benadering dat bij voorbaat van ongelijke en statische verhoudingen tussen de seksen wordt uitgegaan. Of zoals Brante het zo puntig formuleerde: "history is understood as an accumulated chain of closures and reactions to these".³⁴ Ieder sociaal proces kan begrepen worden in termen van insluiting en uitsluiting. Dat er wordt uitgesloten is echter minder interessant dan hoe en voor welke sociale categorieën uitsluiting vanzelfsprekend en legitiem wordt.

In plaats van de zelfdefinities van professies als verholde vormen van eigenbelang te verwerpen, kunnen de aanspraken op objectiviteit en belangeloosheid echter ook opgevat en bestudeerd worden als constructies die terwille van bepaalde doeleinden in een bepaalde context tot stand zijn gebracht. Waar Comte, Carr-Saunders en Parsons de aanspraken op 'belan-

geloze expertise en universele kennis' uit hun sociale context hebben gelicht en als bewijs van de superioriteit van bepaalde beroepen hebben uitgeroepen, bewandel ik als het ware de omgekeerde weg.

Altruïstische dienstverlening en wetenschappelijke georiënteerdheid fungeren in dit kader niet meer als typische kenmerken van klassieke professies, maar als historisch-specifieke opvattingen over de rol van 'geleerde' beroepen in een zich industrialiserende samenleving.³⁵

1.4 een historische benadering van professionalisme

Historisch onderzoek over professionalisme garandeert nog geen historische benadering van professionalisme. Terwijl de hang naar professionalisme onder vrouwelijke filantropen aan het eind van de negentiende eeuw door Parry en Parry in verband gebracht werd met hun klassepositie, vestigde de Amerikaanse historica Nancy Cott de aandacht op de dubbelzinnige, emancipatorische betekenis van de professionele ideologie. In haar geschiedenis van het Amerikaanse feminisme - waarin een afzonderlijk hoofdstuk gewijd is aan de ervaringen van vrouwelijke 'professionals'³⁶ - memoreerde zij dat een vooraanstaande lid van de kiesrechtbeweging, Olivia Schreiner, de toegang tot de klassieke professies van meer betekenis achtte voor de gelijkheid tussen de seksen dan het vrouwenkiesrecht. Amerikaanse feministen werden, volgens Cott, geïntrigeerd door het strategisch belang van professies als de sleutels tot openbare macht en prestige. De feministische ontvankelijkheid voor het professionalisme brengt Cott in verband met het meritocratische principe van het professionalisme: de toegang tot de professies is, althans idealiter, afhankelijk van persoonlijke verdiensten en niet van sociale status of eigendom. Waren voor andersoortige prestigieuze beroepen, zoals het ondernemerschap of de politiek, de belemmeringen voor een vrouwelijke carrière concreet aanwijsbaar - het ontbrak vrouwen in het eerste geval aan kapitaal en in het tweede geval aan het politieke rechten - de mogelijkheden van 'geleerde beroepen' leken onbegrensd. Een carrière in deze beroepen sprak volgens de titel van een door Cott geciteerd

paper evenzeer tot de feministische verbeelding in Amerika, als de 'frontier' tot die van mannen.³⁷ Waar andere, door mannen gedomineerde beroepen een bepaalde loyaliteit vereisten met mannelijke beroepswaarden en probleemdefinities (vakbond), leek sekse-neutraliteit inherent aan de ideologie van het professionalisme:

"But only the professions made intrinsic to their ideology the tenet of sex-neutrality. The claim to judge practitioners on individual merit as persons (not as men or women) in the dispassionate search for truth and usefulness was essential to the professions' self-definition; that claim made the question of the relative power of male and female practitioners unspeakable."³⁸

Cott maakte op basis van een compilatie van bestaande gevalsstudies aannemelijk dat Amerikaanse vrouwen door hun geloof in dit professionele ethos zich na verloop van tijd bijzonder moeilijk konden verweren tegen seksediscriminatie binnen de professies. Vrouwelijke professionals getuigden bij voortduring van de noodzaak zich als arts, wetenschapper, advocaat en dergelijke te profileren en af te zien van een vrouwelijke identiteit, welke slechts een hinderpaal bij een carrière in de vrije beroepen kon betekenen. Zij identificeerden zich dan ook eerder met hun (mannelijke) beroepsgenoten, dan met andere, niet-professionele vrouwen. Cott's onderzoek geeft inzicht in het feit dat de betekenis van het professionalisme voor vrouwen dubbelzinnig is. Als Cott erop wijst dat de professionele oriëntaties van bijvoorbeeld de advocatuur en het sociaal werk niet wezenlijk verschillen, heeft ze gelijk in zoverre beide doortrokken zijn van Verlichtingsidealen, als autonome kennis- en morele oordeelsvorming. Hoe er onder de 'seks-neutrale' banier van het professionalisme 'mannelijke' en 'vrouwelijke' professies gaan ontstaan en waarom de eerste soort zich aanzienlijk prestigieuzer en 'geslaagder' ontwikkelt dan de tweede, blijft in deze redenering echter een open vraag. Hoewel Cott de feministische voorkeur voor het professionalisme in verband brengt met de altruïstische en dienstverlenende elementen in de zelfdefinities van professies, geeft zij niet aan waarom deze elementen juist als vrouwelijk werden beschouwd. Eerder

bevestigt zij met deze associatie 'het eeuwig vrouwelijke' en het zelfbeeld van de vrouwelijke 'professional' als de Ander. De ambiguïteit van het professionalisme schuilt bij haar in de confrontatie tussen leer en leven: vrouwen zien zichzelf in de sociale werkelijkheid van de professionele beroepspraktijk geplaatst voor het dilemma of zij zich als vrouw of als professional dienen te affichereren. Door deze voorstelling van professionalisme³⁹ als misleidende, sekse-neutrale ideologie, blijft onderbelicht op welke manier het professionalisme verwijst naar het sekseverschil en hoe dat verschil onderdrukt wordt.

Een ander bezwaar van haar definitie van het professionele ethos, als een misleidende ideologie van gelijke kansen, is dat deze professionele waardenoriëntatie zich niet onderscheidt van andere vormen van beroepsethos. Het professionalisme, op deze manier geïnterpreteerd, is niet meer of minder dan een verdichting van het liberale credo, dat talent en toewijding de sociale stijngskansen van individuen bepalen.

Uit ander onderzoek is echter bekend dat professionalisme een minder statisch en veel specifiekere fenomeen is dan uit de benadering van Cott kan worden afgeleid. Het ontvouwde zich aanvankelijk als normatief kader in relatie tot de autonome levensstijl van de 'gentleman', in een maatschappij waarin werken om den brode nog geen eervolle levensinvulling was.⁴⁰ De professies ontleenden hun sociale krediet in de loop van de negentiende eeuw steeds meer aan de verstrengeling van wetenschappelijk ethos en sociale missie.⁴¹ De 'rising professions' konden zich nog te weinig op goede resultaten beroemen om met het utilitaire ethos van de industriële bourgeoisie te kunnen concurreren. In plaats van zich in termen van profijt-beginsel en marktwaarde te profileren, wierpen medici en juristen zich op als sociale hervormers in dienst van de samenleving en als 'belangeloze' bemiddelaars bij conflicten tussen de nieuwbakken bourgeoisie en de ontevreden volksklasse.⁴²

Altruïsme is in deze context echter niet primair verbonden met vrouwen of vrouwelijkheid, maar met het, aan de burgerlijke samenleving aangepaste,

aristocratische adagium dat 'stand verplicht'. Professionele toewijding contrasteerde met het ongecontroleerd najagen van eigenbelang door grond- en beurspeculanten en door corrupte politici. Dit impliceert echter niet dat altruïsme in sekse-neutrale termen werd neergezet. Glazer en Slater lieten in hun onderzoek naar de intrede van vrouwen in de 'professies' zien⁴³ dat professionele gedragscodes moeilijk verenigbaar waren met gezinsverplichtingen: een succesvol professioneel bestaan vereiste volledige toewijding aan en onbeperkte beschikbaarheid voor de openbare zaak. In de jaren twintig en dertig moesten vrouwelijke tuin- en landschapsarchitecten hun lidmaatschap van de beroepsvereniging opgeven als zij gingen trouwen, tenzij ze meer verdienden dan hun man en dus kostwinner waren.⁴⁴

De eis van dienstbaarheid maakte deel uit van een politiek vocabulaire, waarin plichten ten aanzien van de gemeenschap vooraf gaan aan rechten.⁴⁵ De verplichting om dienstbaar te zijn aan de gemeenschap strekte zich ook uit tot vrouwen. Aan de hand van een aantal vrouwenlevens zal ik laten zien dat de eis van totale toewijding telkens botste met familiale verplichtingen. Vrouwen met professionele ambities moesten óf hun privé-leven opgeven - vandaar ook het relatieve succes van vrouwelijke professionals met een levenspartner van dezelfde sekse of met steun van een vrouwelijke woon- en werkgemeenschap - óf hun openbare taken bij familierampen voor kortere of langere tijd neerleggen.⁴⁶ Naast de verschillende door Glazer en Slater genoemde overlevingsstrategieën voor vrouwelijke professionals - uitblinken, onderschikken, innovatie en separatie - dient ook het beroep op mannelijk protectionisme vermeld te worden als een door sociaal werk-pioniers veel benutte weg. In alle gevallen tastten deze strategieën de mannelijke connotatie van het professionalisme niet aan.

1.5 de verwetenschappelijking van zorg

Op de vraag wat 'zorg' bij uitstek tot een vrouwelijk werkterrein heeft gemaakt, zijn binnen vrouwenstudies verschillende antwoorden gegeven. Eén van de bekende redeneringen is dat de eisen van verzorgende beroepen

nauw aansluiten bij in de meisjesopvoeding gecultiveerde interesses en vaardigheden.⁴⁷ Deze voorstelling van zaken maakt onzichtbaar welke discursieve strategieën 'zorg' als een specifiek vrouwelijk domein gemarkeerd hebben.

De nauwe relatie tussen zorgarbeid en vrouwen is vaak gezien als het historisch onvermijdelijke resultaat van de arbeidsdeling tussen de seksen, die met de industriële revolutie is ingezet. In dit denken over vrouwenberoepen domineert het idee dat die beroepen in het verlengde liggen van de gezinstaal van vrouwen.⁴⁸ De historica Evans formuleerde deze kijk op de opkomst van vrouwenberoepen op de volgende manier:

"The earlier economic revolution had brought men into the labor force in order to produce goods. This time, however, many of the jobs created in fields such as health care, education, childcare, clerical work, social work, and advertising constituted extensions of the traditional social role of the housewife."⁴⁹

Deze visie bestaat bij de gratie van vrouwen als een homogene categorie en negeert niet alleen de permanente bijdrage van vrouwen en kinderen aan de industriële revolutie⁵⁰, maar bevestigt ook de stereotype oppositie van dynamische mannenarbeid en statische vrouwenarbeid. Gianna Pomota heeft er op gewezen hoe de associatie van vrouwen met het schijnbaar onveranderlijke en het vanzelfsprekende (natuurlijke) vrouwen en hun bezigheden goeddeels onzichtbaar heeft gemaakt in de geschiedenis.⁵¹ Terwijl 'mannelijke' arbeid doorgaans in verband wordt gebracht met de spectaculaire en ingrijpende veranderingen van mechanisering en schaalvergroting, accentueren beschrijvingen van vrouwenarbeid doorgaans de continuïteit.

In tegenstelling tot de veel gehoorde opvatting dat vrouwelijke beroepen een voortzetting zijn van taken in de privé-sfeer, wil dit onderzoek een lans breken voor de omgekeerde stelling: private zorg ligt in het verlengde van professionele zorg. De redenering die aan deze stelling ten grondslag ligt zit als volgt in elkaar. Voor een analyse van vrouwenberoepen is het essentieel om te onderkennen dat de huidige zorgopvattingen en -praktijken in

gezin en samenleving een betrekkelijk recent verschijnsel zijn. Het ontstaan van vrouwenberoepen hangt samen met de wetenschappelijke 'ontdekking' van zorg als sociaal probleem, die de bestaande verzorgingsvoorschriften en -gewoonten ter discussie stelde en de weg vrijmaakte voor een nieuw, openbaar 'lichaam' van zorg en voorzorg.⁵² In de voorafgaande periode was zorg een even terloopse als bijkomstige aangelegenheid. Aangeemoedigd door het geloof in wetenschap en rationaliteit wierpen oude en nieuwe deskundigen zich op de bestaande kennis en praktijken op het gebied van gezondheid, voeding, kinderverzorging, opvoeding en onderwijs. Hun bevindingen vormden een aanleiding om sociale instituties die invloed hadden op de kwaliteit van de bevolking, zoals het gezin, de fabriek en de school, tot probleemgebieden te verklaren. In het kielzog van medici en ingenieurs, die de publieke aandacht wisten te vestigen op het verband tussen leefgewoonten (voeding, hygiëne, woonomstandigheden) en ziekten, exploreerden sociale wetenschappers de relatie tussen psychisch welzijn en omgevingsfactoren. 'Zorg' werd een nieuw kennisgebied, dat tot doel had om met behulp van gedetailleerde kennis van de mens en zijn sociale omgeving de moderne mens te behoeden voor de gevaren van de industriële samenleving. Het gezin ontpopte zich onder de handen van deze nieuwe categorie van sociale deskundigen als een risicovolle samenlevingsvorm, die op alle mogelijke manieren tekortschoot in het verstrekken van verantwoorde zorg. Als gevolg van hun bemoeienis ontwikkelde zich een openbaar domein van sociale zorg, dat nog maar in weinig opzichten gezien kon worden als een verlengstuk van de private zorg in het gezin. Eerder was het zo dat de traditionele verzorgingsgewoonten tegen het licht gehouden werden van de nieuwe inzichten op de verschillende terreinen van sociale zorg.

De wetenschappelijke bijdrage aan de totstandkoming van het domein van sociale zorg zegt nog weinig over het belang van sekse bij het totstandkomen van verschillende deskundigheden op dit terrein in de betreffende periode en over de machtsverhoudingen die daarbij van betekenis zijn

geweest. Ten aanzien van het sociaal werk rijst in dit verband de vraag hoe de opkomst ervan zich verhield tot de sociologie enerzijds en de roep om sociale hervorming anderzijds. Heeft het sociaal werk, zoals in de Verenigde Staten en Engeland, aan de wieg van de sociologie gestaan⁵³ of creëerde de verspreiding van sociologische denkbeelden een voedingsbodem voor het ontstaan van het sociaal werk?⁵⁴ Vooral de Britse 'National Association for the promotion of Social Science' en de naar dit voorbeeld in het leven geroepen 'American Social Science Association' fungeerden als platform voor de eendrachtige samenwerking van sociaal-werkpioniers en sociale wetenschappers.⁵⁵ Onder de auspiciën van deze organisaties ontplooiden sociaal werksters activiteiten op het gebied van gevangenhervorming, kindbescherming, woningtoezicht, etcera en wisselden zij van gedachten over hun ervaringen in de volksbuurten. In het Nederland van rond de eeuwwisseling bestonden dergelijke professionele organisaties niet en was van een academische institutionalisering van de sociologie nog weinig te bespeuren. Evenals elders werd sociologie voornamelijk door juristen en economen of staathuishoudkundigen bedreven. Desalniettemin reikten deze sociologen 'avant la lettre' ook in Nederland de problemen aan waar het sociaal werk een antwoord op kon geven en vonden beide elkaar in een gezamenlijke poging om de armenzorg op een moderne leest te schoeien en sociale hervormingen gestalte te geven. Het sociaal werk kan dus gezien worden als een te onderscheiden en door de sociologie mogelijk gemaakte vrouwelijke deskundigheid.

Door de sociologische definiëring van het probleemgebied van het sociaal werk is de verhouding tussen sociaal werk en sociologie enerzijds als ongelijk en eenzijdig te kwalificeren en kan anderzijds het sociaal werk niet louter als spreekbuis van sociologische denkbeelden worden opgevat. Niet alleen waren er verschillende sociologische definities van de sociale kwestie in omloop waaruit sociaal-werkpioniers konden putten, ook bevatten deze definities nauwelijks handreikingen voor het praktisch handelen. Sociaal-werkpioniers interpreteerden het negentiende-eeuwse sociale denken

zoals het hun passend leek voor de Nederlandse omstandigheden en zover hun sociologische kennis en politieke wijsheid strekte.

1.6 de vervrouwelijking van de deugd

Als in de vorige paragraaf gesteld wordt dat vrouwenberoepen geen professionele extensies zijn van de gezinstak van vrouwen, is daarmee nog niets gezegd over de politieke betekenis van de scheiding tussen huishouding en economie voor de opkomst van het domein van sociale zorg. In de liberale doctrine van de gescheiden sferen⁵⁶ speelden noties van mannelijkheid en vrouwelijkheid een vitale rol bij de conceptualisering van privé en openbaarheid als twee spiegelbeeldige maatschappelijke domeinen die samenvielen met de scheiding tussen moraal en economie. Met het tot volle wasdom komen van de burgerlijke maatschappij nam de betekenis af van de deugden die het verkeer tussen en binnen de standen reguleren. Waar het profijtbeginsel heerste verwerd de moraal van een politieke deugd tot een privé-sentiment, dat vooral geldig was in de (beschermde) wereld van vrouwen en kinderen. De individualisering en sentimentalisering van de moraal ging gepaard met een de-seksualisering van het vrouwbeeld in burgerlijke kring: de transformatie van 'willig vlees' tot huiselijke engel. Als gevolg van deze 'promotie' werden vrouwen niet langer beschouwd als een inferieur soort man maar als zijn 'morele hoop en spirituele gids'. Poovey beschreef de historische associatie van vrouwen en deugdzaamheid als volgt:

"As superintendants of the domestic sphere, (middle-class) women were represented as protecting and, increasingly, incarnating virtue. Despite the fact that women contributed materially to the consolidation of bourgeois wealth and political power, their economic support tended to be translated into a language of morality and affection; their most important work was increasingly represented as the emotional labor motivated and guaranteed by maternal instinct."⁵⁷

De verwachting was dat het tot gelding brengen van de speciale kwaliteiten

van vrouwen in het openbare leven de maatschappij zou verrijken en zo mogelijk een menselijker gezicht kon geven.

Riley heeft gewezen op de convergentie in opvattingen over de morele superioriteit van vrouwen onder negentiende-eeuwse feministen en sociale wetenschappers. In haar analyse van wat ze in navolging van Foucault 'de opkomst van het sociale' noemt, beschouwde ze de historische samentrekking van 'de vrouw en het sociale' als een gezamenlijke uitvinding van negentiende-eeuwse sociologen, politici en feministen. De oplossing van sociale vraagstukken vroeg om een belangeloze toewijding, waartoe vooral vrouwen in staat werden geacht.

Ook Riley verwijst voor de overeenkomst in de visies van feministen, politici en sociale wetenschappers naar de vitale betekenis van de doctrine van de gescheiden sferen:

"If woman's sphere was to be the domestic, then let the social world become a great arena for domesticated intervention, where the empathies supposedly peculiar to the sex might flourish on a broad and visible scale. If 'women' were a separate species, then let them make a separate contribution to the world, and let their efforts humanise the public."⁵⁸

Het was niet zozeer de pure belangstelling voor de ware aard van de vrouw die de hervormingsgezinde intelligentsia in haar ban hield. Het vraagstuk van de vrouwelijke moraliteit vormde een belangrijk onderdeel van de negentiende-eeuwse debatten over de herinrichting van de samenleving. Vrouwen belichaamden in de uiteenlopende kritieken op de burgerlijke samenleving van onder andere Comte, Fourier en Engels, de hoop op een betere toekomst en een humanere samenleving. Hoewel de vervrouwelijking van de deugd en de humanisering van de publieke sfeer belangrijke tendensen zijn in de geschiedenis van vrouwenberoepen, bestaat er aan het einde van de negentiende eeuw geen consensus over de deugdzaamheid van vrouwen. Voor John Stuart Mill stond het bijvoorbeeld niet vast of de waarneembare verschillen tussen de seksen van natuurlijke of maatschappelijke aard waren. Iedere uitspraak over de ware aard van de vrouw kon niet

meer dan een gissing zijn, zolang vrouwen onderworpen waren aan traditionele waarden en gedragspatronen. Wanneer zelfopoffering en kuisheid vrouwen door de publieke mores werden opgedrongen, diende men volgens Mill aan de waarachtigheid van het vrouwelijk vermogen tot altruïsme en deugzaamheid te twijfelen.

De utopist Fourier liet weinig heel van het romantische waas van onbaatzuchtigheid rond het Victoriaanse gezin. Zijn stelling dat de vrouw in het gezin de positie van het proletariaat inneemt, vond niet alleen een weg naar het werk van Marx en Engels, maar ook naar dat van de Nederlandse liberaal Sam van Houten.⁵⁹ Ook al waren er vraagtekens te plaatsen bij de vrouwelijke deugzaamheid en ook al was de huiselijke sfeer minder engelachtig dan sommigen veronderstelden, toch lieten deze kanttekeningen de opvattingen over de bijzondere vrouwelijke affiniteit met morele vraagstukken in tact.

De doctrine van de gescheiden sferen had echter ook zijn keerzijde. Naarmate het hoogtepunt van de industriële revolutie naderbij kwam, klonken de klachten over de 'nutteloosheid' en de 'ledigheid' van het huisvrouwenbestaan in de middenklasse steeds luider. De huiselijke engel veranderde zienderogen in een zelfzuchtig monster, dat ijdele pleziertjes najoeg en met de invulling van haar leven geen raad wist. Sociologische definities van het vrouwenvraagstuk, die de vrouwelijke affiniteit met het morele centraal stelden, klonken samen met discussies over goed burgerschap en de grondslag voor de uitbreiding van burgerrechten. 'Ledigheid' strekte ook vrouwen niet meer tot eer; ook zij dienden zich tot nuttige leden van de maatschappij te ontwikkelen. In deze verwarring over de 'ware' bestemming van de vrouw konden kopstukken uit de sociale hervormingsbeweging interveniëren met een programma voor 'de sociale vrouw', waarin 'burgerlijke verantwoordelijkheid', 'toewijding aan de gemeenschap' en 'grondige, sociale vorming' de boventoon voerden.

1.7 zorgende macht⁶⁰

Wie zich verdiept in het ontstaan van het sociaal werk in Nederland, komt er al spoedig achter dat sinds de jaren tachtig van deze eeuw de these van het 'burgerlijk beschavingsoffensief' toonaangevend is in de geschiedschrijving van het sociaal werk.⁶¹ Geïnspireerd door verlichtingsidealen gaan sociaal bewogen burgers zich, volgens de benadering van het beschavingsoffensief, in de loop van de negentiende eeuw intensief met de 'verheffing' van hun minder fortuinlijke medeburgers bemoeien. Daarnaast zijn angst voor de groeiende politieke bewustwording van de arbeidersklasse en de behoefte aan een beter opgeleid, een gezond en gedisciplineerd arbeidersleger, belangrijke drijfveren voor de burgerij om zich intensief met de levenswijze van de vierde stand te gaan bemoeien.

Het samentrekken van het sociaal werk met andere verlicht-liberale initiatieven onder de noemer van beschavingsoffensief laat echter geen ruimte om verschil te maken tussen de zelfvoldane weldadigheid van vroeg-negentiende eeuwse verlichte filantropie en de schuldbewuste laat-negentiende eeuwse aanpak van de sociale kwestie, die onder invloed van nieuwe sociaal-wetenschappelijke denkbeelden over de samenhang tussen mensen en hun maatschappelijke omgeving tot stand kwam.⁶² Het vooruitstrevend-liberalisme van Thorbecke en vervolgens van Van Houten verbleekte in confrontatie met een garde van jonge liberalen die vanwege hun preoccupatie met de sociale kwestie ook wel als sociaal-liberalen worden aangeduid.⁶³ Het is dit sociaal-liberalisme en zijn buitenlandse equivalenten, dat Mercier en ander sociaal-werkpioniers in de richting van een wetenschappelijke benadering van de sociale kwestie stuwde.

De hang naar wetenschappelijkheid in het sociaal werk⁶⁴ wordt genegeerd, terwijl sociale hervormers in het algemeen en de sociaal werk-pioniers in het bijzonder de wetenschappelijke aanpak van het armoedevraagstuk hoog in hun vaandel hadden staan. Door aan deze aspiraties voorbij te gaan, komt men niet meer toe aan de vraag hoe een natuurlijke affiniteit met en een wetenschappelijke aanpak van de sociale kwestie zich met elkaar laten

rijmen.

Het tweede bezwaar van de beschavingsoffensief-these is dat het de tegenstelling tussen klassen en seksen tot uitgangspunt neemt, zodat niet meer onderzocht wordt hoe aan de klassen- en seksenverhoudingen vorm en betekenis wordt gegeven. Daardoor blijft onderbelicht op welke manier het sociaal werk en de sociaal-liberale hervormingsbeweging waar het uit voortgekomen is, hebben bijgedragen aan de herdefiniëring van sociale verhoudingen tussen mannen en vrouwen, arm en rijk, staat en burger. In dit opzicht bestaat er een opvallende continuïteit tussen de beschavingsoffensief-these en marxistisch geïnspireerde geschiedenissen van het sociaal werk. Omdat sekse geen onderwerp van conceptuele reflectie is in marxistisch onderzoek naar sociaal werk, ontbreekt ook het besef dat het formuleren van professionele aspiraties in een specifiek, aan de professies ontleend idioom voor vrouwen in het sociaal werk op zijn zachtst gezegd opmerkelijk is. Alleen Parry en Parry merkten in hun onderzoek naar het sociaal werk in Engeland terloops op dat het sociaal werk zich aanvankelijk aan de klassieke professies⁶⁵ spiegelde en tegelijkertijd een beroep deed op religieuze en huiselijke waarden. Het sprak voor de auteurs vanzelf dat de voorkeur van sociaal-werkpioniersters voor het professionalisme verband hield met hun klassepositie, terwijl zij de religieuze en huiselijke oriëntatie aan het vrouw-zijn van sociaal werksters in spé relateerden. Het bezwaar van dit patroon, dat steeds terugkomt in de theorievorming over vrouwenberoepen, is dat klasse en sekse als het ware bij voorbaat worden ingelezen: de onderzoeker trekt eigenbelang, professionalisme en wetenschappelijkheid direct samen met klasse, en altruïsme, religie, het persoonlijke en het sociale met vrouwelijkheid, zonder te onderzoeken in welke context en met welke invulling deze begrippen verschijnen.

Evenals de beschavingsoffensief-benadering bouwde menige marxistische analyse van de ideologische grondslagen van het sociaal werk aan het eind van de jaren zestig voort op de oude socialistische aversie tegen liberale inmenging in de sociale kwestie: het sociaal werk als zachte heelmester

van kapitalistische kwalen. Onderzoek naar het ontstaan van het sociaal werk in Nederland bleef dan ook voor een groot deel gevangen in de negentiende-eeuwse scepsis over de 'individualisering van armoede'. Vooral sociale hervormsters zijn geportretteerd als 'grandes dames', met stellige ideeën over het gebrek aan moraliteit in de volksklasse. Door deze scepsis blijft aan het oog onttrokken dat collectieve sociale zorg en individuele hulpverlening in het sociaal-liberale denken in elkaars verlengde liggen: zonder goede collectieve voorzieningen was individuele hulp zinloos, terwijl omgekeerd de verhoging van de levensstandaard de volksklasse niet automatisch meer zelfredzaamheid bracht:

"Individualism was by no means a simple creed feeding a belief in self-interest and self-help. Indeed, by the early twentieth century, individualism in the sense of holistic social work with the individual in his or her family context, undertaken with the aim of producing a fully participative citizen, could even coexist with a measure of state collectivism."⁶⁶

Vooruitstrevend-liberalen gaven een eerste aanzet tot sociale regelgeving en brachten tevens een veranderingsproces op gang, waarin - om met Stuurman te spreken - 'de hogere sociale lagen ook zichzelf hervormden'.⁶⁷ Vanuit dit gezichtspunt bezien richtte het sociaal werk zich niet alleen op de opvoeding van 'de mingevoeden', maar evenzeer op het aankweken van sociaal gevoel in eigen kring. Voor het idee dat volksopvoeding ook en misschien wel in de eerste plaats zelfopvoeding en onderwerping aan de 'tucht van de niet-vrijblijvende arbeid' vergt, bestaat in de notie van het beschavingsoffensief geen ruimte.

De opleiding tot sociaal werk is een duidelijke exponent van de opvoeding tot sociale verantwoordelijkheid in eigen kring.

Tegen beschavingsoffensief- en disciplinerings-theorieën is wel naar voren gebracht dat de invloed van de beschavende en disciplinerende macht in deze theorieën schromelijk wordt overschat.⁶⁸ Bovendien berusten zij op de veronderstelling dat sociale zorg de verzorgden ongevraagd en tegen de zin wordt opgedrongen. Disciplinering draagt de suggestie van een mas-

sieve belangentegenstelling tussen deskundigen en hun slachtoffers in zich. Hoewel deze kritiekpunten hout snijden roepen ze meer problemen op dan ze oplossen. Waar ligt de grens tussen overreding en vrijwillige medewerking, met welke criteria kunnen belangen van deskundigen en verzorgden worden vastgesteld en hoe men kan bepalen wat wel en wat geen effect is van deskundige behandeling?⁶⁹ Foucault's definitie van pastorale macht geeft mijns inziens een bevredigender oplossing voor deze problemen. Foucault ontwikkelde dit begrip om meer greep te krijgen op de subtielere machtstechnieken die met het oprukken van de sociale wetenschappen en de opkomst van de verzorgingsstaat hun intrede deden.⁷⁰ Het concept heeft tot doel om de verstrengeling van macht en kennis en de glijdende schaal van repressieve en niet-repressieve machtoefening aan de orde te stellen. Terwijl professionaliseringstheoretici de toewijding en de vertrouwensfunctie van de professional terugvoeren op het gewijde ambt van priester en kloosterling, staat bij Foucault de pastor of zieleherder model voor een specifiek soort van machtsuitoefening, die met de doorbraak van de sociale wetenschappen een nieuwe strekking krijgt. Pastorale macht kenmerkt zich door opofferingsgezindheid, aandacht voor het individu en zorg voor het heil van de kudde. De herder spoort de kuddeleden aan om hem in vertrouwen te nemen over hun zieleroerselen en reikt de kaders aan waarbinnen het ware zelf kan worden ontdekt:

"To govern, in this sense, is to structure the possible actions of others".⁷¹

In tegenstelling tot soevereine macht grijpt pastorale macht niet gewelddadig en met uiterlijk machtsvertoon in, maar bewerkstelligt de vrijwillige medewerking van de betrokkenen. Zorgdeskundigen definiëren de problemen van groepen of individuen zodanig dat betrokkenen zich erin 'herkennen' en zich om eigen bestwil aan de aangereikte oplossingen onderwerpen.

Het sociaal werk beantwoordt tamelijk nauwkeurig aan Foucault's karakterisering van pastorale macht. Ook sociaal werksters wilden de aan hun zorg

toevertrouwen uit de klauwen van de prostitutie, de armoede, de drankduivel of om het even welk kwaad redden. Met die sociale missie voor ogen schroomden ze niet om gedetailleerde en intieme informatie over de handel en wandel van iedere individuele hulpvrager te verzamelen en hun bevindingen in dossiers vast te leggen. Beschavingsarbeid eiste dat men zich in individuele motieven en onbekende levensstijlen verdiepte en zich inleefde in problemen waarvan vaak tevoren het bestaan niet vermoed werd. Het werk vroeg om grote toewijding en volharding, mede omdat er zowel van de kant van de verzorgden als in eigen kring veel weerstand en onbegrip te overwinnen was. De geschriften van verschillende sociaal werk-pioniers laten zich lezen als een handleiding om zich deze subtiele beïnvloedingstechniek eigen te maken. Zij geven bovendien een aardig inzicht in de effecten die de confrontatie met vreemde levensstijlen en onbekende levensvragen te weegbrengen ten aanzien van de zelfopvatting van sociaal werksters.

1.8 afbakening en onderzoeksmateriaal

Armenzorg en volksopvoeding bestond op het eind van de vorige eeuw uit een warwinkel van politieke en religieuze initiatieven op deelproblemen.⁷² Het is geenszins de bedoeling om de bijdragen van vrouwen aan al deze uiteenlopende sociale initiatieven in kaart te brengen. Het gaat me niet in de eerste plaats om de vraag wat vrouwen doen maar om hoe het sociaal werk tot een vrouwenberoep wordt gemaakt, aanvankelijk zelfs zonder dat sociaal werk-pioniers dat beoogden.

In mijn interpretatie van het ontstaan van het sociaal werk staat het streven naar een 'wetenschappelijke' aanpak van de sociale kwestie voor een breuk met het oude weldadigheidsregiem. Dit onderzoek beschrijft hoe de notie van de wetenschappelijke sturing van de samenleving terugverwijst naar het negentiende-eeuwse positivisme van Comte en naar de kritieken op het sociaal-darwinisme, zoals die onder andere rond de Chicago School ontwikkeld werden. De keuze voor het uitdiepen van deze sociologische inspi-

ratiebronnen - er waren meer invloeden werkzaam bij de tot stand komen van het sociaal werk - komt voort uit het feit dat de historische rol van vrouwen bij de herinrichting van de industriële samenleving in deze tradities het meest expliciet aan de orde kwam.

In Nederland werd de noodzaak van een wetenschappelijke aanpak van de sociale kwestie vooral bepleit in de vooruitstrevend-liberale tijdschriften *Vragen des Tijds* opgericht in 1874 en het *Sociaal Weekblad* dat vanaf 1887 verscheen. Beide bladen zijn te beschouwen als exponenten van een kritisch liberaal geluid, dat zich steeds scherper ging profileren ten opzichte van denkbeelden en politieke praktijken van het oude liberalisme. In de redacties van *Vragen des Tijds* en het *Sociaal Weekblad*, beide door Tjeenk Willink in Haarlem uitgegeven, treffen we deels dezelfde namen aan: Kerdijk, Veegens, Van Houten, Heineken en Pekelharing maakten deel uit van de redactie van *Vragen des Tijds*, terwijl Kerdijk ook lange tijd hoofdredacteur was van het *Sociaal Weekblad* en daarin veel (niet-ondertekende) stukken voor zijn rekening nam.⁷³ Mercier en Treub behoorden tot de medewerkers van het *Sociaal Weekblad*. Beide bladen stelden zich tot doel belangstelling voor de sociale kwestie te wekken bij medeburgers en te "...trachten de openbare mening gunstig voor de vereiste economische en sociale hervormingen te stemmen".⁷⁴ Vooral de bijdragen van Mercier creëerden een voedingsbodem voor een professionele aanpak van het sociaal werk.⁷⁵ Tegelijkertijd geven haar artikelen inzicht in de programmatische opbouw van de opleiding, zowel in politiek als in praktisch en wetenschappelijk opzicht. Vooral Muller-Lulofs en in mindere mate Louise Went nemen de voortrekkersrol van Mercier over. Mede omdat auteursnamen in het *Sociaal Weekblad* ontbreken, maar ook omdat er in beide bladen sprake is van een grote ideeënverwantschap onder de schrijvers, heb ik me niet uitsluitend beperkt tot diegenen die een praktische binding hebben met de School.

Om meer inzicht in de ideeënwereld en praktijken van de betrokkenen te krijgen heb ik me ook verdiept in het werk van auteurs waarop men zich

beriep.

Daarnaast is gebruik gemaakt van materiaal van de sleutelfiguren dat elders is gepubliceerd en van brochures, bestuursnotulen, herdenkingsboeken en necrologieën die in verband staan met de oprichting en consolidatie van de School voor Maatschappelijk werk in Amsterdam tot aan 1915, wanneer de School onder het regime van Emilie Knappert in rustiger vaarwater belandt. Tenslotte zijn ook de vele feministische publikaties over het sociaal werk benut voor zover die op mijn weg kwamen.

1.9 probleemstelling

In de voorafgaande paragrafen heb ik een aantal manieren om de opkomst van het sociaal werk te beschrijven van commentaar voorzien. Ter relative-ring van de gangbare interpretatie van 'beschavingsarbeid' zullen de ondernemingen van sociaal-liberale hervormers in dit onderzoek in de eerste plaats gelezen worden als een aanval op het zelfgenoegzame liberale ver-toog over armoede en bestaande weldadigheidspraktijken.

In het voorafgaande is aangevochten dat de tegenstelling tussen altruïsme en eigenbelang een zinvol uitgangspunt voor onderzoek is. In plaats daar-van zal onderzocht worden in welk maatschappelijk en wetenschappelijk krachtenveld deze begrippen functioneren en welke invulling ze krijgen. Het blootleggen van de dynamiek van altruïsme en eigenbelang bij de dis-cursieve demarcatie van het sociaal werk als vrouwenberoep, leidt onver-biddelijk naar de vraag wat er van een aantal bekende stellingen over 'be-schaafde' vrouwenberoepen overblijft. Kunnen 'beschaafde' vrouwenberoe-pen met de huidige kennis over de invloed van wetenschappelijke bemoei-ing met de kwaliteit van gezin en samenleving nog wel als een voortzetting van huiselijke bezigheden beschouwd worden? En zijn dergelijke beroepen nog wel in termen van een aan vrouwen opgedrongen 'natuurlijk' altruïsme of van een voor emancipatorische doeleinden gemobiliseerde huiselijkheids-cultus te begrijpen? Het onderzoek zal laten zien hoe het burgerlijk vrou-wenbestaan in het sociaal-liberale ver-toog onder druk kwam te staan en als

exemplarisch voor burgerlijke ledigheid en gebrek aan sociale verantwoordelijkheid werd veroordeeld. 'Beschaving' en 'natuurlijk altruïsme' zijn in de politieke doctrine van het sociaal-liberalisme een contradictio in terminis. Alleen kwaliteiten die door eigen inspanning worden verworven verdienen het predikaat 'deugden'.

Recapitulerend gaat het erom wat de in het oogspringende ambities, een 'belangeloze' en 'wetenschappelijke' benadering van de sociale kwestie, in het sociaal werk in Nederland omstreeks de eeuwwisseling betekenden. In dit onderzoek naar het ontstaan van het sociaal werk als vrouwelijk beroepsdomein, worden deze ambities in een historische context geplaatst. De wordingsgeschiedenis van het sociaal werk spitst zich toe op de vraag naar de constructie van het sociaal werk als een door de sociologie mogelijk gemaakte én te onderscheiden vrouwelijke deskundigheid. Sociologische reflectie op de industriële samenleving leidde tot een zodanige definiëring van het sociaal werk dat het een passende remedie voor het vrouwenvraagstuk én het sociale vraagstuk kon worden. De socioloog was als het ware leermeester en opdrachtgever tegelijk. Omgekeerd bood het sociaal werk een welkome mogelijkheid om moderne, sociaal-wetenschappelijke definities van sociale problemen ingang te doen vinden bij het grote publiek en de verschillende 'doelgroepen'.

Deze overwegingen en veronderstellingen leiden tot de volgende vragen:

1. Hoe relateren sociaal werk-pioniers het vrouwenvraagstuk aan de sociale kwestie en welke sociaal-wetenschappelijke concepten en redeneringen over sociale verantwoordelijkheid en het moderne vrouwenbestaan in de industriële samenleving spelen daarin een rol? Tegen welke probleemdefinities en praktijken inzake weldadigheid en de rol van vrouwen en/of het vrouwelijke daarbij worden de aanspraken op wetenschappelijkheid en belangeloosheid ingezet en wat moet er met deze aanspraken gelegitimeerd worden? Wat betekenen die aanspraken voor het burgerlijk vrouwenleven in het algemeen en de taakopvatting en de gedragscode van de sociaal werkster in het bijzonder?

2. Welke verschillende machtseffecten heeft het spreken in termen van wetenschappelijkheid en belangeloosheid in het sociaal werk voor de identiteit van degenen die sociaal werk doen en degene die 'hulp behoeven'? Verschijnen hulpbehoevenden bijvoorbeeld alleen als objecten van zorg en sociaal werksters als hun alwetende raadgeefsters, of is in sommige opzichten sprake van een zekere wederkerigheid?

3. Door welke individuen en groeperingen wordt deze interventie in het bestaande weldadigheidsregiem gedragen en hoe verhoudt hun individuele geschiedenis zich tot hun rol als sociale vernieuwer?

In hoofdstuk twee komt aan de orde op welke manier het sociologisch denken van Comte een bepaalde voedingsbodem voor het ontstaan van het sociaal werk creëerde. Het tweede deel van het hoofdstuk belicht de kritiek op het sociaal-darwinisme, zoals ontwikkeld aan de Universiteit van Chicago en de wijze waarop Jane Addams en Perkins Gilman daaruit een sociale opdracht voor de vrouw distilleren. In hoofdstuk drie wordt de breuk in het liberale kamp toegespitst op het verschil tussen de remedie van Van Houten voor de tekortkomingen van het burgerlijk vrouwenleven en die van Mercier. Hoofdstuk drie beschrijft hoe een aantal van de sociologische noties van Comte, Gilman en Addams terugkomen in het Nederlandse programma voor de sociale vrouw. Hoofdstuk drie en vier laten zien hoe sociologische interpretaties van het vrouwenvraagstuk en de sociale kwestie in Nederland door sociaal-liberalen worden opgepakt en vermengd met andere brokstukken uit het negentiende-eeuwse sociale denken worden opgediend als programma ter hervorming van de Nederlandse samenleving. Hoofdstuk vijf bevat schetsen van drie sleutelfiguren uit de ontstaansgeschiedenis van het sociaal werk, namelijk van Mercier, Kerdijsk en Muller-Lulofs. In het laatste hoofdstuk komt aan de orde hoe de denkbeelden van sociaal-liberalen in de opleiding voor het sociaal werk en in de aanpak van drie verschillende werksoorten in praktijk werden gebracht. Het gaat daar om de uitwerking van het beroepsprofiel (over welke kennis en kunde dient de sociaal werkster te beschikken), de handelingsethiek (hoe

dient men om te gaan met verschillen in kennis en levenservaring en met de positie van afhankelijkheid, via welke procedures vormt men zich een oordeel en welke beperkingen legt men zichzelf op in de relatie tot de hulpzoekende), en de domeinafbakening (hoe verhoudt het sociaal werk zich tot andere vormen van sociale deskundigheid en tot invloedrijke publieke opinies over de legitimiteit van het sociaal werk en de sociaal werker).

hoofdstuk 2

SOCIOLOGISCHE BOUWSTENEN VOOR EEN PROGRAMMA VAN DE SOCIALE VROUW

2.1 de transformatie van Comte's huiselijke engel

Met behulp van hedendaagse geschiedenissen van de sociologie valt moeilijk te ontdekken dat Comte's positivisme van tenminste even grote betekenis is geweest voor het negentiende-eeuwse feminisme als de meritocratische ideologie van het professionalisme. Dat is onder andere te wijten aan het feit dat *Système de politique positive*, het boek waarin Comte zich het meest expliciet over seksenverhoudingen uitliet¹, in de meeste sociologische handboeken als wetenschappelijk werk niet serieus wordt genomen.² Onderzoek naar de intellectuele en politieke wortels van het negentiende-eeuwse feminisme heeft aan het licht gebracht dat sociale hervormers, waaronder feministen in West-Europa en Noord-Amerika, zich bijzonder voelden aangesproken door Comte's positivistische wetenschapsopvatting en wereldbeschouwing.³ In Engeland kreeg Comte bekendheid door toedoen van John Stuart Mill en Harriet Martineau; de laatste vertaalde zijn boek *Cours de philosophie positive* in het Engels.

Ook vooraanstaande Amerikaanse feministen, zoals Mari Putnam Jacobi, Charlotte Perkins Gilman en Elizabeth Cady Stanton toonden zich zeer ingenomen met Comte's positivistische maatschappijvisie en gaven Comte's denkbeelden een ruimere bekendheid. In Noord Amerika bloeiden de Comte-genootschappen en tijdschriften met een positivistische signatuur.⁴ In Nederland introduceerden drie genie-officieren Comte's gedachtengoed in 1846, met een vertaling onder de titel *Algemeene grondslagen van de stellige wijsbegeerte*.⁵ De officieren traden niet alleen toe tot de 'Société Positiviste' maar stelden Comte ook in staat zijn werk voort te zetten.

Behalve in twee proefschriften dook de naam van Comte aan het eind van de eeuw ook weer op in sociaal-liberale geschriften.

De vraag die zich hier opdringt is wat feministen aantrok in het werk van Comte, gezien zijn pleidooi voor de drastische verwijdering van vrouwen uit het openbare leven. De bestaande literatuur over dit onderwerp laat verschillende antwoorden op deze vraag toe.

Uit de feministische receptie van Comte's werk moet vooral niet worden afgeleid dat 'de vrouw' in zijn werk een zelfstandig thema is. Net als bij de meeste achttiende- en negentiende-eeuwse denkers is de vrouw slechts een invalshoek om de bestaande inrichting van de samenleving ter discussie te stellen. Comte wees de natuurrechtelijke opvatting van een onveranderlijke menselijke natuur en samenleving, die kenbaar zou zijn langs deductieve weg, van de hand. Aan Turgot ontleende hij het idee dat de beschavingsgeschiedenis van de mensheid in een ontwikkelingsproces verkeert dat in drie stadia kan worden ingedeeld: het theologische stadium, waarin de mens beheerst wordt door bovennatuurlijke machten, het metafysische stadium, waarin de absolute macht van god en vorst vervangen wordt door de abstracte, natuurrechtelijke definitie van het autonome individu en het positieve of wetenschappelijke stadium, waarin sociale regelmatigheden met behulp van empirisch onderzoek worden opgespoord. De verschillende betekenissen van het woord 'positief' verenigden voor Comte de eigenschappen van het ware filosofische denken in zich, zoals feitelijk tegenover denkbeeldig, nuttig tegenover zinledig, zeker tegenover onbeslist, nauwkeurig tegenover onduidelijk en positief ten opzichte van negatief. Deze laatste tegenstelling had betrekking op het feit dat het positivisme niet op ontbinding (revolutie!) maar op organisatie was gericht.⁶ De maatschappelijke ontwikkeling moest niet aan het recht van de sterkste worden overgelaten maar hoorde met behulp van industriëlen en wetenschappers in goede banen geleid te worden.

Evenals Rousseau beschouwde hij het ongebreidelde streven naar eigenbelang als een aanslag op sociale harmonie en maatschappelijke samenhang,

maar hij deelde niet diens twijfel aan de morele vermogens van vrouwen. In zijn hoofdstuk 'The Feminine Influence of Positivism' uit *Système*, schreef hij behalve aan 'sociale ingenieurs' en de arbeidersklasse, ook aan vrouwen een sleutelrol toe bij het tot stand brengen van het derde, positieve stadium van vreedzame coëxistentie en industriële arbeid.⁷ Niet gecompromiteerd door de economische en politieke orde, belichamen vrouwen voor Comte de universele liefde, het vermogen tot coöperatie en het sociale gevoel en de hoop op een betere toekomst.

"In the most essential attribute of the human race, the tendency to place social above personal feeling, she is undoubtedly superior to man"⁸

In ruil voor het afzien van 'particularistische' belangenbehartiging in de openbare sfeer, maakte Comte de morele superioriteit van vrouwen en hun huiselijk domein tot hoeksteen van het positivistische systeem. Ook het proletarische samenhorigheidsgevoel liet al een glimp zien van de harmonieuzere menselijke verhoudingen in de maatschappij van de toekomst. Zijn ode aan beide groepen van onderdrukten zijn onderdelen van een positivistische heilsleer, een 'Religion de l'Humanité', waarin God vervangen was door de Mensheid. Deze door het katholicisme geïnspireerde heilsleer stelt niet de mens in enkelvoud maar de mensheid als collectiviteit centraal, waaraan de enkeling alles te danken heeft. Doordat mensen bestaan bij de gratie van de fundamentele verbondenheid met hun naasten is 'leven voor anderen' of 'altruïsme' de meest nastrevenswaardige deugd.⁹ Comte heeft behalve de term sociologie ook het begrip altruïsme in het leven geroepen. Door zijn morele en intellectuele superioriteit zal het positivisme op den duur, zo voorspelde Comte, de leidende rol van de religie overnemen. Het theologisch denken - dat zich niet verdraagt met 'de niets ontziende drang tot geestelijke emancipatie van de mens' - ondergroef met haar val ook vele belangrijke morele overtuigingen. Bovendien speelt in het theologisch denken 'het begrip wij geen enkele directe of omliggende rol'.¹⁰ Het beoefenen van naastenliefde is in het Christendom een 'zuiver individueel be-

lang', een middel om het hiernamaals te verdienen. Juist door de vruchtbare combinatie van gemeenschapsliefde en intellect onderscheidt de positieve wereldbeschouwing zich van religieuze levensbeschouwingen. Comte meende dan ook dat door zijn positivisme:

" .. de fatale tweespalt die onze intellectuele en morele belangen al sedert het einde der middeleeuwen meer en meer van elkaar verwijderd vanzelf wordt opgeheven, en zullen alle nog bruikbare theorieën zodanig worden gesystematiseerd dat ze de opkomst van een universeel moreel gezag zoveel mogelijk tot steun dienen;"¹¹

Het beperken van de openbare rol van vrouwen stond bij Comte niet op zichzelf, maar paste in zijn gelijkschakeling van politiek met sociale anarchie en geweld. In die zin keerde hij zich radicaal af van alle vroegere politieke noties, die de staat of de polis (de gemeenschap van burgers) tot uitgangspunt nemen voor het goede leven. In zijn positivistische utopie diende het uit het concurrentieprincipe voortkomend antagonisme in het economisch leven te worden vervangen door coöperatie, terwijl wetenschap en overheid als substituut voor de politiek fungeerden.

Een gedeelte van Comte's positivistische hervormingsprogramma kan bij sommige feministische aanhangers van het positivisme moeiteloos worden teruggevonden. Zo schreef Stanton in het progressieve blad *Revolution*:

"In the restauration of the love element, which is women, capital and labor will be reconciled, intelligence and activity welded together, forming a trinity that shall usher in the golden age. We have thus far lived under the dynasty of force, which is the male element, hence war, violence, discord, debauchery. From this we can only be redeemed by the recognition and restoration of the love element which is women."¹²

De passieve openbare rol die vrouwen in het positivisme is toebedacht, werd in de feministische receptie van het positivisme omgezet in een actieve bijdrage van vrouwen aan het openbare leven. Uit de secundaire literatuur over de feministische belangstelling voor het positivisme valt niet op te maken of deze vrije interpretatie voortkomt uit wetenschappelijke naïvi-

teit of politiek raffinement. Putnam Jacobi's sympathie voor het Comteaanse positivisme belette haar niet om met eigen medisch onderzoek gevestigde wetenschappelijke opvattingen over de negatieve invloed van intellectuele inspanning op de vruchtbaarheid van vrouwen te ontzenuwen. Ook de eerder genoemde feministische sympathisanten van het positivisme, Stanton en Perkins Gilman, zijn de geschiedenis ingegaan als voorvechters van de economische, politieke en educatieve gelijkberechtiging van vrouwen. De deugd van zelfopoffering die Comte het meest in vrouwen bewonderde, was in de ogen van deze feministen juist een belangrijke barrière voor een waardige bijdrage van vrouwen aan de samenleving. Stanton voegde een journalist bijvoorbeeld toe dat in hoofdletters moest worden opgeschreven dat zelfontplooiing een hogere plicht was voor vrouwen dan zelfopoffering.¹³

Behalve de sociologische constructie van vrouwelijke deugd blijken een aantal andere elementen in het Franse positivisme van minstens zo grote betekenis te zijn voor Amerikaanse en Europese hervormingsbewegingen rond de eeuwwisseling, inclusief de Nederlandse.

In tegenstelling tot zijn voorgangers, achtte Comte natuurwetenschappelijke methoden ongeschikt voor het onderzoek van sociale verschijnselen.¹⁴ Methoden van kennisverwerving zijn bij Comte niet universeel van aard maar afhankelijk van de eigenaardigheden en complexiteit van een bepaald kennisobject. Zo was de levende natuur veel complexer dan de dode natuur, en kon dus ook minder makkelijk in algemene wetten worden samengevat. Comte stelde zich op het standpunt dat de maatschappij empirisch onderzoekbaar is. Zijn positivisme is van kentheoretische aard en heeft betrekking op de opvatting dat alleen over verifieerbare sociale feiten zinvolle wetenschappelijke uitspraken zijn te doen. Een dergelijke wetenschapsopvatting heeft dan ook weinig van doen met de latere logisch-positivistische scheiding tussen wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke uitspraken of met het zoeken naar a-historische universalia.

Comte's maatschappijhervormingsproject sloot aan bij de republikeinse

afkeer van het ongebreideld najagen van eigenbelang en bij het primaat van rechten in de negentiende eeuw, dat niet alleen in Frankrijk maar ook in Nederland geconstateerd kan worden.¹⁵ Karakteristiek voor de twijfel aan de zegeningen van het liberalisme was onder meer het zich afzetten tegen het concept van het autonome individu als drager van rechten. Het primaat van deugden of plichten formuleerde Comte aldus:

" ..het volk zal van zichzelf uit alleen nog maar wensen dat deze zinloze en verhitte discussie over rechten eindelijk eens vervangen wordt door een heilzame en vruchtbare erkenning van velerlei elementaire, algemene zowel als bijzondere plichten."¹⁶

"In the Positive state, where no supernatural claims are admissible, the idea of Right will entirely disappear. Everyone has duties, duties towards all; but rights in the ordinary sense will be claimed by none."¹⁷

Gelijkberechtiging van achtergestelde groepen als vrouwen, immigranten, kinderen en arbeiders zou, volgens critici van het natuurrechtelijke denken, niet zonder meer tot een rechtvaardiger maatschappij leiden en in sommige gevallen zelfs op nieuwe vormen van onrechtvaardigheid uitlopen.

Het Nederlandse sociaal-liberalisme sloot aan bij Comte's anti-individualisme, met de opvatting dat het vervullen van burgerschapsplichten vooraf hoorde te gaan aan het claimen van rechten. Persoonlijke drijfveren werden daarbij als ondergeschikt aan afwegingen van algemeen belang beschouwd. Naast de kritiek op het natuurrechtelijke denken, sprak het werk van Comte feministen aan vanwege de synthese van modern empirisch wetenschapsideaal en sociale normativiteit. 'Waardevrije' wetenschapsopvattingen moesten het bij hem ontgelden, omdat sociale kennis daarin doel op zich was en niet ten dienste stond van de verbetering van de maatschappij als geheel. Grondige bestudering van sociale verschijnselen diende om oplossingen aan te dragen voor sociale problemen, waar iedereen, gezien de onderbouwing met onweerlegbaar feitenmateriaal, mee in zou stemmen. Ook het sociaal-liberalisme stelde de, overigens al door Saint-Simon gepropageerde en 'op wetenschappelijke gronden beredeneerde', gemeenschaps-

zin centraal, die in dienst moest staan van 'de lichamelijke en zedelijke verheffing van de armste en talrijkste bevolkingsgroepen'.¹⁸ Door de historiciteit van maatschappelijke verhoudingen en de sociale rol van de wetenschap te benadrukken droeg Comte bij aan het idee van de veranderbaarheid van sociale verhoudingen onder leiding van intellectuelen. Comte's ontdekking van de morele kwaliteiten van vrouwen betekende bovendien een breuk met het gangbare filosofische wantrouwen tegen het morele onderscheidingsvermogen van vrouwen¹⁹, zij het tegen de prijs van de publieke afzijdigheid van deze laatsten.

2.2 van parasitaire huisvrouw tot nuttige burgeres

Dat verschillende pleitbezorgers van Comte's positivisme zich weinig gelegen lieten liggen aan de manier waarop Comte vrouwen tot iconen van de beschaving promoveerde en hen tegelijkertijd voor intellectueel inferieur aan de man hield laat zich ook aflezen aan de stellingname van Harriet Martineau en John Stuart Mill. De negentiende-eeuwse controverse over de invloed van omgevingsfactoren op de menselijke ontwikkeling (het nature/nurture-debat) schiep voor deze voorvechter voor de gelijkberechtiging van vrouwen de ruimte om het vraagstuk van de vrouwelijke identiteit te formuleren. Kan de waarheid over de vrouw wel gekend worden langs de weg van de waarneming of wordt er niet meer dan een bepaalde historische verschijningsvorm van het vrouwelijke geobserveerd, zo vroegen zij af.²⁰ In verband met deze kwestie bestreed Mill c.s. niet alleen Comte's opvatting over de natuurlijke, intellectuele inferioriteit van vrouwen, maar ook de sociaal-darwinistische gedachte dat vrouwen met studie en serieuze arbeid hun toch al zwakke geestelijke en lichamelijke gezondheid verzwakten. Naar verwachting zouden de degeneratieverschijnselen die zich aan het vrouwenlichaam openbaarden juist verdwijnen als vrouwen werden aangespoord om hun intellectuele en fysieke capaciteiten te realiseren. De radicale wijze waarop Mill voor de rechten van vrouwen opkwam - Mercier prees het boek na twintig jaar nog als hèt standaardwerk over de

vrouwenkwestie²¹ - bracht een verwijdering met de kortstondig bewonderde Comte te weeg. Mill zag in diens latere 'mensheidsreligie' 'a melancholy decline of a great mind'.²²

De Universiteit van Chicago en het door Jane Addams gestichte Settlement Hull-House, creëerden het intellectuele en politieke klimaat waarin deze vragen eveneens naar boven konden komen. In beide instituten paarde men praktische hervormingsdrang aan kritische reflectie op bestaande darwinistische theorieën over sociale ongelijkheid van sekse, klasse en etniciteit.²³

De Chicago School bood soelaas voor de velen die teleurgesteld raakten in de liberale beloften van vrijheid, gelijkheid en materiële vooruitgang. Prominente vertegenwoordigers van deze fameuze sociologische traditie, zoals Lester Frank Ward, Thorstein Veblen en John Dewey, beleden hun sympathie voor sociale hervormingsbewegingen en steunden het werk van Jane Addams en Charlotte Perkins Gilman en vele anderen²⁴, die ondanks hun vaak niet geringe academische prestaties vooral als sociale activisten in de geschiedenis zijn bijgezet. In het werk van deze internationaal befaamde feministen, evenals in dat van Olive Schreiner, neemt het thema van de ledigheid en het parasitisme van het burgerlijke vrouwenleven een centrale plaats in. De vaak letterlijk verlamdende depressies van jonge vrouwen, die deze schrijfsters ook uit persoonlijke ervaring kenden, namen rond de eeuwwisseling epidemische vormen aan.²⁵ Het spectaculaire ziektebeeld, dat zich vrijwel uitsluitend voordeed bij vrouwen van burgerlijke komaf, brachten zij in verband met de tweestrijd over de levensbestemming van vrouwen na de industriële revolutie. Jane Addams vertolkte haar tegenstrijdige gevoelens over de toekomst in haar herinneringen als volgt:

"Weary of myself and sick of asking
What I am and what I ought to be".²⁶

Nederlandse feministen konden onder meer van hun visie op de vrouwelijke ledigheid kennismaken doordat Aletta Jacobs Perkins Gilman's *Women and economics* (1898) en Schreiner's *Women and labor* (1911) vertaalde. Rond het boek van Gilman organiseerde de Vereniging van Vrije Vrouwen

lezingen waarin de schrijfster, op toernee door Europa, zelf toelichting verschafte. Of de overeenkomst tussen Addams, Gilman, Mercier en andere Nederlandse sociaal-liberalen zich via deze weg laat verklaren is moeilijk te achterhalen. Mogelijk lagen aan de Chicago-traditie en het Nederlandse sociaal-liberalisme dezelfde inspiratiebronnen ten grondslag, namelijk het positivisme van Comte en het Duitse hegelianisme en historicisme. Niet alleen had een deel van de academische populatie van de Universiteit van Chicago een Europese achtergrond maar een aantal gezichtbepalende figuren, zoals Albion Small, Robert Park en W.I. Thomas hadden ook in Duitsland gestudeerd.²⁷ Hoe het ook zij, er bestaat een treffende overeenkomst tussen Nederlandse en Amerikaanse hervormingsgezinden.

Evenals Comte pleitten representanten van de Chicago School aanvankelijk op wetenschappelijke gronden voor de herwaardering van het vrouwelijke, al werd van meet af aan de natuurlijkheid van het sekseverschil in twijfel getrokken.²⁸ In een later stadium kwamen Dewey en anderen aan de hand van psychologisch onderzoek tot de conclusie dat de aanvankelijke veronderstellingen over de verschillen tussen de seksen zwaar overtrokken waren. Spencer's uitleg van het principe van de 'survival of the fittest' kon, volgens de socioloog Ward, geen aanspraak maken op het predikaat van natuurlijke wetmatigheid. Tegenover de natuurlijke drang tot zelfbehoud en het recht van de sterkste, stelde de sterk door Comte geïnspireerde Ward het menselijk vermogen tot rationeel ingrijpen in de sociale ontwikkelingen met als doel de zwakken tegen de destructieve werking van de concurrentiestrijd te beschermen. C. Wright Mills karakteriseerde Ward's sociologie als volgt:

"The neo-Comteanism of Ward - its utilitarian view of science, its social meliorism and teleosis of progress, its foresight formulation, and its faith in education - all these were anti-Spencerian, anti-laissez-faire"²⁹

Ward vond Spencer's visie op de menselijke natuur niet alleen eenzijdig en uit morele overwegingen verwerpelijk, maar hij achtte natuurlijke selectie

ook uit economisch oogpunt inefficiënt. Het evolutieproces aan de natuur overlaten betekende in zijn ogen genoeg nemen met een systeem van 'trial and error', terwijl het nu juist in het menselijk vermogen lag om weloverwogen in te grijpen in sociale processen. Door het op zijn beloop laten van seksuele selectie was het sekseverschil volgens Ward zo uitvergroot dat het een bedreiging vormde voor de geestelijke en lichamelijke ontwikkeling van vrouwen en voor de maatschappelijke stabiliteit. De grotere kracht en moed van mannen bewees in Ward's opvatting niet dat mannen over een natuurlijke superioriteit beschikken, maar kwam volgens hem voort uit de voorkeur van vrouwen voor een mannelijke partner, die beter dan zijn soortgenoten in staat was om het nageslacht te beschermen. Eenmaal sterk genoeg om vrouwen te domineren selecteren mannen hun vrouwelijke partners op hun ornamentele waarde in plaats van op kracht en intelligentie. Door het terugdringen van de vrouwelijke invloedssfeer en het inferioriseren van vrouwelijke waarden, beroofde de maatschappij zichzelf van een belangrijke stabiliserende en harmoniserende kracht; een tendens die zich weer zou keren als vrouwen naar eigen vermogen aan onderwijs en het openbare leven zouden gaan deelnemen. Perkins Gilman, al eerder genoemd vanwege haar sympathie voor het positivisme van Comte, bouwde in haar beroemde werk *Women and Economics*³⁰ op de ideeën van Ward voort. Gilman ontleende aan het werk van Ward twee principes, die door Nederlandse sociale hervormers zouden worden opgepakt: het idee van de complementariteit tussen de seksen en de opvatting dat het verschil tussen mannen en vrouwen een overdreven variatie is binnen de menselijke soort. Om aan dit laatste een eind aan te maken, dienden vrouwen zich mannelijke bekwaamheden eigen te maken en vice versa. De 'overspecialisatie' van de seksen was afgeleid van de Spenceriaanse notie dat zich in de maatschappij een ontwikkeling van homogeniteit naar heterogeniteit voltrok.

Uit Gilman's opvatting over het sekseverschil zou gemakkelijk opgemaakt kunnen worden dat Comte en zij nauwelijks van mening verschilden over

de rol van vrouwen bij de herinrichting van de industriële maatschappij: voor beide representeerde de vrouw het sociale, de liefde, het mededogen, de coöperatie etcetera. Toch verbonden beiden aan het zogenaamde vrouwelijke element in de maatschappij tegengestelde consequenties. De volgende twee kanttekeningen bij Gilman's positie zullen dat verduidelijken. In *Women and Economics* werkte Gilman het idee uit dat de maatschappelijke positie van vrouwen door de industriële revolutie gedevalueerd was. Huishoudelijk werk in het industriële tijdperk kon alleen maar inefficiënt en in economische zin nutteloos zijn, omdat de voor de moderne arbeid kenmerkende arbeidsdeling en specialisering, in de gezinshuishouding niet of nauwelijks mogelijk was. Deze karakterisering van huishoudelijk werk stond los van de vraag hoe de huisvrouw feitelijk haar taak invulde.

Volgens Gilman zijn vrouwen van alle natuurlijke schepselen de enigen die economisch afhankelijk zijn, hetgeen ze toelichtte aan de hand van de economische verhouding tussen mens en paard. Het paard kan weliswaar voor de mens een nuttige economische functie vervullen, bijvoorbeeld door een kar te trekken, maar het voedsel dat het daarvoor terugkrijgt staat niet in verhouding tot zijn inspanning. Waarschijnlijk krijgen luxe-paarden ondanks hun geringere inspanning meer te eten dan werkpaarden. Voor vrouwen geldt hetzelfde: naarmate ze meer vrijgesteld zijn door huishoudelijk personeel van de beslommeringen van hun gezin, zullen ze naar verwachting meer te besteden hebben en minder produktief zijn. Dat betekende dat huishoudelijk werk in de ogen van Gilman geen economisch equivalent kon zijn van mannelijke beroepsarbeid. De produktiviteit van mannen zal door huiselijk geluk en comfort weliswaar toenemen, maar daardoor werd huishoudelijke arbeid nog geen werk, in de betekenis die Gilman daaraan gaf. Werk definieerde zij als een daad van sociale uitwisseling:

"Work is a social service.. not a process of taking care of oneself, but a process of taking care of one another".³¹

Arbeid geeft individuen een waardige plaats in de samenleving, die Gilman

zich voorstelde als een collectieve onderneming.

In zijn meest elementaire gedaante dient arbeid de instandhouding van het menselijk leven en naarmate arbeid meer appelleert aan verschillende menselijke vermogens, kan deze inspanning als een vorm van zelfrealisatie worden beschouwd.

Gilman's visie op de rol van het vrouwelijke in de ontwikkeling van de samenleving kwam ook naar voren in haar feministische utopie *Herland*, die geïnspireerd was door de roman van de utopisch socialist Bellamy, *Looking Backward*. Vrouwen geven daarin gestalte aan een harmonieuze en produktieve, maar spanningsloze samenleving van uitsluitend vrouwen. *Herland* laat een glimp zien van de 'ware', sociale aard van vrouwen, die naar Gilman's mening nog verborgen lag onder de sociale conventies en verhoudingen van de Victoriaanse tijd. Tegelijkertijd pleitte het boek voor samenwerking tussen en wederzijdse aanvulling van de seksen. In tegenstelling tot Comte's sociale vrouw was bij Gilman het sociale karakter van vrouwen dus een utopie, die in schril contrast stond met het 'reëel bestaande' burgerlijke vrouwenleven. Dat leven karakteriseerde zij als consumptief en in economisch opzicht parasitair. Overigens klinkt in de termen 'ledigheid', 'nutteloosheid' en 'parasitisme' de invloed door van Veblen's onderscheid tussen profijtzoekende en consumerende handelaren en ijverige, welvaart brengende industriëlen.

In hoeverre onderscheiden het reciprociteitsbeginsel en de wederzijdse afhankelijkheid die in Gilman's arbeidsdefinitie liggen opgesloten, zich van de plaatsbepaling van arbeid bij Comte?³²

Ook Gilman plaatste de huisvrouw buiten de economische sfeer, maar anders dan Comte kenschetste zij het huisvrouwelijk domein, het bourgeois gezin, als een geïnstitutionaliseerde vorm van egoïsme:

"Civilization and Christianity teach us to care for the child, motherhood stops at my child."³³

Het verplaatsen van economische activiteiten van huis naar fabriek vreemde het gezin, in de ogen van Gilman, van de samenleving. Het gezin

hoefde dus niet verdedigd te worden tegen maatschappelijke invloeden (zoals het feminisme), maar kwam eerder voor resocialisering in aanmerking. De weg naar harmonieuzere sociale verhoudingen tussen de seksen en klassen was naar Gilman's stellige overtuiging pas vrij als vrouwen van hun onproductieve taken ontheven werden.

In tegenstelling tot Comte verabsolueerden Gilman en Addams het sekseverschil dus niet en in hun visie op een harmonieuze industriële samenleving konden vrouwen het sociale niet meer onproblematisch representeren. De crisis van de vrouwelijke identiteit komt in deze visie voort uit het verlies van vrouwentaken, die in het geheel van de samenleving als zinvol kunnen worden aangemerkt. 'Het vrouwelijke' krijgt in dit vertoog over het onderscheid tussen onproductieve en productieve arbeid, een wankel en onzekere betekenis en 'de sociale vrouw' is toekomstmuziek. *

Arbeid heeft bij Gilman meer dan een instrumentele betekenis. Het staat niet alleen in het teken van eigenbelang, c.q. 'pain and pleasure', maar komt ook tegemoet aan de behoefte tot zelfrealisatie. Mits arbeid is toegesneden op de talenten en het ontwikkelingsstadium van het individu, bevat het allerlei uitdagingen die het mogelijk maken van eigen ervaringen te leren en persoonlijke beperkingen te overstijgen. Daardoor kan arbeid bij Gilman ook als vorm van zelfexpressie en zelfopvoeding worden gezien. Ook bij de sociale hervormster en filosofe Jane Addams stond de vervreemding van het beschaafde vrouwenleven in schril contrast met de karaktervormende werking van arbeid. Ter gelegenheid van haar bezoek aan het Engelse Settlement Toynbee Hall, tekende zij in haar herinneringen op dat werk voor haar behalve de kost verdienen ook contact met de samenleving betekende:

"I found myself at Toynbee Hall equipped (...) with high expectations and a certain belief that whatever perplexities and discouragement concerning the life of the poor were in store for me, I should at least know something at first hand and have the solace of daily activity".³⁴

Hoewel beide hervormsters meenden dat vrouwen als groep in aanleg soci-

aler zijn dan mannen als groep, kon het bewijs hiervoor pas geleverd worden als vrouwen zich in vrijheid in het publieke leven zouden hebben ontplooid. Deze benadering is terug te voeren op de pragmatische opvatting, dat de ultieme test van een specifiek idee of oplossing ligt in het bereiken van het beoogde resultaat.³⁵

De ideeën over het (vrouwelijk) zelf zijn schatplichtig aan Dewey en Mead. Aan de filosoof en pedagoog Dewey ontleenden Addams en Gilman het idee dat kennend subject en gekend object, evenals kennis en handelen, onscheidbaar zijn.³⁶ Addams 'duidde' op basis van dit principe de onevenwichtigheid en vervreemding van 'beschaafde' jongeren zonder 'echte' arbeidstaken. Uit eigen ervaring sprekend meende ze dat het jongeren aan ervaring in de 'echte' wereld ontbrak, waardoor hun sociale ideeën wel in het luchtledige moesten blijven hangen.³⁷ De veronderstelling dat individualiteit pas ontstaat in de sociale handeling is afkomstig van Mead.³⁸

Toegepast op het probleem van de vrouwelijke subjectiviteit betekende het dat vrouwen in een evolutionair vertoog over de relatie tussen individu en samenleving uitgedaagd werden het sociale te realiseren. Het sociale vrouwelijke 'zelf' was in de visie van Gilman en Addams geen natuurlijke bestaansvoorwaarde voor maatschappelijke harmonie en samenhang zoals bij Comte, maar het sociale zou zich pas als een effect van het ter discussie stellen van abstracte gelijkheidsidealen realiseren. De maatschappij werd begrepen als het product van een wordingsgeschiedenis en hetzelfde gold voor het individu. Dezelfde visie op de samenhang tussen het individuele en het sociale zullen we in het volgende hoofdstuk bij sociaal-liberalen aantreffen.

hoofdstuk 3

ARBEIDSETHIEK EN BURGERSCHAP

3.1 inleiding

"Niet gelukkig zijn is de bestemming van het leven. Arbeiden, nuttig wezen, zich geven, mooier en rijker maken het gemeenschapsleven, is de eeuwige wet die elk menschenbestaan beheerscht. Wee over hen die het niet hebben verstaan, want ten slotte, alleen aan het einde van dien weg wordt onthuld de geluksmysterie".¹

Onder dit motto ontworstelde Hilda van Suylenburg zich aan het ornamentele leven van een freule in het Nederland van voor de eeuwwisseling. Hilda van Suylenburg is de jeugdige hoofdpersoon van de gelijknamige feministische tendensroman, die tot in de jaren twintig van deze eeuw werd herdrukt.² Het boek beschrijft Hilda's strijd om - tegen de sociale verwachtingen van haar mondaine milieu in - een zinvolle invulling aan haar leven te geven. De jeugdige arts Corona van Oven brengt Hilda in aanraking met de sociale problemen waarmee ze in haar artsenpraktijk te maken heeft. De dagelijkse visites, die deze arts afwisselend naar de beau monde en de volksbuurten van Den Haag voeren, dienen in het boek als een middel om te demonstreren hoe desastreus de maatschappelijke onmondigheid van vrouwen is voor het individuele vrouwenleven en welke schade deze wantoestand in alle lagen van de bevolking aanricht.

Het boek is niet alleen een aanklacht tegen de onrechtvaardige behandeling van de vrouwelijke sekse, maar het reikt tevens de remedies aan om dat onrecht uit de wereld te helpen: onderwijs, wettelijke gelijkberechtiging en zinvolle arbeid. De boodschap van het boek komt erop neer dat een grotere maatschappelijke inbreng van de vrouw de samenleving tot heil zou strekken. De vrouw diende aldus Corona van Oven, 'gemeenschapsmens' te worden om als individu beter tot haar recht te komen en om het verschil

tussen de seksen in alle sectoren van de samenleving tot gelding te brengen:

"In het onderwijs, in de geneeskunde, in de politiek en armenzorg, in handelszaken, in godsdienstquaesties, in alles, zal de vrouw een eenigszins ander standpunt innemen, een anderen blik op den toestand hebben, dan de man en het is juist daarom zoo noodig dat zij beiden te samen dezelfde functies vervullen. Want alleen daardoor kan de volle som der gaven van de tweevoudige menschelijke natuur aan de gemeenschap ten goede komen".³

Het boek laat zich ondermeer⁴ lezen als een sociaal-feministisch⁵ programma anno 1900, waarin zogenaamde bevoorrechte vrouwen hun levensbestemming vonden door hun lot te verbinden met dat van hun minder gelukkige soortgenoten in de arbeidende klasse. Als zodanig gaf het boek stem aan de toenemende interesse voor het sociale vraagstuk in de vrouwenbeweging in het laatste decennium van de negentiende eeuw.⁶

De strekking van *Hilda van Suylenburg* vertoont opmerkelijke overeenkomsten met de artikelen en vooral de feuilletons die in het *Sociaal Weekblad* verschenen. Zoals eerder vermeld had dit blad samen met *Vragen des Tijds* tot doel om 'sociaal gevoel' bij de medeburger op te wekken en de publieke opinie voor sociale hervorming te winnen. In beide bladen ont-popte Hélène Mercier zich tot een gewaardeerd medewerkster. Voor Mercier, die behalve voor sociale hervorming ook voor de verbetering van de positie van vrouwen ijverde, was het vrouwenvraagstuk onlosmakelijk verbonden met het sociale vraagstuk en naar eigen zeggen⁷ weigerde ze de ene kwestie aan de andere ondergeschikt te maken. Gezien de groeiende sociale problemen en de verscherping van de sociale verhoudingen tussen de klassen, was de maatschappij er in haar ogen niet mee gediend als vrouwen er naar streefden om mannen in het openbare leven te evenaren. Haar beviel de te eenzijdige ontwikkeling van het openbare leven in mannelijke richting juist niet: emancipatie zou niet 'meer van het zelfde' moeten betekenen, maar diende de andere inbreng van vrouwen tot gelding te brengen.

Meer nog dan bij Cecile Goekoop-De Jong van Beek en Donk, de schrijfster van *Hilda van Suylenburg*, ging het er bij Mercier om vrouwen uit haar kringen te doordringen van hun medeverantwoordelijkheid voor het heil van de samenleving. Volgens verschillende getuigenissen van tijdgenoten is zij in deze opzet bijzonder geslaagd.⁸ Mercier had overigens niet zoveel op met het sociaal engagement van de aristocratische Goekoop. Zij wees haar bijvoorbeeld af als directrice voor de School voor Maatschappelijk werk, omdat ze in Goekoop 'de ware sociale natuur niet kon zien'.⁹ Ook Goekoop's feminisme kon haar goedkeuring niet wegdragen, hetgeen is op te maken uit haar weigering om mee te werken aan de mede op initiatief van Goekoop tot stand gekomen Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid.¹⁰ Hoewel beiden ervan uitgingen dat de inbreng van vrouwen het openbare leven kon verrijken, wees Mercier initiatieven van louter vrouwen als eenzijdig en 'onbekookt' van de hand. In plaats daarvan propageerde Mercier een eendrachtige samenwerking van beide seksen, waarbij mannen en vrouwen van elkaar konden leren en elkaar konden aanvullen. In Mercier's persoonlijke leven wierp deze strategie zeker zijn vruchten af, gezien de steun die zij als begaafde, maar onbemiddelde jonge vrouw van mannen heeft gekregen om zich intellectueel en politiek te ontwikkelen. Dr. Willem Doorenbos, die sympathiseerde met feminisme en de 'vrouwenstudie'¹¹ en de al eerder genoemde sociaal-liberaal Kerdijk zijn twee namen die in dit verband herhaaldelijk in haar biografie opduiken.

Mercier's tamelijk rigide afwijzing van vrouwelijke samenwerking had misschien wel net zo veel te maken met haar wantrouwen tegen de sociale motieven van dames uit de 'betere' kringen, als met de, door Goekoop gesuggereerde, jaloezie ten opzichte van een jongere generatie van feministen. In het laatste hoofdstuk zal namelijk blijken dat enkele vrouwen van deze jongere generatie wel degelijk in staat waren, om haar vanuit de invalshoek van het sociaal werk te benaderen. Ondanks de geringschatting van Mercier heeft *Hilda van Suylenburg* ongetwijfeld bijgedragen aan de

verdere popularisering van het al invloedrijke gedachtengoed van dezelfde Mercier.

3.2 de sociaal-liberale arbeidsethiek en de kwestie van de vrouwelijke 'ledigheid'

'Ledigheid' is één van de meest in het oog springende thema's in de beschouwingen over het vrouwenvraagstuk in de tweede helft van de negentiende eeuw. Hiermee is niet gezegd dat feministen de vrouwelijke ledigheid pas aan het eind van de negentiende eeuw voor het eerst ter sprake brachten. Mary Wollstonecraft trok al in haar beroemde *A vindication of the rights of woman* uit 1792 een parallel tussen het economische en sociaal parasitisme van de gegoede huisvrouw en de traditionele leegloperij van de aristocratie. Haar bijtende aanklacht tegen 'de vrouwelijke conditie' vertoonde grote gelijkenis met de analyses van Perkins Gilman en Addams in hoofdstuk twee:

"Confined in cages like the feathered race, they (vrouwen; L.B.) have nothing to do but to plume themselves, and stalk with mock majesty from perch to perch. It is true they are provided with food and raiment, for which they toil nor spin; but health, liberty and virtue are given in exchange".¹²

Aan de hand van het thema van de ledigheid laat zich in het Nederland van het eind van de vorige eeuw de scheiding der geesten illustreren die zich onder hervormingsgezinde intellectuelen in het vooruitstrevend-liberale kamp voltrok. De kwestie zal in dit hoofdstuk verduidelijkt worden met behulp van een vergelijking tussen de filippica's van Van Houten en Mercier tegen de vrouwelijke ledigheid. Van Houten kan aanvankelijk tot het kamp van de vooruitstrevend liberalen worden gerekend, maar raakte in het laatste decennium van de vorige eeuw steeds sterker vervreemd van de jonge garde van sociaal-liberalen.¹³ Met de oprichting van het *Sociaal Weekblad* in 1887 kwam er meer beweging in het liberale kamp en profileerden mensen zoals Kerdijk, Treub, Mercier, Pekelharing en Goeman

Borgesius zich ten opzichte van hun liberale voorman. Beter dan Van Houten was deze generatie in staat om een brug te slaan naar gematigde socialisten, vrijdenkers, anarchisten en sociaal geëngageerde feministen, met een sociaal hervormingsprogramma dat onder meer een verplichte ziekte, ongevallen-, invaliditeits- en ouderdomsverzekering (laatste twee van staatswege), de invoering leerplicht voor lager-, voortgezet en herhalingsonderwijs, spaarkassen, de verbetering van de rechtstoestand van de vrouw, de behartiging van de belangen van verwaarloosde kinderen en regeling van arbeidscontracten omvatte. Het aanvechten van de macht van de bestaande coteriën verschafte deze politieke en culturele avant-garde eerder een politiek draagvlak onder de ontevreden middenstand, de 'loslopende', sociaal geëngageerde intelligentsia, de kleine burgerij en de geschoolde arbeiders, dan onder de gezeten burgerij.¹⁴ Aangetekend moet worden dat genoemde personen tot verschillende groeperingen behoorden en dat iemand als Mercier zeer waarschijnlijk niet politiek georganiseerd was.

Van Houten bracht de ledigheid van vrouwen in zijn befaamde artikel 'Over de maatschappelijke en wettelijke stelling der vrouw', onder de aandacht. In dit artikel, dat in 1878 in *Vragen des Tijds* verscheen, lanceerde Van Houten zijn visie op de gevolgen van de industrialisatie voor de maatschappelijke positie van vrouwen. Van Houten poneerde hierin de bekende stelling dat de fabrieksmatige produktiewijze de huishoudelijke produktietaken voor een groot deel overbodig had gemaakt, waardoor de maatschappelijke positie van de huisvrouw in het luchtledige kwam te hangen. Door de aanwezigheid van personeel in de 'betere' kringen waren vrouwen ook het resterende werk ontwend geraakt en als gevolg daarvan registreerde Van Houten onder 'dames' de neiging om met allerlei 'nutteloze' bezigheden de dag te vullen:

"De dames zijn bezig, maar arbeiden niet; zij hebben het druk, maar met zaken die geen voordeel geven; zij hebben groote zorgen, maar over toilet en invitaties; zij vermoeien zich en brengen hare gezondheid in gevaar, maar slechts op soirée's en bals".¹⁵

De oorzaak van dit alles zocht Van Houten niet zozeer in de industriële ontwikkeling als zodanig, als wel in de wetten en zeden die vrouwen de mogelijkheid ontnamen om 'elders een even groot arbeidsveld te heroveren' voor wat hun aan produktieve huiselijke taken en huishoudelijke arbeid was ontvallen. Onder het motto dat 'arbeid de stand en niet het meisje tekort doet', nam Van Houten het op tegen de benepen fatsoensrakkerij die vrouwen een eerlijke broodwinning onthield. Het stand-ophouden veroorzaakte een scherpe scheiding tussen vrouwen uit verschillende sociale groepen. Noch in de kleine middenstand, noch in de lagere klassen speelde het probleem van de ledigheid een rol: een 'meewerkende' echtgenoot was voor de bedrijfsvoering van de binnenvaartschipper, de akker- en tuinbouwers onontbeerlijk en in de lagere klassen was het buitenshuis werken van meisjes en vrouwen niet bezwaarlijk, mits er geen kinderen te verzorgen waren. Het krampachtig vasthouden aan achterhaalde fatsoensregels, tastte volgens Van Houten bovendien de grondregels van de burgerlijke samenleving aan:

"Die niet werkt zal niet eten en ieder ontvange loon naar werken. Dit zijn de grondzuilen van een gezond staatslichaam. En de vrouwen en meisjes der zoogenaamde fatsoenlijke klassen zouden aan die wetten worden onttrokken!"¹⁶

Ledigheid had in zijn ogen verstrekkende gevolgen voor de betrekkingen tussen de seksen binnen en buiten het burgerlijke milieu. Zo werkte 'het bezig-nietsdoen' van de vrouwelijke burgerij onder andere prostitutie in de hand en deed dit verschijnsel het aantal onvrijwillig ongehuwde vrouwen in hogere klassen toenemen. Om hun leven toch zin te geven zochten vrouwen namelijk naar bezigheden, zoals de aankleding van het huis, kunstzinnige activiteiten en de studie van vreemde talen, die op het huishoudbudget drukten. Hoewel Van Houten er wel begrip voor op kon brengen dat dit 'gezochte' werk vrouwen wellicht voor de geestelijke ondergang kon behoeden, vereiste de vrouwelijke behoefte aan ontspanning en verpozing meer financiële middelen dan de gemiddelde burgerman kon verschaf-

fen. Daarom zagen mannen tot ongeluk van beide seksen van het stichten van een gezin af en zochten - evenals hun ongelukkig, gehuwde, mannelijke soortgenoten - hun toevlucht bij prostituées.

Het huwelijk is tot een economisch contract geworden, betoogde Van Houten, wanneer economische afhankelijkheid de vrouw ertoe brengt zichzelf aan te bieden als equivalent voor levensonderhoud en weduwengeld.

"Maar denkt gij eraan, welke vernedering er voor haar gelegen is in de opvatting, dat zij bij het huwelijk recht op haar persoon verleent?"¹⁷

Van ware liefde kon bij deze vorm van slavernij geen sprake zijn. Van Houten concludeerde dan ook met de utopisch socialist Owen dat een huwelijk op economische grondslag als een 'nette' vorm van prostitutie kon worden beschouwd.

Dat de moderne tijd ook van de vrouw nuttige arbeid vereiste liet voor Van Houten onverlet dat de primaire opvoeding en verzorging een natuurlijke taak van de vrouw was. Om deze dubbele taakstelling te realiseren achtte hij kortere werktijden voor vrouwen met gezinsverantwoordelijkheden wenselijk. Op de overheid rustte de taak om ontslag bij huwelijk wettelijk te verbieden en om publiekelijk te kennen te geven dat alle onderwijs voor meisjes toegankelijk diende te zijn. Ook in het bekorten van de arbeidsdag en het openstellen van overheidsbanen voor vrouwen zag Van Houten mogelijkheden voor de overheid om de gelijkheid tussen de seksen te bevorderen. Van Houten's kruistocht tegen de vrouwelijke ledigheid weerhield hem er in 1889 van met een wettelijke beperking van de arbeidsdag van vrouwen, gehuwde en ongehuwde, in te stemmen.¹⁸

Acht jaar voor het verschijnen van Van Houten's bekende artikel sneed Mercier onder het pseudoniem Stella het thema aan van de meisjesopvoeding, die tot 'beuzeling en tijdverspilling' leidde.¹⁹ Ook in 'Bergopwaarts' Mercier's eerste artikel in *Vragen des Tijds*²⁰ dat om geen schandaal te verwekken gesigneerd is door "ene ongenoemde", tekende Mercier op dat er voor het meisje slechts een vormeloze toekomst 'zonder waardig belang'

Maar het vrouwenarbeidsvraagstuk behelsde meer dan de broodvraag. Arbeid kon onder bepaalde voorwaarden volgens Mercier ook in zichzelf zinnig zijn en existentiële en expressieve kwaliteiten in zich dragen. Mits toegesneden op de kwaliteiten en verlangens van individuen, ontsloot arbeid mogelijkheden en talenten die in ieder individu besloten lagen. Mercier volgde hier het later ook door Treub naar voren gehaalde devies van de Saint-Simonisten: "A chacun selon ses capacités; à chaque capacité selon ses oeuvres".²⁵ Van werk dat tegemoet komt aan de vermogens en ontwikkelingsfase van individuen ging volgens haar een opvoedende werking uit: het daagt uit om de eigen grenzen te verleggen, zich ten volle te ontplooien, het structureert het leven en biedt de mogelijkheid zich aan anderen te meten. 'Karaktervormend' noemde Mercier deze dimensie van arbeid. Arbeid bood mensen de gelegenheid zich als individu te realiseren. Muller-Lulofs noemde dat later "de in de handeling zich openbarende beschouwing der dingen".²⁶ Externe prikkels als beloning en straf zouden overbodig worden als arbeid in zichzelf motiverend was. Vrouwen uit de burgerij bleven van de impulsen van zelfgekozen arbeid verstoken, omdat zij vanwege hun sekse tot huishoudelijke arbeid en kindercaregiving veroordeeld waren. Zij bevonden zich daardoor in een staat van onderontwikkeling, waaruit mannen zich al bevrijd hadden. De frictie in de moderne tijd tussen de taken die de vrouw vanwege haar sekse toevielen en de taken waartoe een vrouw zich als individu aangetrokken voelde veroorzaakte het vrouwenarbeidsvraagstuk, aldus Mercier. De ontluikende individualiteit van vrouwen zag Mercier als een onomkeerbaar proces; voor de jongere generatie bestond er geen weg meer terug:

"Zich niet langer exemplaar ener soort maar individu gevoelt; zich telkens klaarder bewust wordt dat zij met haar zusterental een even grote verscheidenheid van eigenschappen en geestesgaven vertegenwoordigt, als onder de gezamenlijk mannen valt waar te nemen, en dat het niet aangaat dit velerlei naar een en denzelfden bekrompen hoek van het algemeene arbeidsveld te verwijzen."²⁷

Deze inperking van vrouwelijke vermogens genereerde een onvrede, die ook mannen zou bevangen als hun zonder onderscheid hetzelfde werk werd opgedragen. Vanwege deze argumenten zag Mercier arbeidsverdeling (specialisatie naar bekwaamheid) niet alleen als een vrucht maar ook als een eis van beschaving.

Margaretha Meyboom trok op grond van dezelfde argumentatie de bevoegdheid van mannen in twijfel om zich over de wenselijkheid van vrouwenarbeid uit te spreken. Mannen konden niet weten hoe erg het was om niets om handen te hebben en overcompleteet te zijn en daardoor ontbrak het hun aan de mogelijkheid zich in de positie van de vrouw te verplaatsen.²⁸ Anders dan Van Houten ageerde Mercier niet enkel tegen 'non-arbeid' vanwege de economische gevolgen voor de individuele vrouw en de maatschappij als een vereniging van burgers. Een eigen inkomen maakte vrouwen weliswaar financieel onafhankelijk, maar het vrijwaarde hun niet voor kleingeestigheid en bekrompenheid. Mercier's betrokkenheid bij het vrouwenarbeidsvraagstuk kwam mede voort uit de psychische gevolgen die 'bezig-nietsdoen' in haar ogen had. In het ergste geval volgde een totale fysieke verlamming en depressiviteit; een minder spectaculair maar een ten minste zo fnuikend gevolg was de karakterbedervende invloed van het 'overcompleteet-zijn' en het 'buiten-'t-leven' staan. Mercier besteedde in dit verband ook aandacht aan de manier waarop vrouwen van een eerlijke broodwinning werden afgehouden, namelijk met het verwijt van onvrouwelijkheid. Het verwijt had in de ogen van Mercier 'geen mannelijke evenknie' en kweekte bij meisjes een halfhartige houding aan met betrekking tot de voorbereiding op hun toekomst.²⁹ Tegen de tijd dat vrouwen clichématige opvattingen over vrouwelijkheid naast zich neer konden leggen, zo waarschuwde ze, waren hun kansen op fatsoenlijk werk al verkeken. Hoe ernstig de gevolgen van ledigheid voor de gehuwde vrouw Mercier ook toeschenen, voor de ongehuwde vrouw achtte zij 'de broodvraag' een halszaak. Ook getalsmatig betekende het taboe op het verrichten van betaalde arbeid voor de ongehuwde vrouw een groter probleem (12 ongehuwden op

8 gehuwden).

Hoewel de geestdodende werking van ledigheid Mercier zeer ter harte ging, kon ze tegelijkertijd weinig respect opbrengen voor vrouwen uit haar eigen milieu die zich zonder morren bij deze stand van zaken neerlegden. In dit opzicht achtte zij haar standsgenoten verreweg de mindere van 'hare zusteren in lager stand':

'Wie heeft niet menigmaal bij de achttien- of twintigjarige dienstbode meer kloekheid en zelfvertrouwen, meer werkvermogen en daardoor in zekeren zin meer zedelijke kracht, ja, meer levensernst waargenomen, dan bij de achttien- of twintigjarige dochter des huizes te ontdekken viel? Aan intellectuele ontwikkeling heeft de eerste deze eigenschappen niet te danken; integendeel, op dit punt is het meestal bedroevend met haar gesteld. Neen, 't is wederom het beroep, dat haar mensch heeft gemaakt.'³⁰

Een vrouwelijke arts ging in *Sociaal Weekblad* zelfs zo ver om te beweren dat het vrouwenlichaam door onderbenutting, lichaamsverwaarlozing en uithongering degeneratieverschijnselen vertoonde, die pas zouden verdwijnen als de bourgeoisie ophield zich 'met komkommerbrood en ijs' te voeden, meer aan lichaamsbeweging deed en zich aan een nuttige taak wijdde.³¹

Mercier's veroordeling van de vrouwelijke ledigheid ging niet zo ver als die van de sociaal-democrate Cornelia Huygen. Naar Huygen's oordeel bewees het feit dat de meeste 'dames' niet in staat waren om de handreiking van mannelijke feministen zoals Van Houten en Mill voor hun eigen emancipatie te benutten, hoe weinig deze vrouwen voor hun minder fortuinlijke seksegenoten konden betekenen. Huygen kreeg in *Vragen des Tijds* volop de gelegenheid haar minachting voor vrouwen die de op til zijnde sociale veranderingen volledig ontging breed uit te meten:

"Zij gevoelt niet hoe de steeds voortschrijdende evolutie, haar die de verheerlijking der ledigheid vertegenwoordigt (..), een stigma op het voorhoofd drukt".³²

Zowel over de economische als de psychische gevolgen van ledigheid kon

Mercier echter zelf een woordje meepraten. Hoewel zij in haar werk zelden refereerde aan haar eigen financiële afhankelijkheid van haar broers, kwam dit biografische gegeven en de mate waarin zij zich dat aantrok nadrukkelijk in herdenkingsartikelen over Mercier ter sprake.³³ Bekend is ook hoe zij haar leven lang geworsteld heeft met een slechte gezondheid en een lange periode tot niets in staat bleek, hetgeen door haarzelf en haar omgeving in verband werd gebracht met de worsteling om een zinvolle levensinvulling te vinden.

In vergelijking met Van Houten rekende Mercier haar seksegenoten sommige sociale gevolgen van ledigheid veel zwaarder aan. Waar Van Houten met het oog op het psychisch welbevinden van vrouwen nog wel begrip kon opbrengen dat bezigheden het huishouden bezwaarden, had Mercier weinig goede woorden over voor de 'schattenverslindende schijn' waarmee haar lotgenoten zich omgaven.

De weelderige levensstijl van haar dagen was Mercier om twee redenen een doorn in het oog. Het verhulde de zinloosheid van het vrouwenleven in burgerlijke kring:

"..juist een weelderige voet van leven, met al den omslag, die er bij behoort, haar, zonder dat zij bepaalde werkzaamheden verrichten, de illusie van een dagtaak geeft."³⁴

Bovendien werd met luxevertoon geld verspild dat beter aan sociale doeleinden kon worden besteed en de burgerlijke overdaad demonstreerde op schrijnende wijze het onrechtvaardige verschil in welstand tussen arm en rijk:

"Zooveel honderden satijnen draperieën in de winkels verkocht, zooveel duizenden afgesneden bloemen op de met fijne schotels bedekte tafels, zooveel bibelots in de salons op ééngehoopt, wil dat niet zeggen: zoveel geld te weinig beschikbaar gesteld, om uit dorren heidegrond honderdduizenden korenaren te doen opschieten; om in achterbuurten duizenden vervallen krotten tot gezonde arbeiderswoningen om te bouwen? Moeten wij niet allen wenschen dat de overdaad in de huizen der aanzienlijken in welvaart in de woningen der armen worde omgezet en mag de

bemiddelde vrouw door haar weelddienst dit noodzakelijk werk helpen tegenhouden?"³⁵

Nu we weten welke betekenis Mercier aan arbeid toekeende rest nog de vraag in hoeverre zij arbeid ook voor gehuwde vrouwen met kinderen wenselijk achtte. Mercier liet zich er niet toe verleiden, zoals we boven zagen, de verschillende arbeidsmotieven (economische noodzakelijkheid, zelfontplooiing) aan sociale groepen te koppelen. Economische motieven golden niet alleen voor de onbemiddelden. Vroeg of laat kon beroepsarbeid immers voor iedere vrouw een economische noodzakelijkheid worden. Economische afhankelijkheid liet de ongelukkig gehuwde vrouw weinig andere keus dan zich te schikken en ontnam haar de veerkracht om voor het herstel van de huwelijksband te strijden. Terwijl mannen in hun werk compensatie konden vinden voor een teleurstellende huwelijksrelatie, zette ledigheid vrouwen aan hun wrok te koesteren.

De combinatie van maatschappelijk nuttige arbeid met het verzorgen van de huishouding pakte bij Mercier anders uit dan bij Van Houten. Mercier stelde voorop dat kinderverzorging, zeker in burgerlijke kring, niet het totale vrouwenleven meer in beslag nam. Als vrouwen een vierde deel van hun volwassen leven aan de kinderverzorging wijdden, restte hen nog 'twintig à dertig jaren van lediggang'. Voor deze categorie van vrouwen gold tevens dat zij voor de zorg voor jonge kinderen een betaalde hulp konden inschakelen. Voor Mercier bestond er een principieel onderscheid tussen opvoeden en verzorgen, want 'verzorgen kon men aan anderen overlaten en opvoeden niet'. In dit kader legde ze haar lezerspubliek de retorische vraag voor 'of menige vader geen voortreffelijke opvoeder is', terwijl van 'beuzelende' moeders nauwelijks een positieve invloed op haar kinderen verwacht mocht worden. Daarnaast koesterde Mercier net als de meeste van haar feministische tijdgenoten hoge verwachtingen van het arbeidsbesparend karakter van moderne huishoudelijke apparaten en consumptiemiddelen. Van Houten en Mercier hanteerden beiden 'het maatschappelijk nut' als criterium om 'werk dat noodzakelijk moet geschieden' te onderscheiden

van ' bezig-nietsdoen', maar over wat maatschappelijk nuttig is liepen de meningen uiteen. Bij Van Houten bepaalde de wet van vraag en aanbod de definitie van nuttige arbeid, terwijl Mercier erkende dat arbeid ook om sociale redenen nuttig kon zijn. Sociaal nuttige arbeid viel bovendien bij Mercier niet per se samen met bezoldigde arbeid. Want zolang de gemeenschap nog niet van het belang van een sociale onderneming overtuigd was kon alleen onbezoldigde arbeidskracht soelaas bieden. Hoewel deze verbreding van het arbeidsbegrip nog steeds in utilitaire termen is gevat, heeft arbeid bij Mercier en bij andere sociaal-liberalen niet louter een instrumentele betekenis zoals bij Van Houten. Mercier vroeg zich af of een verruiming van werkkring de gehuwde vrouw als mens gelukkiger zou maken. Een arbeidzaam bestaan betekende meer dan een middel om aan fysieke ontbering (pain) te ontkomen en de materiële geneugten van het menselijk bestaan deelachtig te worden (pleasure) of het politiek burgerschap waardig te worden, zoals de utilisten meenden. Voor vrouwen was er de existentiële noodzaak om in een arbeidzaam bestaan volledig mens en volwaardig burger te worden. Mercier sprak vrouwen aan op hun plicht om als volwaardig lid bij te dragen aan het gemeenschapsleven en zich zodoende als burger te bewijzen. In haar nieuwe levensplan voor de moderne vrouw speelde arbeid een centrale rol. Mercier's analyse van het vrouwenvraagstuk liep dus maar ten dele parallel met die van Van Houten. Beiden waren van oordeel dat de maatschappelijke taak van vrouwen in het licht van de industrialisering en de eisen van de moderne tijd om herziening vroeg. Maar waar Van Houten de economische bijdrage van individuen tot grondslag van volwaardig burgerschap nam, pleitte Mercier voor een verruiming van die grondslag. Waar Van Houten een instrumentele visie op arbeid tentoonspreidde - arbeid als middel tot economische zelfstandigheid en een bewijs van politieke mondigheid - benadrukte Mercier de karaktervormende kwaliteit van arbeid en het nut van sociale arbeid van vrouwen. Het ging Mercier niet alleen om de vraag of vrouwen werkten, maar of hun inspanning ten dienste van de gemeenschap stond en van vrouwen gemeenschaps-

mensen kon maken. Waar Van Houten werken voor halve dagen als 'oplossing' voor de dubbele belasting van vrouwen aandroeg, gooide Mercier het over de boeg van het uitbesteden van zorg.³⁶

In de paragraaf over de wettelijke arbeidsbescherming van vrouwen zal nog blijken dat Mercier zich evenals Van Houten vierkant verzette tegen iedere rechtsongelijkheid inzake de arbeid van volwassen mannen en vrouwen, ongeacht hun burgerlijke staat en hun gezinsverplichtingen. Het thema van de ledigheid kreeg tijdens de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid in 1898 opnieuw aandacht door de lezing van de arts Catherine van Tussenbroek. Haar lezing *Het tekort aan levensenergie bij onze jonge vrouwen en meisjes*, waarin zij een verband legde tussen het gebrek aan zingevende arbeid en de deplorabele gezondheidstoestand van vrouwen in de betere kringen, staat opgetekend als 'de' gebeurtenis van de Tentoonstelling.³⁷ Tussenbroek's evolutionistische kijk op de plaats van de vrouw in de beschavingsgeschiedenis kwam in grote lijnen overeen met die van Mercier, Perkins Gilman en Addams.

3.3 van homo economicus tot sociale burgeres

Het verschil tussen Van Houten en Mercier kan nog verder verduidelijkt worden door hun beider vooronderstellingen over de relatie tussen individu en samenleving in ogenschouw te nemen. Bij Van Houten is een merkwaardige inconsistentie te constateren tussen zijn kritiek op klassiek liberale noties over individu en samenleving en de politieke consequenties die hij daaraan verbond. Evenals het radicale deel van de liberalen had hij een scherp oog voor het ingewikkelde samenspel van sociale verschijnselen en pleitte hij voor een grotere rol van de staat bij het creëren van gelijke voorwaarden om aan het maatschappelijke leven deel te nemen. Tegelijkertijd hield hij onverkort vast aan de liberale concepten van de homo economicus en de homo politicus: alleen die burger die voor zijn onderhoud niet op anderen was aangewezen, kon in staat worden geacht om een onafhankelijk politiek oordeel te vellen. De sociaal-liberaal Pekelharing verwierp het

liberale concept van de homo economicus als een onterechte abstractie van de historische werkelijkheid. Volgens Pekelharing nam Smith een verstandig, spaarzaam en mannelijk lid van de middenklasse tot uitgangspunt van zijn beschouwing en verhief die tot het economisch subject bij uitstek. In sociaal-liberale ogen was het hooggewaardeerde autonome individu van de 'oud'-liberale doctrine een anachronisme geworden in een maatschappij die in toenemende mate op de wederzijdse afhankelijkheid van individuen en groepen berustte: het individu kon alleen in samenhang met zijn omgeving begrepen worden. De maatschappij moest dan ook niet opgevat worden als een verzameling van losse individuen, maar als een organisme met een eigen anatomie, waarvan elk onderdeel van betekenis was voor het geheel. Mensen waren het product van maatschappelijke omstandigheden, terwijl die omstandigheden op hun beurt weer niet losgezien konden worden van de menselijke beschavingsgeschiedenis.

Ook Mercier verwierp het liberale concept van het individu als drager van natuurlijke rechten en ging er evenals Pekelharing van uit dat solidariteit en gemeenschapszin voor het menselijk handelen even belangrijke motieven waren als eigenbelang. Welke drijfveer de overhand kreeg in een bepaalde historische fase van de menselijke beschaving, was in haar visie de uitkomst van een samenspel tussen het moreel gehalte van het sociaal leven en de stand van de maatschappelijke arbeidsdeling. Mercier stelde zich de beschavingsgeschiedenis voor als een toenemende ontwikkeling van bijzondere individuele kundigheden, die gepaard ging met een grotere noodzaak tot samenwerking. Ieder stadium van maatschappelijke beschaving vroeg om nieuwe menselijke vaardigheden. Zo had het belang van fysieke kracht en handigheid in de loop der tijd aan betekenis ingeboet en was de samenleving in deze ontwikkelingsfase meer gebaat bij de ontplooiing van geestelijke en morele waarden. 'Nu zijn de kundigste volken de sterksten, straks de moreel sterkste en de meest rechtvaardige samenlevingen', voorspelde Mercier met de Franse wijsgeer Alfred Fouillée en zag daarmee nieuwe kansen voor de maatschappelijke ontplooiing van vrouwen aan de horizon

opdoemen:

"Er is grond te verwachten, dat een orde van zaken, die aanstaande is, de vrouw, vooral als lid der maatschappij, als sociaal element, tot veel vollediger krachtsontplooiing dan tot heden nopen zal".³⁸

3.4 de tekortkomingen van het liberalisme en het tekortschieten van vrouwelijke zorg

Mercier trok niet alleen het zelfregulerend vermogen van het kapitalisme in twijfel, ook de altruïstische kwaliteiten van het burgerlijk gezin en de natuurlijke zorgzaamheid van vrouwen hadden in haar ogen zo hun eigen beperkingen. Van Comte's huiselijke engel was bij Mercier en andere sociaal-liberalen weinig meer te bespeuren. Een doelloos en nerveus scep-sel was ze geworden, nauwelijks in staat zichzelf staande te houden, laat staan iets voor anderen te betekenen. Arbeidsters daarentegen hadden geen tijd voor zenuwziekte en andere luxe kwalen en stonden met beide benen in het volle leven.

Mercier's bedenkingen tegen de burgerlijke idylle van het zorgzame gezinsleven doen sterk aan die van Gilman denken. De onderbenutting van het arbeidsvermogen in burgerlijke kring contrasteert in haar betoog scherp met de overmatige belasting van de volkswrouw die loonarbeid en huishouden moet zien te combineren. Het overmatige consumptiepatroon van de gegoe-den vond Mercier zoals we al eerder zagen, pijnlijk afsteken bij de immer-op-de-loer-liggende armoede in de 'werkende' klasse. Gezien het wijdverbreide 'turen op kwikken en strikken' van de dames zag Mercier het doorsnee burgermansgezin noch de rijkelui's huishouding in staat om een heilzaam tegenwicht te bieden aan de wereld van het eigenbelang. Het burgerlijk gezin corrumpeerde zich immers met weeldevertoon en overdadige consumptie. Ook al deed de welgestelde vrouw niet in eigen persoon mee aan de economische wedloop, medeplichtig was zij wel:

"..ook zij heeft te veel offers gebracht aan dien blinde onzinnigen

afgod, aan die weelde gebracht, waartegen de strijd (de klassenstrijd; L.B.) zich hoofdzakelijk zal richten."³⁹

De onrechtvaardige welvaartsverdeling en het gedachtenloos voorbijgaan aan de sociale ellende kwam Mercier als bijna misdadig en zeker als onbeschaafd voor: 'eenvoud en soberheid' waren de onafscheidelijke metgezellen van de ware beschaving'. Ook tegen het altruïstische gehalte van gezinsleven en moederschap bracht Mercier argumenten in stelling, die we eerder van Gilman hebben gehoord. Het soort altruïsme dat ophield bij de drempel van het huisgezin en liefdadigheid als middel om de verveling te verdrijven konden Mercier's goedkeuring niet wegdragen. Zij toonde zich, evenals Comte, onder de indruk van de onderlinge bijstand in de volksklasse en meende dat de gegoede burger(es) nog heel wat kon leren van de proletarische offervaardigheid en solidariteit.

Hoe noodzakelijk en dringend sociale hervormingen ook mochten zijn, de verheffing van de arbeidersklasse vroeg meer. Het ging er ook om dat de bevoorrechte zich persoonlijke inspanning getroostte om het pad van de minderbedeelde medemens te verlichten en zich bereid toonde om hem of haar van 'mensch tot mensch' te ontmoeten. Op de 'beschaafde' vrouw rustte de plicht om te leren solidair te zijn met 'heel het vrouwelijke geslacht', want het vrouw-zijn vormde op zichzelf een te smalle basis voor solidariteit:

"Het onrecht dat de vrouw als vrouw wordt aangedaan scheidt een onvoldoende band tussen proletarische en burgerlijke vrouwen."⁴⁰

Het opmerkelijke aan deze voor het burgerlijk vrouwenleven zo onvoordelige vergelijking is de dubbele positie die de arbeidster/moeder inneemt. Enerzijds figureerde zij als het ultieme en schuldeloze slachtoffer, anderzijds diende haar kordate en vastberaden strijd tegen verloedering en armoede als voorbeeld voor het mannelijk deel van de arbeidersklasse en voor de labiele en wereldvreemde bourgeoisie. Vanuit dit gezichtspunt bekeken is het sociaal-liberale vertoog van Mercier zeker niet in de laatste

plaats een pedagogisch en moreel vertoog dat zich op haar seksegenoten in de maatschappelijke bovenlagen richtte. Dat maar een enkele van hen in de sociale kwestie geïnteresseerd was lag immers aan onwetendheid. Dat men zich in kringen van sociaal-liberalen de socialistische verwijten over het gebrek aan sociaal engagement onder 'burgerlijke' feministen aantrok, blijkt onder andere uit de ruimte die Cornelia Huygen en Henriëtte van der Mey in *Vragen des Tijds* kregen om het 'burgerlijk' feminisme de oren te wassen. Huygen sloeg in haar beklag over het gebrek aan sociaal engagement onder haar seksegenoten echter een heel andere toon aan dan Mercier. Geheel in lijn met haar Duitse sociaal-democratische partijgenotes etiketteerde zij 'burgerlijk' feministen als anti-sociaal omdat deze zich tegen arbeidsbeschermende maatregelen voor vrouwen verzetten, daarbij over het hoofd ziende dat politieke medestanders als Nellie Van Kol en Emilie Claes zich eveneens tegen bijzondere maatregelen voor vrouwen uitspraken. Hoewel de toon van Van der Mey gematigder was, wreef ook zij tegenstanders van arbeidsbescherming voor vrouwen 'kringenegoïsme' aan.⁴¹ Haar opvatting dat individuen bij elk verbod in het belang van de gemeenschap nadeel ondervonden, ging voorbij aan het feit dat voorstanders geen bezwaar hadden tegen arbeidsbescherming als zodanig, maar tegen een bijzondere regeling voor hun sekse.

Gezien Mercier's organische maatschappijopvatting hebben sociale onverschilligheid, onwetendheid en naïviteit van vrouwen in haar gedachtengang ook hun weerslag op de kwaliteit van zorg in het burgerlijk gezin. Zoals we al eerder zagen was bij Mercier toezicht en opvoeding de essentie van het ouderschap en niet de dagelijkse verzorging. In dit verband legde ze haar lezers de vraag voor hoe een moeder, die zelf geen inzicht had in de ontwikkeling van de sociale strijd, haar kinderen sociale verantwoordelijkheid bij kon brengen en ze op hun taak in de samenleving moest voorbereiden. In een tijd waarin godsdienst geen leidraad meer bood voor zedelijk handelen achtte ze het ook voor vrouwen van levensbelang om zich onder deskundige leiding een eigen maatschappijopvatting te vormen.

Mercier's nadruk op de sociale verantwoordelijkheid van beschaafde vrouwen betekende niet dat zij vrouwen totaal aan het algemeen belang ondergeschikt maakte. Naast gemeenschapsmens is de vrouw bij Mercier ook een wezen met een zelfstandig belang. Mercier achtte hoger onderwijs met een algemeen vormende strekking voor jonge vrouwen van evenveel belang als voor jonge mannen.

Meer dan op de natuurlijke zorgzaamheid van de vrouw vertrouwden sociaal-liberalen op de zegeningen van de moderne wetenschap, die zowel aangewend konden worden bij het voorkomen als bij het oplossen van sociale problemen. Aan hun verontrusting over het tekortschieten van opvoeding en verzorging in het gezin waren de nieuwe inzichten binnen de pedagogie, de psychologie en op het gebied van hygiëne en voedingsleer niet vreemd. Het *Sociaal Weekblad* besteedde regelmatig aandacht aan nieuwe publicaties op deze gebieden, zoals bijvoorbeeld aan het werk van Ellen Key, Montessori, Fröbel en vele anderen.

3.5 de verschillen tussen de seksen

Mercier en Van Houten waren beiden van mening dat de bestaande sekseongelijkheid een schadelijke invloed had op de mannelijke en de vrouwelijke persoonlijkheidsvorming. Van Houten stelde in zijn al eerder genoemde essay over de maatschappelijke en juridische achterstelling van de vrouw, dat mannen karakterfouten ontwikkelden door te heersen en vrouwen door beheerst te worden. Mercier besprak met instemming John Stuart Mill's visie op het karakter van de man. Het is karakterbedervend voor mannen, stelde deze, om vanaf hun eerste levenslicht hoger geacht te worden dan de andere helft van de mensheid zonder daar ooit een vinger voor te hebben uitgestoken. Het overgrote deel van de mannen zou alleen daarom wel eens minder ontvankelijk voor de eis van sociale rechtvaardigheid kunnen zijn. Ook Mill's scepsis over het aangeboren altruïsme van vrouwen - goedheid en het afstand doen van het eigen ik is vrouwen volgens Mill aangepreft - vond bij Mercier een gewillig onthaal.

Mercier en Van Houten beschouwden de bestaande mannelijke en vrouwelijke persoonlijkheid dus allebei als geperverteerde vormen van de natuurlijke variatie tussen de seksen. Recht en rede waren voor Van Houten de middelen om de ware gelijkheid van man en vrouw van onder het stof van de beschaving te voorschijn te laten komen. Wat restte waren de 'natuurlijke' verplichtingen van het moederschap. Anders dan Van Houten relateerde Mercier natuurlijke sekseverschillen niet of nauwelijks aan voortplanting en seksualiteit, maar aan de vrouwelijke aanleg voor het morele.

Tegelijkertijd meende Mercier dat de morele kwaliteiten van vrouwen alleen tot hun recht zouden komen als vrouwen zichzelf intellectueel ontwikkelden en de samenleving zich voor het morele ontvankelijk betoonde. De vrouwelijke moraliteit is bij haar een sluimerend talent dat in een bepaald stadium van de beschaving en in het juiste sociale klimaat tot bloei kon komen. 'De nieuwe tijd' (de Verlichting, de Franse Revolutie etc.) bracht een nieuw ideaal van vrouwelijkheid voort:

"'t Is door dat ideaal, dat tot dusver in de vrouw sluimerende krachten worden wakker geroepen en zij tot alzijdig mensch zijn gedreven wordt".⁴²

Bovenstaande opvatting over moraliteit als een potentieel vrouwelijk vermogen past geheel bij het afwijzen van het verabsoluteren van menselijke eigenschappen in het 'dogmatisch' liberalisme. Als de mens bestaat bij de gratie van zijn relatie tot anderen, komen menselijke vermogens niet ongeacht de historische situatie tot ontplooiing, maar krijgen betekenis in een bepaalde maatschappelijke context. Aangezien deze gelukkige omstandigheid zich juist nu aandienende, kregen vrouwen hun kansen om zich te emanciperen als het ware in de schoot geworpen:

"..een maatschappij die het zedelijke gevoel ten troon zal verheffen, zal, als natuurlijk gevolg hiervan, ook de vrouw in de hoogte heffen, haar groter invloed van veelzijdiger beteekenis in het openbare leven maken".⁴³

Uit dit citaat kan tevens worden opgemaakt dat het sociaal-liberalen niet ging om een romantisch terugverlangen naar een harmonieuze voor-kapita-

listische maatschappij, maar om één waarin de bezwarende kanten van het kapitalisme door collectieve zorg- en voorzorg ondervangen waren. Weliswaar was deze utopie veel minder ambitieus dan de socialistische heilstaat, maar niettemin bestond er, om met Denise Riley te spreken, ook voor sociaal-liberalen wel degelijk 'a potential earthly heaven'.⁴⁴ De 'maakbare' samenleving was als het ware onder handbereik. Dat 'de maatschappij' de vooraanstaande rol van de moraal in het openbare leven zou erkennen was echter geen automatisme. Waar het liberalisme te lang op het aambeeld van het individuele eigenbelang had gehamerd, diende de burger tenminste sociale realiteitszin te worden bijgebracht (welbegrepen eigenbelang) en als het even kon sociaal verantwoordelijkheidsgevoel (onbaatzuchtige toewijding aan de gemeenschap). Met dit punt komen we aan wat wellicht het meest cruciale verschilpunt tussen Mercier en Van Houten genoemd kan worden. Van Houten juichte het toe dat de moraal een individuele zaak van de burger was geworden: het paste de overheid niet om als zedenmeester op te treden. Hij vertrouwde meer op de superioriteit van de autonome rede en het welbegrepen eigenbelang van de burger, dan op diens altruïstische capaciteiten.

Mercier en haar bondgenoten kritiseerden juist het privatiseren van de moraal. Evenals Treub betreurde ze het dat wetenschap, politiek en economie zich van de moraal hadden losgemaakt en verafschuwde ze een samenleving waarin het recht van de sterkste heerste. Hoewel ook Mercier veel verwachtte van de heilzame werking van wetenschap bij het oplossen van sociale problemen en sociaal werksters in spé van harte aanraade zich onder leiding van bekwame wetenschapsmannen een grondig inzicht in de samenleving te verwerven, maakte zij zich tegelijkertijd zorgen over het gebrek aan zedelijkheid in en de eenzijdigheid van de 'mannelijke' wetenschap. Mannen zagen in de wetenschap een uitdaging om 'het stoffelijke haar geheimen te ontfutselen'⁴⁵ en legden daarbij een zekere mate van onverschilligheid voor de 'inwendige' morele waarden aan de dag. Het vernuft om de materie te dwingen haar schatten prijs te geven kon de mens

tegelijkertijd kinderlijk afhankelijk maken van de talloze behoeften, die door hem zelf in het leven geroepen waren. Mercier vond vooral het direct overplanten van wetmatigheden van het dierenrijk naar het mensenrijk van een even naïef als verwerpelijk 'materialistisch mysticisme' getuigen. Door hun aanleg en positie als opvoedster en buitenstaandster ten opzichte van het natuurwetenschappelijk denken, was het waken voor het te ver doorschieten van materialisme en verwetenschappelijking een taak die vrouwen in letterlijke en figuurlijke zin 'op het lijf geschreven' was. De vrouwelijke belangstelling voor de ontplooiing van de menselijke persoonlijkheid zou 'de wereld voor het geestelijk leven even bewoonbaar maken, als zij dit, dank zij den arbeid der natuuronderzoekers, voor het stoffelijk leven reeds geworden is'.⁴⁶

Mannen hadden 'in doorsnee' volgens Mercier ook te weinig gevoel voor de sociale ellende die achter de koele cijfers schuilging.⁴⁷ Een gelijksoortige bedenking over het gebrek aan morele kwaliteiten bij mannen, formuleerde Mercier in een latere periode in verband met het onderricht van sociaal werksters. Ook hier drukte ze vrouwen op het hart er op toe te zien dat het onderwijs zich niet in een te eenzijdig mannelijke richting zou ontwikkelen.⁴⁸ Met dergelijke bedenkingen gaf Mercier uiting aan haar idee dat het vrouwen gegeven was, het gebrek aan moraliteit en sociale gevoeligheid in de sociaal-wetenschappelijke aanpak van het sociale vraagstuk te compenseren en hun vrouwelijke inbreng in het openbare leven tot gelding te brengen.

De brieven aan Muller-Lulofs, waarin dit onder woorden werd gebracht, laten overigens nog een verrassende, tot nu toe niet belichte kant van Mercier's opvattingen over het sekseverschil zien. Mannelijke en vrouwelijke eigenschappen zijn bij Mercier geenszins voorbehouden aan wezens met een bepaald lichaam, idealiter beschikt iedere man en vrouw over een harmonische mix van beide kwaliteiten. Toen Mercier memoreerde dat (de inmiddels overleden) Kerdijk haar zo dierbaar was geweest, gaf ze als reden dat "hij de mannelijke behoefte aan grondige kennis en steekhouden-

de bewijzen paarde aan een vrouwelijke behoefte aan gevoel, aan warmte, teerheid, innigheid en bezieling". Over de dissertatie van de zoon van Muller-Lulofs merkt ze in een andere brief goedkeurend op dat zijn behandeling van de statistiek niet alleen zijn kennis als man van de wetenschap verraadde, maar ook zijn vrouwelijk gevoel voor de werkelijkheid achter de cijfers.⁴⁹

Mercier was zeker niet de enige feministe die de mannelijke verheerlijking van de natuurlijke vrouwelijke moraliteit wantrouwde. Dergelijke ophemeling kon alleen maar tot een dubbele moraal leiden. Ene Mevrouw Duclos constateerde in het *Sociaal Weekblad* een merkwaardige discrepantie in de morele conventie, die de vrouw enerzijds tot priesteres van de moraal uitriep en anderzijds haar burgerlijke rechten niet waardig achtte.⁵⁰ De morele beginselen van vrouwen dienden onwankelbaar te zijn, terwijl de man die het monopolie op het verstand meende te bezitten zichzelf daartoe niet in staat achtte. Ondanks het feit dat Mercier de vrouw moreel 'geenszins de mindere van de man achtte' kon het zedelijk gevoel van vrouwen op zichzelf geen richtlijn zijn, zolang dit vermogen niet met grondige sociaal-wetenschappelijke scholing onderbouwd was. Het motto van Mercier in deze luidde dan ook, dat 'zedelijk gevoel een schat was die slechts door weten te voorschijn kon komen' en ook dat 'het koninklijk zedelijk gevoel de hulp van zijn eerste en beste dienaar, de rede, niet kon ontberen.'⁵¹ Onder zedelijkheid verstond Mercier het vermogen om 'in het gedruis en het gewoel der meningen' 'het wezen van den schijn te schiften' en naar vaste beginselen te handelen. Mercier betoonde zich evenals Comte bezorgd over het feit dat met het verflauwen van de godsdienstigheid ook 'de zucht naar al wat waar, schoon en goed' is zou verdwijnen. De aangewezen weg om de zedelijkheid te ontwikkelen was door te dringen in het rijke, Griekse gedachtengoed, dat aan de Europese beschaving ten grondslag lag. Hadden Griekse filosofen zoals Plato en Socrates zich niet met meer vrucht dan het christendom gebogen over de vraag, hoe te leven? En was het Goede minder goed als het wezen der godheid niet gekend werd en het

goede uit eigen aandrang en geheel om haar zelfswille werd nagevolgd? Leerde de mens bovendien door het besef van het Goede niet het Ware kennen? In het leerstuk van de goddelijke en menselijke genade lag een neerbuigende goedheid en welwillendheid besloten, die voor Mercier de inferioriteit van de christelijke ten opzichte van de Griekse zedenleer bewees.

Evenals Comte meende Mercier dat het christendom veel kwaad had gesticht door 'het menselijk leven vast te knopen aan een bovenaardse hemel en een anti-menselijke god'. Met andere woorden, het christendom werkte in de hand dat de minderbedeelde zich in zijn lot schikte.

Eén van de, voor Mercier, verrassende lessen van de Griekse 'zedenleer' luidde dat - in tegenstelling tot wat jonge vrouwen geleerd werd - niet zelfopoffering de hoeksteen van het zedelijk leven vormde maar zelfverheffing.⁵² Het leven naar Griekse opvattingen van deugdzaamheid zou een heilzamer uitwerking hebben op het vrouwenbestaan, dan de opgelegde christelijke deugdzaamheid van de negentiende eeuw: "Deugd ten koste van geluk hier, geluk door middel van deugd daarginds".⁵³

Met Mill was Mercier van mening dat waar de wet de vrouw gehoorzaamheid aan de man oplegde, zij wel haar toevlucht tot listen moest nemen om haar zin te krijgen. De juridische en intellectuele achterstelling van de vrouw werkte naar haar oordeel morele middelmatigheid van beide seksen in de hand, te meer daar vrouwen in de hogere kringen hun mannen van een hogere moraliteit afhielden en in hun onwetendheid slechts beducht waren voor de familierепutatie en aan 'enge' gezinsbelangetjes hechtten. Zolang de vrouw van stand zich niet ontworstelde aan haar eigen situatie van sociale afhankelijkheid en onwetendheid, viel van haar inspanning voor de morele verheffing van de samenleving en voor de sociale opvoeding van haar 'mindere' zusters weinig te verwachten.

In de ogen van Mercier kon ook de lange filantropische ervaring van vrouwen geen genade vinden. De filantropie stelde in navolging van het christendom de welwillende begunstiging van de arme voorop, terwijl rechtvaar-

digheid en zelfredzaamheid de leidende beginselen voor de aanpak van de sociale kwestie dienden te zijn. Een 'weldoende fee' zou bovendien door het ontwakend zelfbewustzijn en rechtsgevoel in de arbeidersbeweging 'de heftigste verwijten naar het hoofd geslingerd krijgen' en niet geheel ten onrechte aansprakelijk gesteld worden voor de nood van de volksklasse. Op het werkterrein dat de vrouw van oudsher door de kerk was aangewezen, diende zij haar geschiktheid niet alleen te bewijzen ten opzichte van de aanstormende volksmassa's, die zich met 'goed doen' geen zand meer in de ogen lieten strooien.

De voorzichtigheid waarmee Mercier en andere sociaal-liberalen over sekseverschillen spraken kan, zeker in vergelijking met de stellige beweringen over klassenverschillen tussen vrouwen, opmerkelijk worden genoemd. Op bijna iedere bewering over mogelijke verschillen volgt een relativerende uitspraak. Zo pleitte de redactie van het *Sociaal Weekblad* voor een groter aantal vrouwen in arbbesturen onder het motto dat vrouwen bij uitnemendheid voor dit arbeidsveld geschikt waren, maar sprak tegelijkertijd de hoop uit dat sekse niet als criterium voor geschiktheid zou worden gehanteerd. Uit de rest van het artikel blijkt dat vrouwen vooral vanwege de bestaande taakverdeling tussen de seksen geschikt voor de armenzorg werden bevonden: zij zag in één oogopslag hoe het huishouden verbeterd kon worden, waar hij een heel onderzoek voor nodig had. De omzichtigheid waarmee Mercier het sekseverschil benaderde kwam ook naar voren in haar opvatting over geschiktheid van vrouwen voor universitaire studie. In een brief aan Muller-Lulofs voorspelde ze dat alleen uitzonderlijke vrouwen een werkelijke interesse voor studeren aan de dag leggen, om daar in één adem aan toe te voegen dat voor mannen eigenlijk hetzelfde gold.

Mercier wilde niet zozeer te weten komen wat vrouwen zijn, maar wat zij in de moderne samenleving moesten worden. Als het waar is dat vrouwen door het ideaal van menselijke goedheid worden voortgedreven, zo luidde één van haar bekende redeneringen, dan is het opdracht van de vrouw 'de werkelijkheid naar dit droombeeld om te scheppen'. Van Houten liet zich

niet uit over speciale bekwaamheden of talenten van vrouwen op sociaal gebied en achtte alleen in geval van gezinsverplichtingen een kwantitatieve beperking van vrouwenarbeid wenselijk.

Als het er om ging wie er geschikt waren voor het sociaal werk dan achtte ook Mercier individuele aanleg en toewijding doorslaggevend dan de natuurlijke verschillen tussen de seksen. Gezien de overvloed aan beschikbare 'beschaafde' vrouwen, die financieel werden onderhouden, moest het een peuleschil zijn om uit deze groep de serieuze kandidaten met de juiste democratische instelling te selecteren.

In de moderne samenleving was een harmonieuze samenwerking tussen de seksen geboden, zodanig dat de beste kwaliteiten van beide seksen tot geldig konden komen:

" 't Is daardoor, dat mannen en vrouwen in telkens meer levensbetrekkingen elkander gaan ontmoeten, dat de mannelijke en vrouwelijke geest telkens zegenrijker op elkander gaan inwerken, het mannelijk en vrouwelijk element in de samenleving tot veelzijdiger en gestadiger samenwerking wordt gebracht".⁵⁴

Voor Mercier bestond de kern van het vrouwenvraagstuk dan ook niet zozeer uit de machtsstrijd tussen de seksen, maar uit het in botsing komen van de tot ontwikkeling komende vrouwelijke individualiteit en de achterblijvende maatschappelijke positie van de vrouw. Niet alleen van de klassenstrijd viel weinig heil te verwachten, maar evenmin van de seksenstrijd. In dit verband keerde de redactie van het *Sociaal Weekblad* zich tegen 'het overdreven emancipatiegedoe van enkelen' en 'de emancipatie in ongunstige zin':

"Wat wij in de vrouwenbeweging niet kunnen goedkeuren is dat zij zich kantende tegen de ondergeschiktheid der vrouw onder de man, veelal uitloopt op een negatie van niet te loochenen verschilpunten in de psychische organisatie en daardoor ook in geschiktheid voor de verschillende functies die de mensen in de samenleving hebben te vervullen."⁵⁵

Het baarde de redactie zorgen dat met name de Vrije Vrouwen Vereniging meer 'tegen de man was dan voor de vrouw'. Het remde de maatschappe-

lijke vooruitgang als bepaalde feministen ten strijde trokken tegen iedere maatregel die niet onmiddellijk de gelijkheid tussen de seksen tot werkelijkheid maakte, voorspelde de redactie. Dat neemt niet weg dat Mercier ook van mening was dat voor de 'vrijmaking van de vrouw' een omwenteling in het gemoed des mans' noodzakelijk was. Mannelijke privileges dienden te worden opgegeven.

3.6 de vrouwenstudie

Naast deelname aan arbeid achtte Mercier ook een zo breed mogelijk spectrum aan opleidingsmogelijkheden van vitaal belang voor alle vrouwen. Het onderwijs vertegenwoordigde een 'moreel kapitaal' dat aan een ieder kosteloos verstrekt diende te worden. De algehele toegankelijkheid van het onderwijs ontnam mensen uiteindelijk het recht op onwetendheid. Zij realiseerde zich echter tegelijkertijd dat haar democratisch ideaal - 'onderwijs, dat aan de toevallige aanhangsels van rang en stand voorbij ziet' - nog wel even op zich zou laten wachten. In dat verband pleitte ze in 1883 voor klassiek hoger onderwijs voor 'de keur der jonkvrouwen', die in de vorige paragraaf al ter sprake is geweest. Eenmaal goed opgeleid kon dit keurleger haar 'mindere' zusters bijstaan. Evenals Elise Calcar, één van haar feministische voorgangsters, beriep Mercier zich in haar pleidooi voor een bredere toegankelijkheid van het onderwijs voor vrouwen op het algemeen belang, echter zonder aan het individuele vrouwenbelang voorbij te gaan. Hoe bepalend de invloed van moeders ook mocht wezen op het komend geslacht, dat legitimeerde in de filosofie van Mercier de onderschikking van het vrouwenbelang aan het algemeen belang nog geenszins. Uit de stelling dat ieder menselijk wezen een doel in zichzelf is en niet louter een hulpmiddel om een door anderen gesteld doel te bereiken, volgde voor Mercier het recht van vrouwen om zichzelf te worden. Het gebruik van het woord 'worden' wijst er al op dat Mercier een nieuwe invulling aan vrouwelijkheid wilde geven en niet zozeer terugverlangde naar 'het afgodsbeeld onder de stolp'⁵⁶, dat Comte prefereerde.

Op het punt van de 'vrouwenstudie' waren sociaal-liberalen niet zozeer met Van Houten in discussie, als wel met sociaal-darwinisten als Spencer en zijn Nederlandse adepten Steinmetz en Winkler⁵⁷, die zich met betrekking tot het vrouwenvraagstuk veel behoudender dan Van Houten opstelden. Onder de titel 'bevolkingscijfers en bevolkingstheorieën' nam Treub het tegen Spencer op.⁵⁸ Hij weerlegde evenals zijn broer, de medicus Hector Treub, de bekende sociaal-darwinistische opvatting dat intellectuele vorming de vruchtbaarheid van vrouwen zou aantasten. De meerontwikkelden legden volgens Treub een grotere zorg voor het welzijn en behoud van het individuele leven aan de dag; ontwikkeling en welstand zetten tot een grotere investering in de kwaliteit van het leven aan. Spencer zag voor een natuurwet aan wat in feite typische achttiende en vroeg-negentiende eeuwse verschijnselen waren, aldus Treub. Op grond van deze aanname viel te verwachten dat door de instandhouding van het leven op een hoger peil het geboortecijfer en het sterftecijfer zou dalen, zodat de bevolkingsomvang toch op hetzelfde nivo bleef. Treub's conclusie luidde dan ook dat ontwikkeling niet de reproductiekracht maar de reproductiezucht deed afnemen. Intellectuele vorming leidde met andere woorden niet tot een in biologische zin verminderde vruchtbaarheid, maar tot andere sociale afwegingen en tot ander sociaal gedrag. De neiging tot geboortebeperving trad voornamelijk op onder de sociaal gevestigden en de sociaal ambitieuzen: de bourgeoisie en de beter ontwikkelde arbeiders wilden hun kinderen een goede toekomst garanderen.

De stellingname van de gebroeders Treub stond haaks op die van Steinmetz, de latere hoogleraar sociografie, die in dezelfde periode ten strijde trok tegen het streven naar seksegelijkheid. Vooral aan 'de volkomen gelijkmaking der seksen' had hij een broertje dood. Vrouwen waren intellectueel de mindere van de man en 'hun gaven van het hart' kwamen vooral in het moederschap en de zorg voor de naaste omgeving tot zijn recht. Het feminisme wilde vrouwen onder de leuze van vooruitgang 'belasten' met kennis en werk van mannen en dat net terwijl 'de echte moeder hoger ge-

schat werd dan ooit'. Deelname aan het openbare leven op gelijke voet betekende zijns inziens dan ook "een mooi einde van de evolutie der vrouw: twee maal zoveel mannen!".⁵⁹

De vrije mededinging van beide seksen op de arbeidsmarkt draaide onvermijdelijk op de ontrouw van het mannelijk geslacht uit. Deze voorspelling van Steinmetz berustte op de veronderstelling dat de polygame man zijn kans schoon zou zien en een promiscue levenswandel zou verkiezen boven de zorg voor zijn nageslacht, wanneer de moeder van zijn kinderen hem niet langer nodig had. Dat feministen zulke gevolgen niet wilden was weinig ter zake. Op wetenschappelijk gezag van Steinmetz dienden zij maar aan te nemen dat 'uwe wenschen de gevolgen niet beheerschen'. Deze stelligheid ontlokte een feministe de uitspraak het vreemd te vinden om mannen met 'volkomen zekerheid' over de vrouwenbeweging te horen praten, die er tegelijkertijd van uitgingen dat mannen en vrouwen totaal - verschilden.⁶⁰

Evenals de arts Winkler was Steinmetz van mening dat de 'vrouwenstudie' ten koste ging van voortplanting. Niet alleen stelde studeren de huwelijks-voltrekking uit en werden daardoor later en minder kinderen geboren, ook ging intellectuele inspanning direct ten koste van het vitale vermogen tot voortbrenging. Het menselijk lichaam en de menselijke geest vormden een gesloten vat, waarin energie maar een keer kon worden uitgegeven. De weinige kinderen van de beste vrouwen zouden al spoedig niet meer opwegen tegen het voorttellen van de zwakke exemplaren uit de minst wenselijk individuen. Het Nederlandse volk zou daardoor de concurrentie met 'mindere' volken niet meer aankunnen.⁶¹ Deze redenering wijst op een kentering in het sociaal-darwinisme; niet de sociaal-zwakken worden met uitsterven bedreigd maar de sociaal-sterken, de moreel en intellectueel superieuren.

Steinmetz' latere aandeel in het bestuur van de opleiding voor sociaal werk en zijn bejegening van vrouwelijke studenten doen vermoeden, dat hij zich in de loop van zijn leven toch enigszins over zijn afkeer van 'geleerde' en

zelfstandige vrouwen heeft heengezet. Ook is het mogelijk dat hij een sociale opleiding aanvaardde als het 'minste gevaar' voor de samenleving. Niet alleen kwam deze opleiding meer tegemoet aan de vrouwelijke inbreng zoals Steinmetz haar definieerde, ook bracht zij sociologische inzichten bij, die voor een al te weekhartige aanpak van de sociale kwestie konden behoeden. Steinmetz' visie op de behandeling van 'verkeerde' armen komt in hoofdstuk zes aan de orde.

Ook de sociaal-liberaal Treub, die van meet af aan van harte meewerkte aan de eerste opleiding voor sociaal werk toonde zich huiverig voor 'de enkelen die tot het uiterste van Vrije Vrouwen vervallen' en die 'wanhopig poogden te gelijken op een misbakken man'. 'Deze wormstekige vruchten van de gezonde boom der vrouwenemancipatie' konden hem echter niet afbrengen van zijn standpunt, dat de zucht naar ontwikkeling juist bij aanstaande huismoeders en bij de vele ongehuwden van onschatbare betekenis was voor de hele maatschappij. Als het op de bestrijding van al te geëmancipeerde 'savantes' aankwam, nam Treub het met de wetenschap niet zo nauw en speculeerde hij liever op de Nederlandse afkeer van overdrijving, die hij in een versje van Speenhoff belichaamd zag:

"'t Zijn geen mannen, 't zijn geen vrouwen,
't is geen vleesch, 't is geen visch
Wie met zo'n model gaat trouwen,
trouwt met zijn begrafenis."⁶²

In vergelijking met Steinmetz toonde Treub zich minder gebeten op 'het derde geslacht' van vrijwillig ongehuwde vrouwen. Hij achtte het aannemelijker dat de meeste vrouwen onvrijwillig ongehuwd bleven. Voor vrouwen die 'overbleven' diende het als een zegen beschouwd te worden, dat zij zich buiten het huwelijk een levenstaak konden scheppen. De sneer van Speenhoff naar het derde geslacht in hetzelfde couplet, liet hij dan ook wijselijk achterwege.

3.7 vrouwenkiesrecht

Met de stellingname dat deelname aan economisch of sociaal nuttige arbeid een zedelijke plicht voor alle vrouwen is, sloot Mercier aan bij één van de grondbeginselen van het Sociaal Weekblad: burgerplicht (nuttige arbeid) diende aan burgerrecht (kiesrecht) vooraf te gaan.⁶³ Geheel in lijn met deze logica meende Mercier dat arbeidsters meer aanspraak op het kiesrecht konden maken dan 'mevrouwen', al achtte ze de kans klein dat de rechtvaardigheid in dit opzicht zou zegevieren. Deze argumentatie is vier jaar later bij Cornelia Huygen terug te vinden.⁶⁴

Behalve arbeidsdeelname was ook het gebrek aan politieke ontwikkeling en belangstelling onder haar eigen sekse voor Mercier een reden om vrouwen voorlopig het stemrecht te onthouden. Het totstandbrengen van democratische verhoudingen was in haar ogen gebaat bij het principe van 'gelijke monniken gelijke kappen'. Als tegen het algemeen kiesrecht werd aangevoerd dat het volk politiek onwetend was en zich gemakkelijk door charlatans liet verleiden, gold dat ook voor de 'beschaafde' vrouw, die zich in doorsnee nauwelijks met politiek inliet. Waar behoudend-liberalen bevreesd waren voor linkse misleiding, vroeg Mercier zich eerder af of de welgestelde vrouw voldoende inzag welk sociaal onrecht haar mindere zuster werd aangedaan. Op het punt van kiesrechtuitbreiding nam ze expliciet afstand van John Stuart Mill, die zich op het standpunt stelde dat kiesrecht een opvoedende werking op vrouwen zou hebben. Kiesrecht kon vrouwen niet als onrijpe vrucht in de schoot worden geworpen, maar diende in Mercier's ogen de 'kroonlijst' te zijn 'op het gebouw der emancipatie'. Ook toen de Liberale Unie en de Vrijzinnig Democratische Bond, waarin de meeste sociaal-liberalen zich organiseerden, het vrouwenkiesrecht in hun programma's opnamen, bleef Mercier bij het standpunt dat vrouwen hun maatschappelijke invloed ook wel zonder het stembiljet tot gelding konden brengen.⁶⁵

3.8 beschermende arbeidswetgeving voor vrouwen

Mercier keerde zich, haar gematigde feministische opstelling in aanmerking genomen, zeer resoluut tegen alle pogingen om vrouwenarbeid in naam van de goede zeden en de verwoesting van het arbeidersgezin aan banden te leggen. Zoals wel vaker bij Mercier het geval was, ensceneerde zij in haar artikel 'De vrouw tegenover de vrouwenarbeid' een discussie tussen voor- en tegenstanders van arbeidsbescherming voor vrouwen. In navolging van het in 1896 in Berlijn gehouden Internationaal Vrouwencongres, wierp Mercier allereerst de vraag op hoe het vrouwenvraagstuk zich tot de sociale kwestie diende te verhouden. Vooraanstaande woordvoersters van de Duitse arbeidstersbeweging verweten de vrouwenbeweging dat zij met haar hang naar betaalde arbeid de sociale kwestie ondergeschikt maakte aan het burgerlijk vrouwenbelang. Vrije concurrentie tussen man en vrouw zou de kapitalistische loonslavernij slechts aanwakkeren en de politieke heerschappij van het proletariaat niet dichterbij brengen. Volgens Mercier bevatte dit verwijt een grond van waarheid als in aanmerking werd genomen bij hoe weinigen de sociale kwestie in burgerlijke kring leefde. Men was in deze kringen over het algemeen zo vol van het onrecht dat de vrouw als vrouw werd aangedaan, dat men zich 'blind en doof hield voor de ellende en het onrecht waaronder de volksmassa's gebukt gingen'.

'De vrouw uit de middenstand' zou op haar beurt niet accoord gaan met de socialistische veronderstelling dat de vrijmaking van het proletariaat de ontvoogding van de vrouw in zich droeg. Mercier legde de Duitse woordvoerder van de arbeidstersbeweging de volgende vraag in de mond:

"Durft gij (..) met de hand op het hart verklaren, dat elke sociaal-democraat met en naast wien gij als arbeidster, tegen het kapitalisme strijdt, alle gevoel van meerderheid boven en meesterschap over de vrouw heeft uitgeschud; dat hij, ook ten opzichte van de vrouw, aan alle gevoel voor eigendomsrecht is afgestorven, al wat naar lijfeigenschap zweemt verafschuwt? Durft gij beweren, dat in de arbeiderskringen de kapitalist, de werkgever de eenige dwingeland is, die aan de vrouw zijn overmacht doet gevoelen,

en dat daar, in de wereld der ontbering, slechts materiële onafhankelijkheid voor elke vrouw behoeft veroverd te worden, om de bron te stoppen van al het onrechten leed, waaronder de vrouw er van de zijde des mans gebukt gaat."⁶⁶

Mercier kante zich vooral fel tegen arbeidsbescherming omdat zij daarin een nieuwe vorm van rechtsongelijkheid tussen de seksen zag, waartoe over de hoofden van vrouwen heen besloten was. De wet van 1889, waarin dit was vastgelegd werd gesteund door mannen die principieel tegen iedere staatsbemoeiing met mannenarbeid waren, hetgeen eens te meer bewees dat 'de wet op vrouwen- en kinderarbeid als een regeling door mannen ten behoeve van onmondigen was gemaakt'. Eerdere wetten, die de vrouw de mogelijkheid ontzegden om over haar zelfverdiende loon te beschikken, deden Mercier wantrouwen aan de goede bedoelingen van de wetgever. In vergelijking met de wettelijke ondergeschiktheid van de vrouw zonken de schadelijke effecten van vrouwenarbeid in de ogen van Mercier geheel in het niet. Het was zelfs de vraag of de vrouwenarbeid als zodanig wel zo'n groot probleem zou zijn als er gelijkberechtiging in het huwelijk zou bestaan:

"Wij durven beweren dat de (..) terecht noodlottig gekeurde moederarbeid van vrij wat minder omvang en daardoor van minder betekenis voor de samenleving zou zijn dan het feitelijk is, indien maar sedert jaar en dag aan het tweede kwaad (de wettelijke achterstelling van de gehuwde vrouw; L.B.) ware paal en perk gesteld."⁶⁷

Mercier wierp ook de drankzucht van mannen in de volksklasse als argument tegen de eenzijdige arbeidsbescherming van vrouwen in de strijd. Het aantal 'werkende' huismoeders zou in die klasse wel eens heel wat kleiner kunnen zijn als een aan de alcohol verspild weekloon hen niet dwong geheel of gedeeltelijk kostwinster te worden, betoogde Mercier. De gehuwde vrouw kon zich immers niet op haar eigendomsrechten beroepen om het 'tot-mode-geworden-zijn van het drinken der mannen' te voorkomen. Daarboven werkte de wijdverbreide gewoonte om vergoelijkend te spreken over het drankmisbruik van mannen in de hand dat vrouwen en kinderen

slachtoffer werden van de onmatigheid van hun echtgenoten en vaders. Als voor mannen en vrouwen ook in zedelijk opzicht gelijke normen golden, waren drankzucht en moederarbeid snel de wereld uit. Wat betreft het mannelijk drankmisbruik kon een beroep op sociale omstandigheden Mercier niet overtuigen. De vrouw in de volksklasse ging evenzeer gebukt onder slechte huisvesting, minderwaardige voeding, erfelijke belasting tot drinken en een vreugdeloos bestaan als haar mannelijke lotgenoot en zij draaide ook nog voor de zorg van het gezin op. Desondanks, zo beklemtoonde Mercier, gaf zij zich in doorsnee minder aan misbruik van genotmiddelen over en legde zij een groter verantwoordelijkheidsgevoel voor haar kinderen aan de dag. Het was met name 'dit gestook' in het socialistische sprookje van de proletarische solidariteit tussen de seksen, dat feministen in sociaal-democratische kringen zwaar werd aangerekend. Dat Mercier en andere feministen in hun verzet tegen arbeidsbeschermende maatregelen voor vrouwen de drankzucht van het mannelijk deel der 'mingegooden' ter sprake brachten, kan echter niet losgezien worden van het feit dat deze maatregelen in de voorafgaande periode door politici kamerbreed verdedigd waren met een beroep op de nadelige effecten van vrouwenarbeid voor het arbeidersgezin. Ongeacht hun politieke overtuiging hadden mannelijke parlementariërs in de discussie over de Arbeidswet van 1889 een verband gelegd tussen de uithuizigheid van gehuwde arbeidsters en het overmatig drankgebruik in de volksklasse en hen daarmee verantwoordelijk gesteld voor het wangedrag van mannelijke volwassenen.⁶⁸ Evenals Van Houten toonde ook de belangrijkste compaan van Mercier en medeoprichter van de sociaal-werkopleiding, Kerdijk, zich voorstander van speciale arbeidsbescherming van vrouwen, terwijl hij in tegenstelling tot Mercier weer voor het vrouwenkiesrecht was.

Om het gebrek aan huiselijkheid in de arbeiderklasse te verminderen, huldigde Mercier het standpunt dat voorkomen beter was dan genezen. Indien de wetgever ondernemers zou verplichten om minderjarige jongens en meisjes onder werktijd naar een goede en kosteloze ambachtsschool te

sturen, zouden er twee vliegen in één klap kunnen worden geslagen. Naast een degelijke vakopleiding kon het meisje tevens de allernoodzakelijkste huishoudelijke kennis worden bijgebracht. Zo'n ingreep zou tevens een einde maken aan de slechte huishoudelijke gewoonten die in de arbeidersklasse telkens van moeder op dochter werden overgedragen.

Hoewel Mercier vond dat jonge kinderen de moederlijke aandacht slecht konden missen, vreesde ze net als de meeste feministen dat een wettelijke beperking van vrouwenarbeid het arbeidsters nog moeilijker zou maken om het hoofd boven water te houden. Als de arbeid van moeders met jonge kinderen al wettelijk aan banden diende te worden gelegd, dan moest zo'n maatregel als uitzondering voor deze speciale categorie van vrouwen geformuleerd worden en niet als verbod tegen vrouwenarbeid in het algemeen gaan functioneren. Alvorens de arbeidsmogelijkheden van jonge moeders te beperken was het zaak dat de wetgever ter compensatie de volledig mondigheid van de gehuwde vrouw kon garanderen.

Met haar stellingname tegen de arbeidsbescherming van vrouwen bestreed Mercier bovendien het, door sommige socialisten met gretigheid verkondigde, idee dat het recht op arbeid alleen ten goede zou komen aan enkele ontwikkelde, kinderloze vrouwen. Arbeidsters was het aan te raden om zich voorlopig niet bij mannelijke vakbonden aan te sluiten, maar zich op hun afzonderlijke belangen te organiseren zolang zij nog niet het zelfbewustzijn en de vakbekwaamheid van hun mannelijke kameraden hadden ontwikkeld. Naar het voorbeeld van de Engelse 'Women's Industrial Council' hadden vrouwen met politieke ervaring hier een taak om hun 'mindere' zusters met raad en daad bij te staan, hield ze de lezeressen van het Sociaal Weekblad voor. De bijstand die deze organisatie gaf, bestond uit tal van activiteiten, variërend van vakscholing en politiek lobbywerk tot acties om voor winkelpersoneel het verbod om te zitten ongedaan te maken.⁶⁹

3.9 conclusie

Wat aanvankelijk gold als een symbool van materiële welstand en succes,

het overlaten van huiselijke beslommeringen aan personeel, stelden Van Houten en Mercier ter discussie als een probleem van de tegenstrijdige verwachtingen aan het vrouwenleven in de overgang van de traditionele naar de moderne samenleving. Meer dan bij Van Houten nam dit probleem bij Mercier de vorm aan van een vrouwelijke identiteitscrisis: het gevoel van nutteloosheid ging gepaard met het idee dat het 'echte' leven zich buiten vrouwen om voltrok en hen tot machteloze toeschouwers maakte. Deze gevoelens van onzekerheid en persoonlijk falen kregen een politieke dimensie doordat ze in verband werden gebracht met de discussie over burgerrechten en met het verdwijnen van produktieve taken uit het gezin. Overigens moet dit laatste niet al te letterlijk worden opgevat; onder invloed van de industrialisatie verdwenen huishoudelijke taken niet zozeer, maar veranderden zij van karakter.⁷⁰ Het afstandnemen van het gezin als zorgzaam tegenwicht in de strijd van 'allen tegen allen' en het afzweren van het zelfredzame individu, maakte de weg vrij om de verhouding tussen gezin en samenleving, burger en staat, de werkende klasse en de burgerij, mannen en vrouwen opnieuw te doordenken.

De verplaatsing van het 'produktieve werk' van de huishouding naar de fabriek had voor vrouwen, naar de mening van sociaal-liberalen, een tweeledig effect: het betekende een verlies aan nuttige bezigheden voor de één en een opeenstapeling van huishoudelijke taken en loonarbeid voor de ander. In het eerste geval had de industriële revolutie een maatschappelijke 'parasiet' gebaard en in het tweede geval een proletarisch gezin moederloos en onverzorgd achtergelaten. Individuele accentverschillen in standpunten over kiesrecht en arbeidswet daargelaten, was het de inzet van Mercier en haar sociaal-liberale geestverwanten om deze scheefgroei met hun sociale hervormingsprogramma te corrigeren. Het leerstuk van de complementariteit tussen de seksen werd hiermee in feite doorgetrokken naar de verhouding tussen vrouwen uit verschillende klassen: ook de standen dienden elkaar aan te vullen.

Met het thema van de 'ledigheid' haakten Mercier en Van Houten in op

verhitte discussies onder tijdgenoten over de invloed van omgevingsfactoren op de menselijke ontwikkeling en de historische veranderlijkheid van sociale verhoudingen. Met de introductie van deze sociologische noties kwam het vrouwenvraagstuk in de bredere context van de negentiende-eeuwse industriële samenleving te staan en kreeg het bovendien raakvlakken met een andere netelige kwestie: het sociale vraagstuk.

De wijze waarop Mercier haar vrouwelijke standsgenoten met het sociale vraagstuk confronteerde, verplichtte hen in de hoedanigheid van vrijwillig armbezoekster of van sociaal werkster aan de oplossing van het sociale vraagstuk mee te werken. In dit opzicht was Mercier dus veel meer dan de pleitbezorgster van een beroepsmatige aanpak van de oude werken van barmhartigheid. Haar hervormingsprogramma opteerde eveneens voor een actief burgerschap van vrouwen.

Als ledigheid de ene hoeksteen was van het sociaal-liberale vertoog over de tegenstrijdigheden van het moderne vrouwenleven, dan was moraal de andere. Vrouwen golden in dit vertoog niet meer als belichaming van de deugd zoals bij Comte, maar droegen de belofte voor een menselijkere samenleving in zich, die zonder hun tussenkomst niet bewerkstelligd kon worden. Anderzijds viel er van de vrouwelijke inbreng weinig te verwachten als de vrouw niet eerst zelf mens zou worden, dat wil zeggen haar intellectuele en morele vermogen in harmonie met elkaar en met haar omgeving zou ontplooiën. Met andere woorden om het vrouwelijke maatschappelijk en individueel te ontplooiën moest de burgerlijke vrouw meer mens en minder vrouw worden. Om het mannelijke aandeel in de maatschappij aan te vullen, dienden vrouwen zich aan het, inmiddels 'onnatuurlijke' want niet meer bij de moderne tijd passende, vrouwenleven te onttrekken.

Het burgerlijk gezin had in het sociaal-liberale vertoog immers afgedaan als natuurlijke burcht van moederlijke en echtelijke toewijding en werd als een vorm van geïnstitutionaliseerde zelfzuchtigheid te kijk gezet.⁷¹ Moederlijke liefde kon dan wel de bron zijn van iedere menselijke affectie, maar dan

alleen als deze liefde verder reikte dan de muren van de echtelijke woning en de grenzen van het biologische moederschap. Het ware altruïsme behelsde een belangeloze toewijding aan de gemeenschap, een deugd die door grondige kennis geleid diende te worden. Deugden kreeg niemand in de schoot geworpen, die diende een ieder zich te verwerven. Met deze omdraaiing pareerden Mercier en andere tegenstanders van arbeidsbeschermende wetgeving voor vrouwen tevens het sociaal-democratische verwijt van sekse-egoïsme.

Door een historisch-sociologische optiek te introduceren verbreedden Mercier en anderen het liberale concept van 'nuttige' arbeid en verantwoordelijk staatsburgerschap. Om deze breuk in het liberale vertoog te karakteriseren spreekt Stuurman van 'het einde van de produktieve deugd'.⁷² Toch betekende dit 'einde' eerder een nieuw begin van de relatie tussen arbeid(splicht) en burgerschap(srecht), als in aanmerking wordt genomen dat Mercier's herdefiniëring van 'nuttige' arbeid en sociale verantwoordelijkheid alle leden van de samenleving omvatte. Deze insluiting kon echter niet voorkomen, dat zich rond het (hiërarchisch) onderscheid tussen economisch en sociaal nuttige arbeid nieuwe sociale scheidslijnen tussen de seksen gingen ontwikkelen. Voor de meeste gehuwde en ongehuwde vrouwen betekende actief burgerschap een complexer eisenpakket dan voor mannen.

hoofdstuk 4

DE SOCIALE KWESTIE EN HET SOCIAAL-LIBERALE SCHULDBESEF

4.1 inleiding

Dit hoofdstuk heeft tot doel de lezer verder in te wijden in het sociaal-liberale vertoog over de sociale kwestie in Nederland. Het gaat daarbij onder andere om de vraag hoe de sociologische noties uit het tweede hoofdstuk door sociaal-liberalen werden opgepikt en verwerkt. Of de sociaal-liberale receptie recht deed aan de oorspronkelijke bronnen blijft in dit geval grotendeels buiten beschouwing.

Het sociaal-liberale hervormingsproject betekende een interventie in de Nederlandse politieke verhoudingen aan het eind van de vorige eeuw. De jongere generatie van liberalen profileerden zich in eerste instantie binnen het eigen liberale kamp ten opzichte van het 'dogmatisch-liberalisme' van bijvoorbeeld De Bosch Kemper, de initiator van het 'Comité ter bespreking van de Sociale Quaestie'¹ en Vissering, hoogleraar staatshuishoudkunde en leermeester van jongeren als Pekelharing. In tweede instantie gingen sociaal-liberalen met Van Houten in debat over de aanpak van de sociale kwestie.

De confrontatie met het 'revolutionair' socialisme en het gematigde socialisme pakte aanzienlijk milder uit dan de kritiek op 'behoudend'-liberalen. Deze laatsten waren niet gecharmeerd van de sociaal-liberale flirt met het socialisme. Volgens het Sociaal Weekblad sprak de oude garde de afvalligen toe 'als een fatsoenlijke moeder die bezorgd is omdat haar nette kinderen met straatjongens omgaan.'² De sociaal-liberale sympathie voor socialistische maatschappijkritiek weerhield de socialist Domela Nieuwenhuis er niet van zich op zijn beurt weer fel af te zetten tegen het burgerlijk hervor-

mingsstreven van sociaal-liberalen.

Sociaal-liberalen waren niet de eerste liberalen die zich het lot van de arbeidersklasse aantrokken. Vooral 'de Maatschappij tot Nut van het Algemeen' deed in dit opzicht al eerder van zich spreken. J. de Bosch Kemper had al in het midden van de negentiende eeuw in zijn hoedanigheid van voorman van 't Nut en met de oprichting van het 'Comité ter bespreking van de Sociale Quaestie' vorm gegeven aan een meer verlichte opvatting over armoedebestrijding.

Waarin onderscheidde 'de geest' van het Nut zich nu van *Vragen des Tijds* en het *Sociaal Weekblad*? Hoewel 't Nut al eerder aandrang op een rationele en wetenschappelijke benadering van armoedebestrijding, bleef het in Nutskringen de gewoonte om armoede aan persoonlijke gebreken toe te schrijven. De Bosch Kemper, geestelijk vader van de term 'sociale quaestie', sprak in zijn lijvige studie, *Geschiedkundig onderzoek naar armoede in ons Vaderland* nog de zelfgenoegzame woorden: "Wij zijn weldadig uit welvoegelijkheid, uit fatsoenlijkheid."³ Een weldadige bejegening was nu precies datgene waartegen Mercier c.s. fulmineerden, zoals in het vorige hoofdstuk te lezen was. De Bosch Kemper's onbekommerde moralisering van de arme stond haaks op een sociaal-liberale maatschappijanalyse, die de gebreken van de vrije markteconomie vooropstelde. Van de opvoeding van de arme tot een arbeidzaam en sober leven kon in deze laatste visie niet veel verwacht worden zolang behoeftigen nauwelijks greep hadden op hun eigen bestaansvoorwaarden. Een gebrekkige moraal diende dan ook eerder als een gevolg dan als oorzaak van armoede te worden opgevat. Het was tekenend voor de sociale hervormers die aan de wieg van het sociaal werk hebben gestaan dat één van hen, Mr. A. Kerdijk, bedankte voor de functie van secretaris van 't Nut. Het *Sociaal Weekblad*, dat hij oprichtte met de bedoeling er een Nutsorgaan van te maken, werd in Nutskringen als veel te radicaal van de hand gewezen.

Kerdijk verweet 't Nut een zelfgenoegzame, patroniserende houding ten opzichte van de 'mindere' klasse. Opvoeding van het proletariaat had in

zijn ogen geen enkele zin en getuigde zelfs van nodeloze wreedheid en kortzichtigheid, zolang de bestaansvoorwaarden van het volksklasse niet structureel verbeterden. Bovendien kon volgens vooruitstrevend-liberalen de levenswijze van de burgerij bij maatschappijhervorming niet buiten schot blijven. Wie anderen verantwoordelijkheidsgevoel voor zichzelf en de gemeenschap wilde leren, diende dat eerst zelf in praktijk te brengen.

Sociaal-liberalen trachtten het politieke klimaat voor een door overheid gesteunde sociale politiek te creëren, door sociaal bewustzijn bij andere 'redelijke' burgers op te wekken en tal van praktische sociale hervormingen tot stand te brengen. Om deze doelstelling te realiseren riepen zij twee fora in het leven. Het in 1874 opgerichte *Vragen des Tijds* bevatte degelijke sociaal-wetenschappelijke essays over sociale vraagstukken en het op een breder publiek mikkende *Sociaal Weekblad* verkondigde het sociale evangelie met behulp van korte beschouwingen, berichten en feuilletons.

4.2 'de leer van de hebzucht' versus de sociale economie

De socialiste Henriëtte Roland Holst beschreef Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw nog als een land dat nauwelijks politiek ontwaakt was:

"Een muf en achterlijk landje was Holland, welks bezittende klasse de politieke macht was toegevallen, haast zonder dat ze er een vinger voor had hoeven uitsteken, dat hadden haar klassegenooten in Frankrijk en Engeland voor haar gedaan. Een ontaard, ondervoed, slaafs proletariaat, zonder eenig zelfvertrouwen, zonder hoop, in vele gevallen voor verhongering behoed door liefdadige instellingen. Een samenleving, die in al haar geledingen geen hooger ideaal kende, dan dat van rustige rust en kleinburgerlijk fatsoen."⁴

Hoewel ook een gematigd man als Kerdijk in 1874 in de *Economist* constateerde dat werkstakingen in Nederland 'zeldzame gebeurtenissen' waren,⁵ spraken verschillende politieke gebeurtenissen aan het eind van de negentiende eeuw het vertrouwde beeld van het ingeslapen Nederland tegen.

Stakingen, hongeroproeren en toenemende arbeidsonrust deden zich na de landbouwcrisis aan het eind van de jaren zeventig in steeds grotere frequentie voor. Vooral het door de politie met grof geweld neergeslagen Palingoproer in de Amsterdamse Jordaan had de goede verstaander duidelijk moeten maken, dat het borrelde en giste in de volksbuurten. Op het platteland en vooral in de noordelijke provincies, Groningen en Friesland was er weinig voor nodig om de vlam in de pan te laten slaan. Maar ook minder heftige erupties, zoals de, na de landbouwcrisis op gang gekomen, trek naar de steden Den Haag, Amsterdam en Rotterdam, droegen bij aan het besef dat er sociale veranderingen op til waren. Dat alles nam niet weg dat Holland in vergelijking met Engeland en Frankrijk voor politiek en industrieel onderontwikkeld doorging. In hoeverre revolutieangst onder sociaal-liberalen een rol speelde, valt niet goed te achterhalen. Wel is het duidelijk dat zij geen argument onbenut lieten om hun medeburgers van de noodzaak van sociale hervorming te overtuigen. In verband hiermee bleef het 'welbegrepen eigenbelang' niet onbesproken, al voerde het zeker niet de boventoon.

De meeste auteurs in het *Sociaal Weekblad* en in *Vragen des Tijds* maakten er geen geheim van gemaakt dat zij een partijdige visie op de sociale kwestie en het vrouwenvraagstuk naar voren brachten. De publieke opinie diende immers doordrongen te worden van de noodzaak tot sociale hervorming. In het openingsnummer van het *Sociaal Weekblad* zette de redactie de toon voor een sociaal-liberale politiek door zowel de liberale en confessionele behoudzucht en als het progageren van 'revolutionaire hersenschimmen' in scherpe bewoordingen af te keuren. Hoe het sociaal-liberalisme zich verhiel tot het klassieke liberalisme enerzijds en communisme en socialisme anderzijds, liet zij met enige regelmaat uit de doeken doen. Onder de titel 'Het communisme en socialisme tegenover de staathuishoudkunde' bestreed B.H. Pekelharing in *Vragen des Tijds* Adam Smith met socialistische en Marx met liberale argumenten. Hij kleepte dat op de volgende manier in. Staathuishoudkunde had volgens haar wetenschappelijke grondlegger,

Smith, betrekking op de stoffelijke belangen van de samenleving: de 'huishouding des volks' diende zodanig te worden ingericht, dat zij de grootst mogelijke voortbrenging en vertering opbracht. Om zo ver te komen moest ieder individu vrij zijn om zijn eigenbelang - de belangrijkste prikkel tot arbeid, zuinigheid en overleg - via de weg van de vrije mededinging tot gelding te brengen. De wet van vraag en aanbod een 'maatschappelijke natuurwet' noemen om de staat buiten de economie te houden, achtte Pekkelaar een 'logische contradictie': de maatschappij bestond door toedoen van mensen en de natuur niet. Het typische van mensen is nu juist, betoogde hij in een ander artikel, dat zij betekenis aan hun handelen toekennen. Het ging daarom dan ook niet aan om de wet van vraag en aanbod een (natuurlijke) wetmatigheid te noemen, want daarmee impliceerde men dat de economie door blinde krachten werd bepaald. Het najagen van het individuele eigenbelang was in zijn visie bovendien maar één van de mogelijke vertalingen van de menselijke drang tot zelfbehoud. Als bewezen kon worden dat de mensheid in haar economische doen en laten door meerdere drijfveren werd 'voortbewogen', dan ging de zogenaamde economische wetmatigheid niet op.

"Bij de voortbrenging, de verdeling en het gebruik der goederen openbaren zich behalve het eigenbelang ook andere krachten, waardoor de mensch wordt voortbewogen; met name doet zich de prikkel gelden om het eigenbelang ten behoeve van den naaste te beperken bij de dagelijksche en duizendvoudige aanrakingen van het onderlinge verkeer. Dezen prikkel kan men als den zin voor billijkheid en recht bestempelen".⁶

Ook Mercier bestreed de opvatting dat egoïsme een natuurlijke en altruïsme een onnatuurlijke eigenschap was: de minderbedeelde "zet zich niet aan de gasttafel van de natuur, maar aan die der menschheid".⁷ Over de kwestie van de merites van eigenbelang en altruïsme in het maatschappelijk verkeer, gingen sociaal-liberalen rechtstreeks de confrontatie aan met oudere, meer behoudend liberalen als De Bosch Kemper en Vissering. Deze beide heren trokken in een vergadering van de Vereniging voor Statistiek van

leer tegen de 'jongere' richting, die zich vooral in het *Sociaal Weekblad* manifesteerde. Voor de jongere richting betekende de wet van vraag en aanbod behalve een reductie van menselijke prikkels voor het economisch handelen, ook dat het economisch handelen van mensen losgemaakt werd van de rest van het sociale leven in een bepaalde historische situatie:

"Het is niet anders dan een abstractie, den economische toestand van een volk geheel af te scheiden van zijn zedelijken, maatschappelijken, staatkundigen, godsdienstigen en rechtstoestand."⁸

De natuurlijke vrijheid en gelijkheid van het individu als uitgangspunt nemen, betekende een ontkenning van het feit dat economische contracten veelal door ongelijke partijen werden afgesloten, aldus het *Sociaal Weekblad* van 1890.⁹

Pekelharing karakteriseerde Smith's theorie, samen met die van Ricardo en Malthus de Manchester School genoemd, dan ook als de 'koude leer van de hebzucht'. Smith kon eenzijdigheid worden verweten, omdat hij alleen naar het stoffelijke en niet naar zedelijke belangen keek, naar vermeerdering van voortbrenging en niet naar ongelijke verdeling, het individu vooropstelde en de gemeenschap veronachtzaamde. De wijze waarop de Manchesterschool vrijheid met gelijkheid wilde verzoenen, wees op een 'liberalistische utopie' die het tegendeel bewerkstelligde van wat zij beoogde. Adepten van Smith, zoals Bastiat en Say hadden in de ogen van Pekelharing het eigenbelang tot dogma verheven. Zij en niet Smith waren dan ook de geestelijke vaders van de vermaledijde 'wet van vraag en aanbod', 'die bij Smith niet is terug te vinden'.

Als een goed didacticus kleepte Pekelharing zijn bedenkingen tegen het onversneden liberalisme bij een andere gelegenheid nog eens met behulp van de volgende vragen in:

- bestaan er op economisch gebied onveranderlijke natuurwetten?
- is er van de onbelemmerde werking van het eigenbelang een harmonische toestand te verwachten?
- is individu of gemeenschap uitgangspunt voor economisch onderzoek?

- welke richting gaat het staatsgezag op?¹⁰

Had Pekelharing de harmoniserende werking van het eigenbelang al onder verwijzing naar de schrijnende tegenstelling tussen rijk en arm in het vrij-handelsland Engeland naar de schroothoop verwezen, ook andere auteurs lieten zich op dit punt niet onbetuigd. De Jong van Beek en Donk memo-reerde in een discussie met de 'oud'-liberaal De Bosch Kemper nog eens fijntjes dat het door Koning Willem III gelaste onderzoek naar arbeiders-woningen woekerwinsten, huisjesmelkerij en bedrog aan het licht had ge-bracht.¹¹ Als de werking van de vrije economische krachten voor een har-monieuze samenleving zorgt, gaf hij de lezer in overweging, wat dan te denken van de gezondheidstoestand van de fabrieksarbeider en de vervui-ling van de rivieren in Engeland?

Hoezeer het arbeidscontract in het gewone fabrieksleven inging tegen het principe van economische vrijheid liet Mercier zien in een bespreking van het boek 'Drie maanden fabrieksarbeider'. Zij achtte het een uitdrukking van zuiver absolutisme dat het arbeidsreglement eenzijdig en met onmid-dellijke ingang door de werkgever gewijzigd kon worden: "Het (arbeidsre-glement; L.B) is een bepaling, die elke gedachte aan een contract tussen twee vrije partijen uitsluit."¹²

Treub liet in zijn oratie ter gelegenheid van zijn ambtsaanvaarding als hoogleraar in de staathuishoudkunde en statistiek, de wetenschappelijke staathuishoudkunde bij *The Wealth of Nations* beginnen omdat Smith daar-in de onevenwichtige verspreiding van goederen als gevolg van het gilden-stelsel en de protectionistische handelsmaatregelen aan de kaak stelde. Terwijl Smith's voorgangers, de fysiocraten, nog geloofden dat alle wel-vaart voortkwam uit de produktiviteit van de grond, kwam Smith de eer toe arbeid als oorspronkelijke bron van volkswelvaart 'ontdekt' te hebben, aldus Treub. De verdiensten van Smith en de achttiende-eeuwse rechtsfilo-sofie werden weer te niet gedaan omdat zij het despotisme van de soevereine vorst met een even absoluut en 'dogmatisch' beginsel bestreden: de van nature vrije en gelijke mens. Treub's slotconclusie luidde dan ook dat de

economische opvattingen van Smith door de maatschappelijke ontwikkeling achterhaald waren:

"Het gebouw dat zoo hecht en heerlijk afgetimmerd scheen is tegen de mokerslagen der socialisten niet bestand gebleken" (en vervallen tot) "een ruïne voor vleermuizen en nachtuilen".¹³

Wat niet strookte met het 'welvaartbrengend karakter' van het kapitalisme, verdoezelde de bezittende klasse door Smith aan Malthus' bevolkingsleer te koppelen, aldus Treub. Met een beroep op Malthus onttrokken fabrikanten zich aan de verantwoordelijkheid voor kapitalistische wantoestanden als kinderarbeid. Door de inenting van Smith met Malthus onttaarde zijn 'theorie van de volkswelvaart in een filosofie van de rijke'. Carlyle citerend, concludeerde Treub dat "het mammonevangelie alle menselijke betrekkingen afdoet met Kain's uitspraak 'ben ik mijn's broeders hoeder?'"¹⁴ De erkenning van Smith als grondlegger van de staatshuishoudkunde rechtvaardigt de conclusie dat Treub door het werk van Smith te historiseren en van 'verkeerde' interpretaties te zuiveren, diens ideeën gedeeltelijk over-eind kon houden en deels kon verwerpen.

Om een eind te maken aan de sociale wantoestanden, die de vrije markteconomie teweeg had gebracht, pleitten sociaal-liberalen na 1874 op steeds meer terreinen voor sociaal ingrijpen van de staat. De staat diende de ongewenste sociale gevolgen van de kapitalistische economie te verzachten om de kloof tussen arm en rijk niet nog meer te vergroten. De toon daarvoor werd gezet door het artikel, 'Over den invloed der wetgeving op de verdeling van rijkdom' waarin Van Houten van leer trok tegen de staatsopvatting in het klassiek liberale denken. Hij betoogde dat afzijdigheid van de staat niet impliceerde dat de staat 'onzijdig' was, als het op de verdeling van goederen aankwam.¹⁵ Als voorbeelden voerde hij de wetgeving en het benoemingsbeleid van hoogleraren aan. Van een gelijke behandeling van alle burgers door de staat was volgens Van Houten geen sprake: belastingwetten maakten de rijken rijker en de armen armer en hoogleraren die dit naar voren brachten werden van academische posities uitgesloten.

Ook de inaugurale rede van Quack, de auteur van een driedelig boekwerk over het socialisme en aanverwante stromingen, had als strekking dat de tijd van staatsonthouding passé was en Quack stelde zich daarin lijnrecht tegenover een kapitalisme van laissez-faire op.¹⁶ De verdeling van rijkdom kon niet aan de vrije maatschappelijke krachten worden overgelaten, maar de staat diende de sociaal zwakkeren in bescherming te nemen. De pleidooien van Quack voor een rechtvaardiger verdeling van de welvaart, vonden onder de titel 'Sociale rechtvaardigheid' in *De Gids* hun weg naar een breder publiek. Ook al drongen dit soort geluiden maar mondjesmaat in gevestigde academische kringen door, de hoogleraarsbenoeming van Quack liet zien dat hervormingsgezinden niet zo rigoureuus van dit ambt werden uitgesloten als Van Houten tien jaar eerder had voorspeld. Al eerder kreeg Pikelharing - ook al door conservatieve kringen van socialisme beticht - een hoogleraarspost aan de Delftse Polytechnische School en interesseerde in die hoedanigheid generaties van jonge ingenieurs voor de sociale kwestie.

Voor de verdeling van maatschappelijke welvaart had de 'oude' garde bij monde van Vissering een even eenvoudig als klassiek-liberaal antwoord. Volledige vrijhandel creërde een ideale markt die de prijzen voor de primaire levensbehoeften zou doen dalen. De statistieken wezen uit dat het consumptienivo van de Nederlandse bevolking gestadig steeg. Liet de voedingstoestand van de arbeidende klasse desalniettemin te wensen over, dan diende de voedingsaccijnzen en de protectionistische handelspolitiek te verdwijnen.¹⁷ In het vorige hoofdstuk zagen we al dat Mercier dit gepraat in termen van statistisch gemiddelden, als typische mannelijke onverschilligheid, voor de wijdverspreide armoede achter deze cijfers, aan de kaak stelde.

Sociaal-liberalen verwachtten meer heil van het beschermen van de zwakken door de staat:

"De theorie, dat elk individu, aan zichzelf overgelaten, het noodige inzicht en de vereischten geestkracht bezit om zijn be-

langen 't best te dienen, is slechts juist voor de economisch uitstekenden, onjuist daarentegen voor de groote menigte, voor het middenslag, dat zonder bijzondere organisatie het slachtoffer der vrijheid wordt. De leer dat ieder, door voor zichzelf te zorgen, 't best het algemeen belang bevordert, m.a.w. de leer der harmonie der belangen, - is onwaar. Op de staat rust de plicht in dien strijd der belangen ervoor te waken, dat de zwakken niet onderdrukt worden."¹⁸

Wat, zo vroeg De Jong van Beek en Donk zich in aansluiting op dit thema af, komt er van de geheiligde individualiteit terecht bij de talloos velen, de massa, als de staat geen zorg zou dragen voor de vrijheid van alle individuen?

Aanvankelijk werd in het redactioneel van het openingsnummer van het *Sociaal Weekblad* in 1887 nog het standpunt ingenomen dat van 'staatsbemoeienis niet veel te verwachten was, maar des te meer van 'de eigen inspanning der misdeelden en de billijkheidszin, die wortelde in den bodem van het welbegrepen eigenbelang of in het gemeenschapsgevoel.' Naarmate het vertrouwen in de welwillendheid en redelijkheid van de 'bevoorrechten' daalde, kreeg de staat - zoals we nog in de volgende paragraaf zullen zien - ook in dit blad een grotere rol toegemeten.

4.3 de liberale onenigheid over de verwijtbaarheid van armoede

Onder de jongere generatie van vooruitstrevend-liberalen was het vertrouwen in de zelfregulerende werking van de markt dus tanende, in het Nederland van het eind van de negentiende eeuw. De sociale kwestie en het vrouwenvraagstuk werd gezien als het sprekende bewijs voor de beperkingen van de 'invisible hand'.

Hoewel de verheffing van het volk ook bij sociaal-liberalen voor in de mond lag, had de liberale zelfgenoegzaamheid over de burgerlijke levensstijl de nodige butsen opgelopen. In plaats van zichzelf op eigen verdienste te laten voorstaan, sprak de jongere garde over de verplichtingen die hun

'bevoorrechting' schiep jegens de 'onterfden'. De beginselverklaring van het Sociaal Weekblad illustreerde dit besef van sociale verplichting. Ker-dijk schreef daarin als hoofdredacteur:

Dit evangelie (n.l. dat plichten zwaarder wegen dan rechten; L.B.) prekend aan alle creaturen, maar met name aan hen, die - met aardsche goederen gezegend, beschenen door het volle licht van wetenschap en kunst, wandelend op de hoogte der samenleving - mede aansprakelijk zijn voor de duisternis in de laagte, voet ontberingen, die er worden verduurd, voor het weinig menschwaardig bestaan, dat er door zoovelen wordt geleid.¹⁹

Over rijkdom die niet door eigen inspanning was vergaard, kon men beter het stilzwijgen bewaren. Treub omschreef het verschil tussen onfatsoenlijke en fatsoenlijke rijken in navolging van Saint Simon als: de aristocratie van de verdienste versus de aristocratie van bezit en geboorte.²⁰

Door zijn deelname aan produktieve arbeid onderscheidde de verantwoordelijke burger zich niet alleen van de 'parasitaire' bovenlaag, de traditionele rijken (aristocratie) en van de onderlaag van werkschuwe paupers, maar ook van allen die slapend rijk probeerden te worden, zoals beurs- en grondspeculanten, woekeraars en rentetrekken. De samenleving bestond in dit liberale vertoog namelijk bij de gratie van de arbeid en de bijzondere kundigheden van haar leden. Door te arbeiden schaarden mensen zich in de gemeenschap van burgers en erkenden zij hun wederzijdse afhankelijkheid en verantwoordelijkheid jegens die burgerlijke gemeenschap. In het laatste decennium van de vorige eeuw begon deze versie van de 'homo economicus' voor een aantal jonge sociaal-liberalen²¹ haar glans te verliezen. De kwestie die de liberale gelederen uiteindelijk uiteendreef, was de vraag in hoeverre individuen aansprakelijk konden worden gesteld voor werkloosheid en armoede. De burgerlijke klacht over de ingeboren neiging tot ledigheid onder het volk kreeg aan de zijde van sociaal-liberalen in dit verband een verrassende wending. Sociaal-liberalen weten 'ledigheid' niet aan het persoonlijk onvermogen van afzonderlijke individuen, zoals in de klassieke liberale versie, maar aan de tekortkomingen van de vrije markt en in geval

van vrouwen aan de verstarde burgerlijke moraal. Zij maakten daarom een zorgvuldig onderscheid tussen gedwongen en vrijwillig 'nietsdoen'. Van het eerste was sprake wanneer mensen buiten hun eigen toedoen zonder werk kwamen te zitten. Een 'geregeld leven' kon in veel gevallen immers niet voorkomen dat ook de fatsoenlijke, vakbekwame werkman het van tijd tot tijd financieel niet kon bolwerken. In de eerste jaargang van het *Sociaal Weekblad*²² merkte de sociaal-liberale hoofdredacteur Kerdijk met klem op dat 'voor de werkman, ook al is hij oppassend en zij een reë (handige/kloeke;L.B) huisvrouw', de afstand naar armoede en bedeling klein is. Hij achtte het daarom ongepast om de arbeider voor risico's als blijvende invaliditeit en conjuncturele werkloosheid te laten opdraaien. Sociale verzekeringen en financiële tegemoetkoming door de staat achtte het Sociaal Weekblad in zulke gevallen meer op zijn plaats. Ook in ander verband gaf de redactie te kennen dat het gebruikelijke onderscheid tussen oppassendheid en zorgeloosheid van de werkende bevolking veel minder waterdicht was dan gemakshalve werd aangenomen. Het stereotype van de bij de dag levende proletariër was voor een groot deel terug te voeren op onbekendheid in burgerlijke kring met de levensomstandigheden van het proletariaat. Bij het organiseren van ontspanningsavondjes voor jonge arbeidsters bleek dat ook nette werklieden met een goede betrekking een zorgelijk bestaan leiden en nauwelijks in staat waren om enige financiële reserve op te bouwen.²³ Cort van der Linden verdedigde de Ongevallenwet van 1899 in dezelfde geest, toen hij de Kamer voorhield: "Het zijn gemeene gevaren, waaraan de arbeiders blootgesteld zijn, die gemeen gedragen moeten worden."²⁴

Die 'gemeene' gevaren maakten geen onderscheid tussen 'nette werkman' of losse arbeider; het moderne kapitalisme was een loterij waaruit iedereen in principe een 'niet' kon trekken.

Van Houten die het opkomen voor de zwakken beperkt wilde zien tot de proletarische onderklasse, haakte af bij deze eerste poging tot het formuleren van het beginsel van sociale zekerheid. Treub voerde het sociaal-libera-

le kamp aan in de strijd tegen de 'anti-sociale' staatsleer van Van Houten²⁵ en ging nog een stapje verder door voor een staatsbijdrage aan de oudedagsvoorziening te pleiten, zonder dat er een premiebijdrage van de betrokkenen tegenover stond. Als men de staat voor de bestaande onrechtvaardige verdeling van goederen verantwoordelijk hield kon een bijdrage van staatswege aan de pensioenen van de werkenden gezien worden als een restitutie van wat te weinig ontvangen was.²⁶ Van Houten verweet Treub op zijn beurt een soort van 'staatsvoogdij'²⁷ in het leven te willen roepen en van de staat een 'alverzorger' op kosten van de gemeenschap te maken. Zoals we al in het vorige hoofdstuk zagen hield Van Houten onverkort vast aan het liberale leerstuk van het zelfredzame individu. De arbeiders moesten maar leren zich in financieel en seksueel opzicht meer te beheersen en hun verantwoordelijkheid jegens de gemeenschap met sparen en gezinsplanning tot uitdrukking brengen. Wat betreft dit laatste meende hij te kunnen volstaan met de eenvoudige stelregel, dat 'wie op ruim levensonderhoud prijsstelt aan zijn geslachtsdrift geen vrijen loop moet laten.' Even onomwonden sprak hij zich tegen het kiesrecht van 'niet-produktieven' uit met de woorden: 'wie zich als een fiscale non-valeur laat verklaren, kan zich niet beklagen, als de staat hem tot electorale non-valeur maakt'.²⁸ 'Proletariaatskiesrecht' en 'staatsphilantropie' (sociale verzekering) vormden voor Van Houten een afgrond waar niet meer overheen te springen viel. De logische consequentie van deze onenigheden was dat Treub de brede liberale partij van Van Houten van de hand wees. In 1901 trad hij met de linkervleugel die zich onmiddellijk in de Vrijzinnig-Democratische Bond organiseerde, uit de Liberale Unie. Ondanks de bovengenoemde kanttekeningen bij de produktieve deugd bleven radikaal-liberalen vasthouden aan het ideaal van de actieve burger. In het vorige hoofdstuk kwam al ter sprake dat Mercier de discussie aanbod over de vraag wat onder welvaartsvormende of 'nuttige' arbeid verstaan zou moeten worden.²⁹ In haar optie van actief burgerschap hoefde met 'nuttige arbeid' niet noodzakelijk een inkomen gegenereerd te worden. Vrouwen en mannen, wier inkomen

door echtgenoot of familiekapitaal gegarandeerd was, konden zich ook in sociaal opzicht nuttig maken in de samenleving en zich een volwaardig burger betonen.

4.4 het leerstuk van de individuele aansprakelijkheid

Als 'de leer van de hebzucht' kenmerkend was voor de ene kant van het politieke spectrum, vertegenwoordigde het communisme voor het sociaal-liberalisme de tegenovergestelde positie: de individuele inbreng zou in deze politieke opvatting niet van betekenis zijn. Volgens deze stereotype interpretatie van het communisme impliceerde het wegcijferen van het eigenbelang een ontkenning van de menselijke natuur. Door het belang van erfelijk bepaalde verschillen te negeren, gaf men een tegennatuurlijke voorstelling van de menselijke natuur, verklaarde de redactie van het *Sociaal Weekblad* in haar beginselverklaring.

Tussen najagen van het platte eigenbelang en totale onderschikking aan de gemeenschap staat, zo meende Mercier, het 'individualisme van koninklijke bloede', dat het ideaal van waarheid, gerechtigheid en schoonheid tot leven brengt.

Het in evenwicht brengen van individuele en sociale verantwoordelijkheid vormde het centrale leerstuk waarmee het sociaal-liberalisme zich onderscheidde van het socialisme. Als elke sociale misstand uit sociale omstandigheden werd verklaard, negeerde men volgens Pekelharing het verschil in individuele vermogens en de aansprakelijkheid voor eigen welzijn van de mens en daarmee ook de mogelijkheden van het individu om zijn of haar situatie door collectieve of individuele inspanning te verbeteren. Het bevorderen van gelijke kansen alleen zou de maatschappelijke ongelijkheid niet de wereld uithelpen. Het ging er in de woorden van Mercier slechts om onnatuurlijke ongelijkheid te beteugelen ten behoeve van natuurlijke ongelijkheid, dat wil zeggen de ongelijke spreiding van gaven en talenten.³⁰

Mercier veroordeelde in samenhang met het vasthouden aan de individuele

verantwoordelijkheid het 'stofvergoden' van socialisten, 'dat in hogere kringen zoveel onheil heeft gesticht, zoveel geld en genotzucht heeft gekweekt, zoveel laag en laf leven tot bloei heeft gebracht.'³¹ Hoewel Mercier er van doordrongen was dat een dak boven het hoofd en een goedgevulde maag tot de elementaire rechten van het volk behoorden, meende ze toch dat materiële welstand alléén een te pover resultaat van sociale hervorming zou zijn. Haar ging het uiteindelijk om niet minder dan het creëren van een draagvlak voor de maatschappelijke ontplooiing van het Goede, het Schone en het Ware. 'Uwe Fouriers hebben gefaald omdat zij geen dichter genoeg waren om te beseffen, dat het leven zich van binnen uit ontwikkelt', tekende ze met instemming op uit de mond van Aurora Leigh.³² Het is tekenend voor het humanisme van Mercier dat zij enerzijds de zalvende verheerlijking van armoede van christelijke zijde aan de kaak stelde - het ging niet aan het volk met een beroep op het hiernamaals de geneugten van de groeiende welvaart te onthouden - verbetering van sociale omstandigheden was een zaak van het hier en nu. Anderzijds zette zij zich tegen de 'noodlottige materialistische Troelstra-partij' af, echter zonder daarbij uit het oog te verliezen dat de strijd tegen het materialisme bij de hoogste klasse diende te beginnen. Haar kritiek op het 'stofvergoden' maakte haar tot een typische representant van het ethisch en democratisch beginsel van het sociaal-liberalisme: wilde de samenleving een waarlijk menselijke samenleving worden dan diende er naar ethische beginselen gehandeld te worden, maar dan ook door iedereen.

Desalniettemin hadden socialisten zich volgens Pikelharing terecht afgevraagd wat produktiviteitsverhoging er toe deed als de meeropbrengst maar aan enkelen ten goede kwam.

"Wat beteekent de veelgeprezen vooruitgang, wanneer het niet-bezittende-individu hulpeloos staat tegenover de stormen en de branding van de wereldzee der kapitaalbeweging,"³³

vroeg hij zich in navolging van de Kathedersocialist Schäffle af. Hoewel Pikelharing van mening was dat het communisme naar de andere kant

doorsloeg, meende de auteur dat de socialistische kritiek op de 'doctrinaire' economie toch een blijvende bijdrage betekende aan de maatschappelijke vooruitgang. 'Van haar overdrijving ontdaan' bood het socialisme goede aanknopingspunten voor sociale hervorming, te meer daar zij de arbeidersklasse tot organisatie aanzette en van armoede een politiek vraagstuk had gemaakt. De sociale kwestie kwam daarmee los te staan van armenzorg en armoede. Dat met name Mercier er aanvankelijk wel een erg ruime opvatting van het socialisme op na hield, blijkt onder andere uit de volgende uitspraak:

"Ik doe den lezer van dit opstel opmerken dat zo vaak daarin van socialisten wordt gesproken, niet uitsluitend de volgelingen van Fourier en van andere grondleggers van het hedendaagse socialisme wordt bedoeld, maar gedacht wordt aan die allen, die, van het begin deze eeuw af, zich tegen het egoïstisch individualisme van de economische school dier dagen verzettende, aan de maatschappelijke opbeuring van den vierden stand, hetzij op de grondslag der huidige maatschappij, hetzij op andere grondslagen hun krachten wijdden, de sociale kwestie langs verschillende wegen en door verschillende middelen zoeken op te lossen."³⁴

In het licht van deze definitie kan het de lezer niet meer verwonderen dat Mercier zich met enthousiasme over het socialisme van een liberaal als John Stuart Mill uitliet.³⁵

Verschillende sociaal-liberalen deden serieuze pogingen om het socialisme in al zijn verschillende variaties en gradaties bekendheid te geven. In *Vragen des Tijds* deed Kerdijk verschillende keren verslag van het samentreffen van Kathedersocialisten op het Eisenacher Congres. In het *Sociaal Weekblad* schreef hij met waardering over het coöperatiewezen en beval hij de door Wibaut vertaalde essays over het Engelse Fabianisme aan. In beide bladen verschenen samenvattingen van *De ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap* van Marx en van het gedachtengoed van Lasalle, Robert Owen, Kropotkin en Sorel om er maar enkele te noemen.³⁶

En het bleef niet bij woorden alleen. Verschillende sociaal-liberalen gaven blijk van hun sympathie voor het socialisme door tegen de gevangenne-

ming van Domela Nieuwenhuis te protesteren en hun steun te betuigen aan de Spoorwegstaking van 1903. Ook zocht men naar wegen om op plaatselijk nivo praktisch samen te werken. In de opleiding voor sociaal werk, tijdschriften, evenals in Ons Huis, haalde men sociaal-democraten als bestuursleden, auteurs, docenten en sprekers binnen, zoals we nog in het volgende hoofdstuk zullen zien. Op gemeentelijk nivo werkte men eendrachtig aan het onder publiek beheer brengen van particuliere nutsbedrijven. Dat de sympathie van sociaal-liberalen vooral bij het meer pragmatisch ingestelde deel van de socialistische beweging lag bleek onder andere uit de vertaling door Mercier van Barnett's *Practicable Socialisme*, uitgebracht onder de titel, *Uitvoerbaar socialisme, studiën over sociale hervorming*.

Hoewel men dus waar mogelijk nadrukkelijk op de verdiensten van de verschillende maatschappijveranderingsprogramma's wees, werd het aanzetten tot klassehaat en revolutie categorisch veroordeeld en bestreed met name Treub de wetenschappelijke aanspraken van het marxisme. In zijn roemruchte Constantialezing zette Treub voor een gehoor van sociaal-democraten uiteen waarom het marxisme naar zijn mening wetenschappelijk geen stand kon houden. In 'Het wijsgerige economisch stelsel van Karl Marx' probeerde hij met behulp van statistisch materiaal te laten zien dat de Verelendungstheorie van Marx niet was uitgekomen.

Socialisten lieten zich van hun kant ook niet onbetuigd over het 'vleesnoch-vis-engagement' van sociaal-liberalen. Domela Nieuwenhuis verweet Kerdijk dat hij in zijn hoedanigheid van voorzitter van de parlementaire enquêtecommissie het feilen van fabrikanten met de mantel der liefde had bedekt. De enquête bracht bovendien sociale misstanden aan het licht die een Kamerlid al jaren kon kennen. De onthullingen over het arbeidersbestaan in de enquête waren geen verdiensten van de commissie betoogde Nieuwenhuis, maar van de arbeiders die met het wereldkundig maken van hun ervaringen ontslag riskeerden. Helemaal onterecht was de sarcastische bejegening van Kerdijk niet, al zag Nieuwenhuis wel over het hoofd dat

het, op het sociaal-liberale leest geschoeide, Algemeen Nederlands Werklieden Verbond (het ANWV), Nieuwenhuis al in 1872 met een landelijke enquête was voorgegaan.

4.5 sociale ethiek als alternatief voor 'stofvergoding'

Sociaal-liberalen vonden een theoretisch alternatief voor de bezwaren van de klassieke economische theorie in de 'ethisch-historische school'. Orthodoxe socialisten betitelden de vertegenwoordigers van deze school ook wel als 'Süßwassersozialisten' en 'Kathedersocialisten', terwijl conservatieven er wegbereiders van de revolutie in zagen. Volgens de tot deze school behorende economen, zoals Schäffle, Brentano en Von Scheel, zijn sociale wetten niet à priori vast te stellen, maar kunnen zij alleen via historisch onderzoek achterhaald worden. Ook Treub stelde zich op het standpunt dat uit het ontdekken van sociale wetmatigheden geen toekomstvoorspellingen konden worden afgeleid en verwees daarmee en passant de maatschappelijke prognoses van politieke economen en het zogenaamde wetenschappelijk socialisme naar de prullebak.

Eveneens verwierp de historische school het natuurrecht en de daarmee verbonden individuele contractvorm en stelde daar het sociaal recht en het sociaal contract met wederkerige verplichtingen voor in de plaats. Het algemeen belang bestond in deze optiek bij de gratie van de aan de staat 'in vruchtgebruik' gegeven individuele rechten. De maatschappij als menselijke vereniging was het produkt van historische ontwikkeling en naarmate het beschavingsproces (d.w.z. de ontwikkeling van de ratio) verder voortschreed, namen de mogelijkheden voor de mens toe om doelbewust een meer harmonische samenleving na te streven. Produktiviteitsverhogende tendenties, als arbeidsdeling en specialisering, maakten individuen en sociale groepen steeds meer van elkaar afhankelijk.

Om van de staatshuishoudkunde weer een theorie voor de volkswelvaart te maken, achtte Treub en met hem de andere sociaal-liberalen, een verbinding tussen economie, moraal en recht noodzakelijk. Het was de taak van

het recht om die verbinding tot stand te brengen en daarmee het sociale weer een plaats in de economie te geven. Moraal en recht konden voorkomen dat mensen blindelings aan natuurwetten werden uitgeleverd.

Al eerder stelde een auteur in het *Sociaal Weekblad* aan de orde dat de ethiek een zaak van individuele introspectie was geworden. Geleidelijk aan had de moraal het terrein van de economie en de politiek verlaten en ook deze auteur pleitte er voor de moraal te resocialiseren en de ethische eenheid van handelen en moraal te herstellen.³⁷ Dat dergelijke pleidooien de moraal van het klassieke liberalisme, door Adam Smith bijvoorbeeld in *The theory of moral sentiments* verwoord, ontkenden, wijst op het verwarren van het immorele en het amorele.

Traub betoogde net als anderen dat ten aanzien van het vrouwenvraagstuk hadden gedaan, dat de publieke moraal was achtergebleven bij de ontwikkeling van 'de materiële beschaving'. Desalniettemin had het aanmoedigen van moraal en recht slechts zin, als deze waarden in de maatschappij leefden:

"Het aandringen op het nakomen van sociaal-ethische plichten is nuttig ter ondersteuning en versterking van in het volk levende, door de omstandigheden gevoede rechtsgevoel."³⁸

Het inzicht dat het lot van ieder ander uiteindelijk van invloed kon zijn op het eigen lot, maakte het vooropstellen van het individuele belang onwenselijk, stelde Mercier in navolging van Fouillée: "De grenzen der vrijheid voor ieder worden bepaald door het belang van allen". De graanhandelaar die in tijden van hongersnood zijn voorraden weigerde te verkopen om de prijs op te drijven, kon vanuit de liberale contracttheorie geen onrechtvaardigheid worden verweten, terwijl hij in moreel opzicht een grove onrechtvaardigheid tegen de gemeenschap beging. De effecten van het eigen handelen dienden dan ook afgewogen te worden tegen de gevolgen die ze voor anderen hadden. Waar de vrije wil begon en de invloed van de sociale omgeving ophield was in deze opvatting een belangrijk discussiepunt, waarover alleen vaststond dat er geen algemene uitspraken over zedelijk-

heid of onzedelijkheid te doen waren. Zinnvolle uitspraken over rechtvaardigheid konden niet uit algemene wetten of ethische leefregels worden afgeleid, maar lieten zich alleen aan de hand van afwegingen in een bepaalde historische situatie formuleren. Mensen dienden het daar in gezamenlijk overleg telkens weer over eens te worden, slechts geleid door normen van 'wederkerigheid en contractualiteit'. Mercier verwoordde het ethisch beginsel van het sociaal-liberalisme aldus: "De vraag is of deze mens anders had kunnen handelen?"

Ondanks zijn vlammende retoriek ging het bij Treub niet om sociale rechtvaardigheid op zich. Zo wees hij bijvoorbeeld het principe af dat maatschappelijke rijkdom naar behoefte moest worden verdeeld. Treub betreurde het dat talent in de samenleving onbenut werd gelaten; dat betekende maatschappelijke verspilling ofwel economisch onrendabel beheer. Het vrijlaten van het economisch verkeer was alleen op de korte termijn profijtelijk. Het verhogen van de levensstandaard van de volksklasse zou daarentegen het arbeidsvermogen vergroten en daarmee op den duur meer maatschappelijke produktiviteit en volkswelvaart opleveren.

4.6 de sociaal-darwinistische perceptie van veranderlijkheid en geleidelijkheid

Voor een goed begrip van de sociaal-liberale 'leer' is het nodig iets te zeggen over de wijze waarop deze doctrine zich verhiel tot het sociaal-darwinisme. Darwin's *Origin of Species* en het daarvan afgeleide sociaal-darwinisme van H. Spencer dook veelvuldig in zowel het *Sociaal Weekblad* als *Vragen des Tijds* op. Gezien het feit dat het darwinisme in de negentiende eeuw voor veel maatschappelijke beroering zorgde en in Nederland in brede kring bediscussieerd werd,³⁹ is dat niet zo verwonderlijk. In beide periodieken spitsten de bezwaren zich toe op Spencer's gelijkschakeling van biologische en sociale ontwikkelingsprocessen. 'Mag de darwinistische theorie als grondslag van sociale beschouwing worden genomen?' luidde de

titel van een van de artikelen in het *Sociaal Weekblad*, die aan deze kwestie waren gewijd.⁴⁰ Treub gaf hierop in zijn oratie het ferme antwoord dat de tijd waarin sociale ontwikkelingswetten als analoog aan natuurwetten werden gedacht, definitief voorbij was. Met dit antwoord nam hij afstand van een staatshuishoudkundige visie - in Nederland onder andere door De Bosch Kemper verdedigd - die stelde, dat 'de wetten door de staathoudkunde ontdekt zijn even onveranderlijk als de natuurwetenschappen.'⁴¹

Sociaal-liberalen kantten zich onder andere bij monde van Mercier tegen Spencer omdat hij sociale bijsturing door middel van wetgeving en filantropie van de hand wees. Mercier steunde daarbij op de gedachtengang van de Franse socioloog Alfred Fouillée. Aan de samenvatting van zijn boeken *La science sociale contemporaine* en *Philantropie scientifique* wijdde zij in *Vragen des Tijds* vier afleveringen, die tezamen meer dan honderdvijftig bladzijden omvatten. Het aantrekkelijke van Fouillée's benadering bestond voor Mercier uit het feit dat het accentueren van altruïsme in zijn lezing van het darwinisme niet uit morele wenselijkheid voortkwam, maar gebaseerd was op wetenschappelijk waarneming en ervaring. Aanhangers van Spencer beschouwden het in leven houden van voor 'de levensstrijd ongeschikte individuen' niet alleen als geld-, tijd- en krachtsverspilling, maar ook als het 'voeden en voortplanten van ellende'. Spencer had in zijn strijd tegen deze vorm van maatschappelijke 'verweking' vooral vrouwen op het oog, die geneigd waren mededogen voor recht te laten gelden. Mercier achtte het daarom noodzakelijk dat vrouwen zich in een tijd waarin het bestaansrecht van de filantropie ter discussie stond, konden verweren tegen de invloedrijke en gezaghebbende visie van Spencer. Volgens Fouillée waren de zogenaamde economische wetten door mensen gemaakt en de onfortuinlijke gevolgen voor bepaalde delen van de bevolking dienden daarom uit oogpunt van sociale rechtvaardigheid met andere 'wetten' bestreden te worden. Ook in het bezwaar dat het instandhouden van zwakken de kwaliteit van het ras aantast kon Fouillée niet meegaan: fysieke en morele zwakten waren niet aangeboren, maar door de omgeving aangekweekt.

Zo betekende het verplegen van een zieke vrouw uit een kinderrijk werkmansgezin een zegen voor de gemeenschap, als daarmee voorkomen kon worden dat een heel gezin ten laste van de samenleving kwam. In de 'schoot der gegoeden' leefde bovendien meer ziekelijkheid dan onder het proletariaat dat in de strijd om het bestaan gehard was.

Op grond van deze overwegingen betoogde Mercier dat de filantropie 'geen morele luxe' mocht blijven, noch aan 'toevallige barmhartigheidsopwellingen' kon worden over gelaten, maar een 'rechtsplicht was van het algemeen' diende te zijn.⁴² Aan het sociaal-darwinisme ontleende Mercier ook het solidariteitsbeginsel, dat 'het lijden van den één tot het lijden van den ander; het welvaren van den enkele tot het welvaren van allen maakt.'⁴³ De omvang van het armoedeprobleem en de complexiteit van de samenleving maakten een wetenschappelijke aanpak van de filantropie noodzakelijk, 'zonder op te houden door even edelmoedige gevoelens als tot dusver te worden gedreven'.⁴⁴

De sociaal-liberale kritiek op het sociaal-darwinisme nam niet weg, dat vooruitstrevend-liberalen veel van hun ideeën over de ontwikkeling van de menselijke samenleving aan het darwinisme ontleenden. Een artikelenreeks over de relatie tussen darwinisme en socialisme bevestigde dit ook met zo veel woorden:

"Het hedendaagse radicalisme (=vooruitstrevend liberalisme; L.B.) vermeent zich geenszins dat zijne eischen tot in bijzonderheden gegrond zijn op en gesteund worden door het darwinisme."⁴⁵

De discussie draaide om de vraag welke uitleg van het sociaal-darwinisme de juiste was, waarbij al te simplistische analogieën tussen de dieren- en de mensenwereld het moesten ontgelden. Het principe van 'the survival of the fittest' kon bijvoorbeeld volgens de reeks over 'Darwinisme en Socialisme' veel breder worden uitgelegd. Het hoefde niet noodzakelijkerwijs te impliceren dat alleen fysieke kracht in de strijd om te overleven telde. Slimheid, aanpassings-, anticipatie- en samenwerkingsvermogen droegen evenzeer bij

aan de accumulatie van maatschappelijke rijkdom.

Er is een aantal steeds terugkerende gezichtspunten aan te geven die naar het darwinisme terugverwijzen. Ten eerste ontleende men aan het darwinisme de notie dat menselijke samenlevingen meer gediend waren met geleidelijke vooruitgang dan met abrupte breuken. Deze opvatting kwam voort uit de voorstelling van de maatschappij als delicaat en in een precaire balans verkerend sociaal organisme, dat schade opliep als het in zijn geheel of in zijn samenstellende delen geforceerd werd.

Mercier vergeleek de maatschappij met een spinmachine, die 'haar werking staakt zodra een enkele draad van het vlas of katoen breekt of in het ongereede raakt, en haar eerst weer kan voortzetten, wanneer (..) het kwaad hersteld is'.⁴⁶ Vanuit deze organische maatschappij opvatting was hervorming een verkieselijker optie dan revolutionaire omwenteling.⁴⁷ Overigens werd er bij het in zwang geraakte beeld van de maatschappij als een organisme met een eigen autonomie ook een kanttekening geplaatst. In *Vragen des Tijds* merkte ene P. Crok op dat het begrip organisme niet erg helder was maar nieuwe mogelijkheden verschafte om wederzijdse afhankelijkheid en samenhang in het sociale leven te doordenken.⁴⁸ Tegelijkertijd maakte het darwinisme sociale verandering denkbaar. Mensen en hun sociale relaties konden daardoor begrepen worden als een produkt van historische ontwikkeling. De derde en misschien wel belangrijkste notie was het idee dat de maatschappelijke rijkdom op arbeidsdeling en toenemende specialisatie berustte, hetgeen tevens betekende dat individuen en groepen steeds afhankelijker van elkaar werden. Hoe verder de arbeidsdeling was doorgevoerd hoe meer de welvaartsgroei van samenwerking afhing. Een hiermee samenhangend idee was dat de mensheid een aantal ontwikkelingsstadia doorliep. Elk van die stadia deed een appèl op andere menselijke vermogens. Na fysieke kracht en kundigheid waren nu altruïsme en rechtvaardigheid belangrijke talenten die vooruitgang konden bewerkstelligen. In het toenemend hersenvolume school een aanwijzing voor een ontwikkeling ten gunste van 'hogere', 'geestelijke' capaciteiten en het afnemen van het be-

lang van 'lagere' fysieke bekwaamheden.

De 'fasenleer' leidde volgens een artikel van een zekere Dr. Lehmann, een vrouwelijke arts, tot een incongruentie tussen vrouwelijke capaciteiten en de aan vrouwen gestelde eisen. Toegerust 'met talenten van de voorbije beschavingsperiode' moest de vrouw prestaties leveren die haar lichaams- en geestkracht te boven gingen al was het alleen maar vanwege het feit dat vrouwen onvoldoende aten en te weinig lichaamsbeweging kregen. Uithongering, lichaamsverwaarlozing en leven in een fantasiewereld veroorzaakten degeneratieverschijnselen en maatschappelijke hulpeloosheid, die slechts met een gedegen rationele opvoeding te bestrijden waren.

4.7 de positivistische passie voor sociale feiten

In het *Sociaal Weekblad* van 1899 heette Auguste Comte een 'apostel der sociologische wetenschap' te zijn, die zich met zijn proefondervindelijke methode gunstig onderscheidde van zijn metafysische voorgangers. Vooral het rangschikken en catalogiseren van sociale verschijnselen sprak sociaal liberalen aan in het positivisme van Comte. Het Sociaal Museum voor Sociale Statistiek in Parijs, waar sociale verschijnselen overzichtelijk in kaart werden gebracht, vormde een voorbeeld voor een wetenschappelijke aanpak van de sociale kwestie. Verscheidene vooruitstrevend liberalen hebben zich dan ook grote moeite getroost om soortgelijke instituties op touw te zetten. Kerdijk werd in 1901 lid van het 'Internationaal Instituut voor Statistiek' en hielp mee aan de totstandkoming van het 'Centraal Bureau Sociale Adviezen', dat geïnitieerd werd door Louise Went. Dit bureau, waarvan Treub enige tijd (1899-1905) directeur was, bood steun bij het opzetten van coöperaties, gaf adviezen op het gebied van secundaire arbeidsvoorwaarden, zoals over het opzetten van pensioenfondsen, ongevalverzekering en bemiddelde bij stakingen. Treub bemiddelde bijvoorbeeld in zijn hoedanigheid als directeur van het Sociaal Bureau bij de Spoorwegstaking van 1903. Overigens was het bureau een samenwerkingsproject van verlichte liberale werkgevers (Van Marken, Stork) vooruitstrevende confes-

sionelen (Ariëns, Aalbers, Talsma) en gematigde sociaal democraten (Tak, Vliegen, Wibaut). De grote hoeveelheid energie die vooruitstrevend-liberalen zich getroostten om sociale politiek met 'sociale feiten' te onderbouwen, kwam ook naar voren in hun prominente aandeel in de diverse landelijke arbeidsenquêtes die omstreeks de eeuwwisseling in Nederland werden gehouden. Treub bracht als voorzitter van de Staatscommissie voor Werkloosheidsonderzoek, ingesteld in 1909, tussen 1913 en 1914 een negendelig eindverslag uit.

Enquêtes waren ook de grote passie van Kerdijk, die grote indruk maakte in de functie van voorzitter van drie afdelingen van de Koninklijke Nijverheidsenquête uit 1890 (voortzetting parlementaire enquête 1886/1887).⁴⁹ In het *Sociaal Weekblad* gaf Mercier in zeven afleveringen een impressie van de resultaten van deze enquête in Leiden en Enschede. De vergelijking van beide industriesteden schiep voor Mercier de mogelijkheid een eind te maken aan het fabeltje dat werkgevers onwetend waren over de woon- en leeftoestand van hun personeel en het was naar haar bevindingen heel goed mogelijk 'goede', sociaal verantwoordelijke ondernemers van 'slechte' te onderscheiden. Leiden stak in alle opzichten ongunstig af bij Twente, waarvan behalve narigheid ook veel goeds viel te vermelden.

De letterlijke verslagen overtuigden volgens Mercier vooral omdat daarin de arbeider zelf aan het woord werd gelaten.

Kerdijk nam in zijn hoedanigheid van kamerlid zelf het initiatief tot een onderzoek naar de werking van de kindwet van Van Houten. In 1878 ging hij na in hoeverre gemeentebesturen gebruik maakten van hun bevoegdheid landarbeid van kinderen onder de twaalf jaar te verbieden. Als uitvloeisel van zijn bemoeiing met kinderarbeid ijverde hij voor arbeidsinspectie. Ook bekeerde hij zich tot het algemeen (mannen)kiesrecht toen een Nutsvoorstel over het verbieden van arbeid voor twaalf- tot zestienjarigen zonder onderzoek van regeringszijde van de hand werd gewezen. Overigens was hij uit pragmatische overwegingen tegen uitbreiding van het arbeidsverbod tot boven de dertien jaar. Het onderwijs kon een plotselinge toe-

stroom van oudere leerlingen niet verwerken, meende hij, en een voorspelbaar gebrek aan arbeidskrachten en aanzienlijke loonderving in gezinnen met verdienende kinderen deden vermoeden dat een strenger beleid aan alle kanten ontdoken zou worden.

Voor zijn artikel over herhalingsonderwijs aan miliciëns (dienstplichtigen) in *Vragen des Tijds* nam hij persoonlijk kennis van het leven in de kazerne.

4.8 de intellectueel als sociale bemiddelaar

In Mercier's overzicht van de Koninklijke Nijverheidsenquête van 1890 kwam behalve de passie voor sociale feiten nog een andere preoccupatie van sociaal-liberalen naar voren: de speciale verantwoordelijkheid van de intellectueel voor de sociale kwestie. Mercier's opvattingen over de sociale verantwoordelijkheid van intellectuelen sloten aan bij het programmatisch uitgangspunt van het *Sociaal Weekblad* dat 'stand verplicht' en intellectuele vermogens geen 'individueel bezit' waren maar 'toevertrouwd talent'; of in de woorden van de hoofdredacteur Kerdijk in de redactionele verantwoording:

"Dit evangelie (dat plichten zwaarder wegen dan rechten; L.B.) predikend aan alle creaturen, maar met name aan hen, die - met aardse goederen gezegend, beschenen door het volle licht van wetenschap en kunst, wandelend op de hoogte der samenleving - mede aansprankelijk zijn voor de duisternis in de laagte, voor de ontberingen, die er worden verduurd, voor het weinig menschwaardig bestaan, dat er door zoovelen wordt geleid."⁵⁰

Mercier hield de academische populatie van Leiden voor dat zij het aan hun roemrijke verleden verplicht waren om in de moderne beschaving het voortouw te nemen. In dat verband wierp zij de vraag in het midden of op de Hogeschool 'het ware te weinig met het goede werd verbonden':

"Waarlijk, indien ergens, dan wordt te Leiden - waar toch zeker alle economische stelsels haarfijn uit elkander worden gezet, de sociale wetenschap uit de deugdelijkste bronnen wordt onderwezen- het bewijs geleverd, dat kennis geen macht is, zoolang zij in de studeercel blijft opgesloten: dat de wetenschap met het prakti-

sche leven in verbinding moet treden, wil zij zich een opwekkende kracht betonen."⁵¹

Mercier scherpte haar verwijt aan het adres van Leidse intellectuelen nog verder aan, door hun afzijdigheid te contrasteren met de moed en het doorzettingsvermogen waarmee Emilie Knappert, directrice van het Leidse Volkshuis, het volksontwikkelingswerk onder fabrieksmeisjes aanpakte:

"Met trots wendt ondergetekende zich van de donkere kant van Leiden af naar dit van gloed in het vrouwenhart getuigende lichtpunt".⁵²

Hoe succesvol Mercier's provocatie was getuigen de verschillende reacties in de volgende nummers van het *Sociaal Weekblad*.

Gezien zijn latere denkbeelden kwam de meest opmerkelijke reactie van de student S.R. Steinmetz, de latere hoogleraar sociale geografie, die uiteenzette hoe hij een clubje van elf jonge arbeiders in 'engelse geest' (Toynbee) probeerde om te vormen tot 'waarachtige staatsburgers'. Hij onthulde 'zonder deftigheid' aan zijn gehoor de geheimen van de cultuurgeschiedenis en de economie. Zijn reactie was vooral interessant omdat eenmaal hoogleraar geworden zijn vertrouwen in de resultaten van het volksontwikkelingswerk drastisch afnam. Er dan van uitgaande dat leergierigheid onder het volk zeldzaam was, propageerde hij een vergaande inperking van het zelfbeschikkingsrecht van 'niet-productieven' en anderszins 'onvolwaardigen'. Zijn radikaal sociaal-darwinisme en onvervalst eugenetisch programma deed Spencer's veroordeling van armenzorg verbleken. Hij keerde zich vanaf die tijd scherp tegen armenzorg, die geen 'verkeerde' van 'goede' armen onderscheidde. 'Onproductieve' armen moest het recht op voortplanten worden ontnomen. In hetzelfde artikel waarin hij deze eugenetische denkbeelden formuleerde, keerde hij zich tegen iedere publieke rol voor de vrouw. Bij zijn fulmineren tegen het 'ultra-feminisme' moet in aanmerking worden genomen dat hij meer verwachtte van de versterking van het voortplantingskansen van 'meerwaardigen', mannen en vrouwen, dan van het afremmen van die van 'minderwaardigen'.

Zoals op grond van het voorgaande te verwachten viel moesten sociaal-liberalen over het algemeen weinig hebben van Steinmetz' eugenetisch programma om de bevolkingskwaliteit te verbeteren. Niet alleen vestigden zij hun hoop op een betere verdeling van ontwikkeling en welvaart - zulke factoren zouden op hun beurt 'de massa' meer ontvankelijk maken voor vrijwillige geboortebeperving - ook ging het niet aan groepen als 'onbruikbaar' voor de samenleving af te schrijven. Misschien voelden vrouwen zich wel extra bezwaard door Steinmetz' biologistische interpretatie van sociale ongelijkheid, al was het alleen maar omdat zij, in de woorden van Mercier, zelf 'de twijfelachtige en voor haar zelve pijnlijke eer genoten voor de geleerde onderwerp van studie te zijn.'⁵³ In ieder geval tekende met name Muller-Lulofs bezwaar aan tegen het onderscheid in bruikbare en onbruikbare armen, zoals we nog in het volgende hoofdstuk zullen zien. Voor het recht in de samenleving had gezegengvierd viel immers niet uit te maken in hoeverre menselijke zwakheden aangeboren of aangeleerd waren. Muller-Lulofs toonde zich wel gevoelig voor het idee dat met name bij drankzucht erfelijk aanleg een rol zou kunnen spelen. Enerzijds maakte deze overweging haar tot een voorstander van gedwongen behandeling, anderzijds leidde deze aanname haar tot de gedachte dat de drankzuchtige een zieke was die een humane behandeling verdiende.

Steinmetz zag de socioloog daarentegen bij voorkeur als een sociaal medicus, die 'de ziekten van de maatschappij' zo nauwkeurig en afstandelijk mogelijk diende te diagnosticeren. In plaats van de grote verzoener uit te hangen, verkeerde de ware socioloog van Steinmetz op gespannen voet met de samenleving daar zijn mogelijk onaangename boodschappen hem noch door de massa noch door de machtigen in dank zou worden afgenomen. Het Spenceriaans darwinisme van Steinmetz detoneerde opvallend in een milieu, waarin veel van verbetering van omgeving en individu werd verwacht en waarin de intellectueel de rol van bemiddelaar kreeg toegewezen, die 'in redelijkheid' over de eisen van sociale belangengroepen kon oordelen.

Voor die opvatting van de intellectueel liet de redactie van het *Sociaal Weekblad* Brentano pleiten, onder de kop 'De verhouding der beschaafden tot de sociale kwestie'. 'Beschaafden' waren in tegenstelling tot bezittenden, niet door persoonlijke belangen met één van beide kampen in de klassenstrijd verbonden. Deze omstandigheid maakte hen:

"..bij uitstek geschikt om, in den strijd tussen kapitaal en arbeid dienst te doen als middelaars tusschen hen, die in het bezit der macht zich bevinden en de massa's die er naar streven."⁵⁴

Ook in de ogen van Brentano was Comte de meest verdienstelijke socioloog uit de geschiedenis. Zijn volgelingen onderzochten bij elk arbeidsconflict de feiten om ze vervolgens aan het oordeel van de publieke mening te onderwerpen en partij te kiezen voor arbeiders die in hun recht stonden.

4.9 de grens van redelijkheid en opvoedbaarheid

Na enige tijd raakten een aantal vooraanstaande sociaal-liberalen er van overtuigd dat een beroep op de redelijkheid van hun medeburgers sociale hervormingen niet naderbij zou brengen. Sommigen zoals Pekelharing en Goeman Borgesius hadden zich daar van meet af al weinig illusies over gemaakt en zich ingezet voor het Algemeen Kiesrecht. Al snel klonk in het Sociaal Weekblad de ontgoocheling door over de gewetenloosheid van de heersende klasse die zich welbewust verrijkte ten koste van de massa. Voor Kerdijk was deze constatering in 1883 aanleiding om zijn negatieve standpunt over de uitbreiding van het kiesrecht te herzien. Tot dan toe meende hij dat het volk nog onvoldoende tot rede was gebracht om charlatans van serieuze politieke leiders te kunnen onderscheiden. Om die reden maakte hij geen deel uit van het Comité voor het Algemeen Stemrecht, dat het Comité ter bespreking van de Sociale Quaestie in 1879 opvolgde.

Volgens Kerdijk kon men het onthouden van het kiesrecht aan 'de gemene man' het beste vergelijken met voogdijschap. Voogdijschap veronderstelde echter dat de voogd de belangen van de minderjarige naar beste weten behartigde. Tot zijn spijt moest hij echter erkennen dat het principe van

'noblesse oblige' met voeten was getreden en dat zelfs landsbestuurders beginselen van sociale rechtvaardigheid als overbodige weelde beschouwden:

"Want als men moet toegeven, dat de bestaande toestand in het wezen der zaak neerkomt op een voogdij van weinigen over velen, dan valt het hard, niet te kunnen weerspreken dat de voogden met groter liefde voor eigen belangen waken dan voor die der massa, welke onder hun hoede staat"⁵⁵

De oorzaak van deze 'bekering', waarvan hij in 1889 in het Sociaal Weekblad getuigenis aflegde, lag bij de geringe haast van verantwoordelijke politici om een effectief sociaal beleid op te bouwen. Met name het ontbreken van een algemeen toegankelijk en kwalitatief goed volksonderwijs en een deugdelijke wettelijke beteugeling van kinderarbeid in combinatie met een algemene leerplicht, was Kerdijk een doorn in het oog. Gezien de nalatigheid van de bevoorrechten was algemeen kiesrecht 'geen op zichzelf nu reeds begeerlijk goed, maar een noodzakelijk kwaad geworden', waarmee sociale hervormingseisen kracht konden worden bijgezet.

Deze stellingname impliceerde dat de tegenstelling tussen arm en rijk als een machtsverhouding werd begrepen. Hoewel erkend werd dat ongelijke verhoudingen tussen de seksen eveneens tot machtsmisbruik van de meer machtigen konden leiden, was uitgerekend Mercier aanzienlijk terughoudender ten aanzien van het vrouwenkiesrecht, zoals we in het vorige hoofdstuk konden zien. Kerdijk noemde zich in een brief aan A. Jacobs in 1896 een voorstander van vrouwenkiesrecht. In hoeverre partijpolitieke overwegingen, zoals bijvoorbeeld de toenemende concurrentie van de opkomende sociaal-democratie, hierbij een rol speelden is niet duidelijk. De bundeling van vooruitstrevend-liberalen, de in 1901 opgerichte Vrijzinning Liberale Bond, stelde zich van meet af aan op het standpunt van algemeen stemrecht voor vrouwen.

4.10 conclusies

Sociaal-liberalen traden op een aantal punten in de voetsporen van Comte's positivisme. In de eerste plaats gingen ze er evenals Comte van uit dat religie in de negentiende-eeuwse samenleving niet meer als een samenbindende kracht functioneerde. Het onbeperkt najagen van het eigenbelang leidde in sociaal-liberale ogen tot afbraak van gemeenschapszin en van morele beginselen. Gemeenschapszin en moraal zijn namelijk, zoals we zagen, vrijwel synoniemen in het sociaal-liberale denken. In de tweede plaats begrepen sociaal-liberalen de samenleving als product van een historisch ontwikkelingsproces. Door de invloed van sociale omstandigheden op het individu serieus te nemen, konden armoede en rijkdom niet langer in termen van ondeugd of deugd worden begrepen. De aandacht voor de samenhang tussen sociale verschijnselen enerzijds en het zoeken naar bindende elementen in de samenleving anderzijds, resulteerde in nieuwe opvattingen over sociale rechtvaardigheid en sociale ethiek. Rechten en plichten bestonden niet in abstracto, maar dienden gewogen te worden.

Aanvankelijk leidde het inzicht in de samenhang tussen mens en omgeving tot de optimistische veronderstelling dat een beroep op de rede voldoende zou zijn om de medeburger tot sociale inkeer te brengen. Sociaal-liberalen kwamen echter al spoedig tot de conclusie dat er grenzen waren aan de opvoedbaarheid van de meergegoeden. Waar redelijkheid tekortschoot moest de macht van het getal en de georganiseerde belangenbehartiging redding brengen. In feite leed daarmee hun adagium dat stand verplicht schipbreuk. Voor intellectuelen gaf dit uitgangspunt echter richting aan hun sociaal optreden en bood dit beginsel nieuwe inspiratie. Democratisering van de beschaving en cultuurgooederen kwam tegenover een restrictieve politiek te staan waarin hulp aan de zwakken als de ondergang van de begaafden en beschaafden werd voorgesteld.

Zo luidruchtig als de voor en tegens van socialisme en liberalisme werden afgewogen, zo opvallend zwijgzaam was men over de sociale initiatieven

van katholieke en protestantse zijde.

Dat is des te opmerkelijker als in aanmerking wordt genomen dat de sociale waakzaamheid in die kringen in ongeveer dezelfde periode ontwaakte. Op het Christelijk Sociaal Congres in 1891 in Amsterdam hield Abraham Kuyper een veelbesproken rede over de vraag wat een christelijke optiek voor de oplossing van het sociale vraagstuk kon betekenen. In hetzelfde jaar verscheen de pauselijke encycliek van Leo XIII, *Rerum Novarum* waarin de klassenstrijd werd afgewezen en vakorganisaties op katholieke grondslag als wapen tegen kapitaal en socialisme werden aanbevolen.

hoofdstuk 5

ENKELE PORTRETTE

5.1 inleiding

Het is niet toevallig dat de ontginning van nieuwe werkvelden (Toynbewerk, woningtoezicht) en de vernieuwing van oude (armenzorg) door dezelfde personen gedragen werden, die ook de spil waren van de eerste opleiding tot sociaal werk. Tot nu toe zijn de initiatiefnemers en pioniers van het sociaal werk alleen nog maar zijdelings aan de orde gekomen. In vorige hoofdstukken ging het om de vraag wat zij zich bij het harmoniseren van de verhouding tussen de seksen en de klassen voorstelden en op welke specifieke manier ze het vrouwenvraagstuk op de sociale kwestie betrokken en vice versa. In dit intermezzo worden hun activiteiten verbonden met hun persoonlijke geschiedenis; hoe zag hun leven eruit? wat dreef hen? Om deze vragen te beantwoorden worden drie van hen geportretteerd.

5.2 Mercier (1839-1910), wegbereidster en sociaal geweten

Over het werk en de persoon van Mercier is al het nodige geschreven, zowel tijdens haar leven en direct na haar dood als in de tegenwoordige tijd.¹

Afkomstig uit een onbemiddeld gezin van acht kinderen, waarvoor de vader als assuradeur het brood verdiende, moest Mercier al op vijftienjarige leeftijd in het gezin helpen en haar schoolcarrière afbreken.² Het is niet duidelijk of haar taak zich beperkte tot 'meehelpen' of dat de verantwoordelijkheid voor het huishouden in het geheel op haar schouders rustte. Wel staat het vast dat het vroege overlijden van haar vader op zesenvijftigjarige leeftijd, het krappe gezinsbudget en waarschijnlijk ook de kleinburgerlijke bekrompenheid van het milieu, haar er niet van weerhielden zich door zelf-

studie cultureel en wetenschappelijk te ontwikkelen. Zoals zoveel vrouwen uit haar tijd voor wie de poorten van de universiteit en het hoger onderwijs nog gesloten waren en wie het aan geld voor privé-onderricht ontbrak, nam Mercier iedere gelegenheid tot scholing te baat. Het ontbreken van een voortgezette formele opleiding ervoer zij haar leven lang als een gebrek. Door een 'zenuwziekte' van vijf jaar niet in staat haar avondstudie voor onderwijzeres af te ronden, richtte Mercier haar interesse op wijsgerige, theologische en literaire onderwerpen. Daarmee probeerde zij zich onder meer vertrouwd te maken door colleges bij de vrijzinnig theoloog Mr. Martinus des Amorie Verhoeven te volgen en voordrachten over Plato en de Griekse beschaving van de H.B.S.-leraar Dr. Willem Doorenbos bij te wonen. Deze laatste was behalve de steun en toeverlaat van de Tachtigers ook een voorstander van vrouwenemancipatie en hij stimuleerde veelbelovend vrouwelijke talent, zoals Mercier. In haar eerste artikel voor *Vragen des Tijds* prees zij het 'Leesmuseum voor Vrouwen', dat mede op initiatief van haar schoonzuster W.F. Mercier-Meder in 1877 was gesticht, als één van de weinige publieke ontwikkelingsmogelijkheden voor vrouwen aan.³ Nadat haar literaire ambities door Potgieter ontmoedigd waren⁴, liet Mercier zich door Arnold Kerdijk stimuleren om zich in de sociale kwestie te verdiepen. Als redacteur van *Vragen des Tijds* en hoofdredacteur van het *Sociaal Weekblad* nam hij tot geruststelling van Mercier haar stukken grondig 'onder handen' en wees haar op mogelijk interessante boeken om te recenseren.⁵ De eerste vrouwelijke arts en voorvechtster voor vrouwenkiesrecht Aletta Jacobs, bracht Mercier omstreeks 1885 in aanraking met de ellende van krotwoningen en de sociale werkelijkheid van het volksleven in de Jordaan, een gebeurtenis die opmerkelijke overeenkomsten vertoonde met de lotgevallen van Hilda van Suylenburg en Corona van Oven.⁶ Zowel met Kerdijk als met Jacobs onderhield Mercier innige vriendschapsbanden.⁷ Al meende Mercier dat haar intellectuele ontwikkeling gezien haar beperkte opleiding ernstig tekort schoot en vertrouwde zij op de redactionele vaardigheden van Kerdijk en zijn opvolger bij het Sociaal Weekblad,

Pekelharing, desondanks hechtte Kerdijk op zijn beurt een bijzonder grote waarde aan de inzichten van Mercier. Kerdijk zag in haar 'het schaap met de vijf poten, die de 'Opleidingsinrichting voor socialen arbeid' tot een succes kon maken' en betreurde het dat gezondheidsredenen haar verhinderden om directrice van de School of van Ons Huis te worden.⁸ De opmerkelijke overeenkomst tussen Treub's typering van Mercier en de combinatie van eigenschappen die Mercier eerder als karakteristiek voor Kerdijk had aangemerkt, doen een zekere zielsverwantschap tussen beiden vermoeden. Treub schreef ter nagedachtenis van Mercier dat zij "wetenschappelijke ernst en nauwkeurigheid in de bestudering van sociale onderwerpen, paarde aan een vrouwelijk gevoel voor hen die aan de hedendaagse sociale toestanden lijden".⁹ Mercier bekende vijf jaar eerder in een brief aan Muller-Lulofs naar aanleiding van het overlijden van Kerdijk dat deze haar zo lief was "omdat bij hem de mannelijke behoefte aan grondige kennis, aan steekhoudende bewijzen, gepaard ging met de vrouwelijke behoefte aan gevoel, aan warmte, teerheid en bezieling."¹⁰ Behalve persoonlijke belemmeringen voerde Mercier van haar kant ook strategische overwegingen aan om van een leidende functie in het sociaal werk af te zien: door mannen geleide sociale ondernemingen hadden in haar ogen meer kans van slagen.¹¹ Aan deze overweging lag niet alleen de door Louise Went veronderstelde 'diepe verering voor den Man' ten grondslag¹², maar ook het al eerder genoemde allesoverheersende besef gehandicapt te zijn door een gebrekkige opleiding. Ondanks (of dankzij?) de ereplaats die Mercier toekeende aan de liefde tussen man en vrouw bleef Mercier haar leven lang ongehuwd. Mercier's inspanningen als publiciste, vertaalster en corrector (van o.a. de *Werkmansbode*) konden niet voorkomen dat zij en de met haar samenwonende zuster Lies hun leven lang financieel door hun twee broers ondersteund moesten worden.

Het is moeilijk om uit te maken welke activiteiten van Mercier de meeste invloed hebben gehad: haar publikaties over het sociale vraagstuk en het vrouwenvraagstuk of haar praktische initiatieven. In samenwerking met

Willem Spakler, een filantroop die zijn kapitaal in de suiker had gemaakt, richtte ze in 1886 de Maatschappij van Volkskeukens op. Met Kerdijk en Louise Went bracht zij in 1896 de Bouwonderneming Jordaan tot stand. Ook de eerste Toynbee-vereniging in Nederland 'Ons Huis' in 1892 en de Opleidingsinrichting voor Sociale Arbeid in 1899, alle te Amsterdam, zijn mede door haar geïnitieerd. Ons Huis kwam tot stand nadat ze de filantroop C.W. Janssen had overgehaald om zijn plannen voor een bewaarschool in de Jordaan te laten vallen ten gunste van een volkshuis in de stijl van het Engelse Toynbee Hall. Mercier bleef gedurende de rest van haar leven de drijvende kracht achter Ons Huis en de 'Opleidingsinrichting voor Socialen Arbeid', zij het niet in een officiële hoedanigheid. In haar essays in *Vragen des Tijds* en het *Sociaal Weekblad* besteedde ze aandacht aan het werk van uiteenlopende figuren als Krotopkin, Tolstoy, John Stuart Mill en de Franse wijsgeer Alfred Fouillée, maar evenzo goed aan de sociale romans van Emile Zola en Elisabeth Barrett Browning en George Eliot. Van haar hand verscheen onder andere een vertaling van Werner Sombart, *Socialisme en sociale beweging* en Mr. en Mrs. Barnett's *Practical Socialism* verscheen in het Nederlands onder de titel *Uitvoerbaar Socialisme*. De strekking van dit laatste boek was dat met behulp van sociale wetgeving schoonheid, kennis en gerechtigheid 'genationaliseerd' zouden kunnen worden.

Net als bij andere sociaal-liberalen school de kracht van haar artikelen en praktische werk niet zozeer in de oorspronkelijkheid van haar ideeën en initiatieven, maar in de manier waarop zij de beschikbare hele en halve sociale theorieën tot een doorleefde sociale filosofie wist om te bouwen, die haar tijdgenoten inspireerde. Voor jongere vrouwen zoals Marie Muller-Lulofs, Louise Went, Johanna ter Meulen, G. Kapteyn-Muysken en Lien van Asperen, fungeerde Mercier als een vriendin en een mentor. Ook in kringen waar doorgaans met enig *dédain* over 'burgerlijke volksverheffing' werd gesproken, genoot Mercier's werk en haar onopgesmukte omgang met 'het volk' enig aanzien, getuige de lof die haar van de kant van sociaal-

democraten als Cornelia Huygen en Henriette van der Mey ten deel viel. In 1896 werd zij Ridder in de Orde van Oranje Nassau.

Leven en werk van Mercier vormen een treffende illustratie van de door feministische historicae vaak verdedigde stelling dat het tegenover elkaar plaatsen van burgerlijk feminisme en socialisme een onbruikbare manier is om de dynamiek van de politieke geschiedenis rond de eeuwwisseling tot uitdrukking te brengen.¹³ Terwijl Mercier bij haar overlijden gekarakteriseerd werd als een 'individualiste en socialiste'¹⁴, afficheerde zij zichzelf bij voorkeur als 'democrate' om zich te onderscheiden van het 'revolutinaire' en 'materialistische' socialisme van respectievelijk Domela Nieuwenhuis en Troelstra. Johanna ter Meulen's karakterisering van Mercier als 'een wegbereidster en een voorgangster van de moderne vrouwenbeweging, maar geen eigenlijke feministe'¹⁵, verwees waarschijnlijk naar Mercier's afkerigheid van het radicale gelijkheidsfeminisme van de Vrije Vrouwen Vereniging.¹⁶ In tegenstelling tot de sociaal-liberalen Kerdijk en Goeman Borgesius en de sociaal-democraten Cornelia Huygens en Henriette Roland Holst, verwierp Mercier wettelijke arbeidsbescherming voor vrouwen, terwijl zij inzake het vrouwenkiesrecht de stelregel huldigde dat plichten voorafgaan aan rechten.¹⁷

5.3 Arnold Kerdijk (1846-1905), steun en toeverlaat

Kerdijk is tot nu toe voornamelijk beschreven vanuit zijn betekenis als vooruitstrevend liberaal politicus en hervormer. Zijn vooraanstaande rol bij de oprichting en de moeizame start van de School voor Maatschappelijk werk wordt in de schaarse biografische notities die over hem verschenen zijn wel vermeld maar niet uitgediept.¹⁸ Toch is zijn bijdrage aan de opleiding voor sociaal werk van niet te onderschatten betekenis geweest. Samen met Mercier en Muller-Lulofs bereidde hij niet alleen de oprichtingsvergadering voor. Ook was hij de eerste jaren de steun en toeverlaat van de directrice en bemoeide hij zich persoonlijk met het studieverloop van de leerlingen.¹⁹ Zijn invloed kan onder ander worden afgemeten aan

het feit dat de andere bestuursleden zich onbekwaam achtten om hem na zijn voortijdige dood als voorzitter op te volgen. Vanwege zijn bezielende kracht gaf Muller-Lulofs het bestuur in overweging de School naar hem te vernoemen.²⁰ Haar suggestie werd niet overgenomen vanwege de ongunstige associatie van de school met de vermoedelijke zelfmoord van Kerdijk en 'om tegemoet te komen aan de kleingeestige gedachten', die daar ongetwijfeld bij de goegemeente over leefden. De zorgvuldige affichering van de opleiding als vrouwelijk project zou bovendien met deze naamsverandering doorkruist worden. Vrouwen dienden het gezicht van de opleiding te zijn, waaraan mannen slechts achter de schermen steun verleenden.

Op het gebied van het sociaal werk maakte Kerdijk zich in zijn woonplaats Den Haag verdienstelijk met het op poten zetten van het Toynbeewerk, nadat hij in Amsterdam bij de oprichting van Ons Huis betrokken was geweest. Als voorzitter van het Toynbeewerk organiseerde hij concerten, spreekbeurten en vakantietripjes.²¹ Daarnaast trad hij op als spreker in 'Ons Huis', als docent voor het Toynbeewerk, als mede-initiatiefnemer van de Bouwvereniging Jordaan en last but not least tot zijn dood in 1905 als voorzitter van de 'sociale school', zoals de opleiding voor sociaal werk ook wel werd genoemd.

Het welvarende milieu waaruit Kerdijk voortkwam, zijn vader was effectenhandelaar, zijn moeder afkomstig uit een familie van Rotterdamse industriëlen²², stelde hem in staat zijn rechtenstudie en kandidaats-letteren af te ronden met een uitgebreide studie over het arbeidersvraagstuk. Uiteindelijk promoveerde hij in plaats van op dit onderzoek op een aantal stellingen, omdat hij zijn bijna voltooide dissertatie onder invloed van een verbroken verloving verscheurde. Het familiekapitaal stelde hem aanvankelijk in staat een onbezoldigde functie te accepteren als schoolopziener. Nadat de financiële avonturen van een oom het familiekapitaal hadden gedecimeerd kostte het Kerdijk moeite had om zijn gezin te onderhouden, mede doordat hij verzoeken om geldelijke steun nauwelijks kon weigeren.²³

Onder invloed van de Utrechtse hoogleraar Opzoomer schreef Kerdijk een

brochure over de leerplicht en zijn belangstelling voor het arbeidersvraagstuk kreeg in 1879 een vervolg in een biografie van Karl Marx. Hij ijverde al vroeg voor de leerplicht en over de verbetering van de kwaliteit van het volksonderwijs vervulde hij spreekbeurten in het hele land en schreef hij brochures. In het kader van de woekerbestrijding hielp hij mee aan de oprichting van Coöperatieve Voorschotsbanken en de Rijks-Postspaarbank, waarvan hij korte tijd directeur was. Samen met zijn zwager de fabrikant Van Marken van de Delftse Gist- en Spiritusfabriek ontplooidde hij de nodige initiatieven ter bevordering van gebruiks- en de productiecoöperaties. Na lid te zijn geweest van de Amsterdamse Gemeenteraad ontpopte Arnold Kerdijk zich tussen 1887 en 1902 als initiatiefrijk Tweede Kamerlid, hetgeen onder andere is op te maken uit het op eigen houtje ondernomen onderzoek naar de effectiviteit van het kinderwetje Van Houten en de mogelijkheid van herhalingsonderwijs aan dienstplichtigen.²⁴ In het eerste geval onderzocht hij via een enquête die gericht was op onderwijzers en griffiers van kantongerechten en rechtbanken, in hoeverre gemeentebesturen gebruik maakten van hun bevoegdheid om kinderarbeid onder de twaalf jaar in de landbouw te verbieden. Om de positie van milliciëns (dienstplichtigen) te verbeteren, stelde hij zich persoonlijk op de hoogte van het leven in de kazerne.

5.4 Marie Muller-Lulofs (1854-1953), bevlogen en volhardend

Marie Muller-Lulofs was zesendertig jaar toen op haar instigatie in 1890 de 'Vereeniging tot Verbetering van Armenzorg' in Utrecht werd opgericht. Van de notabelen die te haren huize tot deze stap overgingen, tekende er één bezwaar aan tegen een vrouwelijk bestuurslid met de woorden:

"Vrouwen hooren niet in den krijgsraad, zij behooren tot den velddienst, waarvoor zij in het bijzonder geschikt zijn".²⁵

De overige bestuursleden stemden kennelijk met dit krijgshaftige dictaat in, gezien het feit dat de echtgenoot van mevrouw Muller-Lulofs, de bekende Utrechtse archivaris en historicus Fzn. Samuel Muller, in haar plaats zitting

nam in het bestuur. Mevrouw zelf mocht zich pas in 1900 bestuurslid van de door haar geïnitieerde Vereniging noemen en in 1897 voorzitter van de Commissie van Huisbezoek.²⁶

Naast de zorg voor man en kinderen ontwikkelde Muller-Lulofs een indrukwekkend aantal activiteiten, waaronder de oprichting van een Volkshuishoudschool, een Commissie Bijstand aan Zieken voor thuisverpleging, een volkszangklas, de opleiding tot sociaal werk en een kinderbibliotheek. In 1904 kwam op initiatief van Muller-Lulofs in Utrecht een kinderkuis voor 'naschoolse opvang' tot stand, in 1906 de Maatschappij tot Verbeetering der Volkshuisvesting, 'Jaffa' en een Centraal Werkloozen Bureau in 1908. Om de woekerrente te bestrijden zette ze in 1912 een hulpspaarbank op, in 1926 omgezet in een Leen- en Spaarkas. In 1912 smaakte Muller-Lulofs het genoeg voorzitter te worden van een door de Kroon ingestelde Armenraad, een organisatie die haar eerdere pogingen om alle armenzorg-initiatieven te bundelen, bekrachtigde. Utrecht's linkerhand zou nu eindelijk weten wat Utrecht's rechterhand deed.²⁷

Over het persoonlijk leven van Muller-Lulofs is tot nu toe weinig bekend. Na de lagere school vervolgde ze haar schoolopleiding bij de Hernhutters te Zeist.²⁸ De kwaliteit van deze kostschool waar ze tot haar achttiende jaar op zat, liet waarschijnlijk te wensen over daar Muller-Lulofs zichzelf evenals Mercier als een autodidacte beschouwde.²⁹ Uit een biografische schets van haar echtgenoot weten wij dat zij op drieëntwintigjarige leeftijd in 1877 in het huwelijk moet zijn getreden en drie kinderen kreeg, waarvan twee zoons en een dochter.³⁰ Zowel zoon Nico als dochter 'Zus' traden in het voetspoor van hun moeder.³¹

De schaarse aantekeningen over haar verdere levensloop spreken elkaar op sommige punten tegen. Zo sprak *Van Moeder op Dochter*, lange tijd het magnum opus van de eerste feministische golf, bijvoorbeeld het vermoeden uit dat Muller-Lulofs 'zich afzijdig zou hebben gehouden van het feminisme om de gevoelens van een nogal autoritaire echtgenoot te ontzien'.³² Bovengenoemde biografische schets beschreef haar echtgenoot daarentegen

als 'in de grond van de zaak een zeer gevoelige persoonlijkheid', die in zijn gezin en vriendenkring zeer geliefd en gewaardeerd werd en de openbare ondernemingen van zijn echtgenote volledig steunde.³³ Zelf beweerde Muller-Lulofs bij haar afscheid als voorzitter van de Vereniging van Zorg en Bijstand, haar inspanningen op sociaal gebied als haar levenswerk te beschouwen, niettegenstaande de voorrang die ze aan de gezinstak had gegeven.³⁴ Het terugtreden uit het bestuur van de opleiding voor sociale arbeid in 1900, vanwege 'huiselijke omstandigheden', illustreerde deze prioriteitsstelling.³⁵ Tegelijkertijd is het niet goed denkbaar dat de vele initiatieven van Muller-Lulofs van de grond zouden zijn gekomen als zij niet de ruimte had gekregen of genomen om haar eigen gang te gaan.

Uit verschillende bronnen valt op te maken dat Muller-Lulofs een persoonlijkheid was waarmee niet te spotten viel en die bovendien een grote vasthoudendheid aan de dag legde als ze zich eenmaal een bepaald doel stelde.³⁶ Uit de notulen van de bestuursvergaderingen van de school voor maatschappelijk werk blijkt dat ze de confrontatie niet schuwde, maar tegelijkertijd tot compromissen bereid was als de goede zaak daarmee gediend was.

In een brief aan Mercier met wie zich langzamerhand een vertrouwensrelatie ontwikkelde, biechtte ze na verloop van tijd op hoe 'volslagen eenzaam' het armenwerk haar maakte omdat de ervaringen en inzichten in dit werk opgedaan haar vervreemdden van de eigen omgeving.³⁷ Zelfs de liefste vrienden begrepen nauwelijks iets van het werk 'dat toch haar leven was' en gingen er 'geestelijk schouderophalend' aan voorbij. Naar aanleiding van de Spoorwegstaking in 1903 verklaarde ze tegen Mercier hoe 'operoerig' zij zich voelde omdat de 'gefortuneerden' geld noch invloed wilden afstaan en men haar in het provinciale Utrecht voor 'rood' versleet.³⁸ Uit protest tegen de reactionaire eisen van de Protestantenvbond legden zij en haar medewerkers het maatschappelijk werk dat hen was toevertrouwd neer.³⁹ 'Mijn grootste fout is' schreef ze bij een andere gelegenheid aan Mercier, 'dat ik voor de fouten van de rijken niet hetzelfde geduld op kan

brengen als voor die van de armen'; 'was ik zachter in mijn oordeel over de 'rijkaards' dan zou ik ze niet zo tegen me in het harnas jagen.⁴⁰

Sociaal-liberalen behandelden armenzorg volgens Muller-Lulofs eveneens als de rijken als een 'verschoppeling' die nauwelijks voor vol werd aangezien, zij het om tegenovergestelde redenen. De stiefmoederlijke behandeling van de armenzorg stond in deze kringen in verband met de voorkeur voor een sociale politiek waarin het voorkómen van sociale nood hoger genoteerd stond dan het lenigen ervan.

Eenzijds had Muller-Lulofs, vanwege het academische milieu waarin ze verkeerde⁴¹, een vanzelfsprekend respect voor de wetenschap en was ze zich als autodidact pijnlijk bewust van de beperkingen van haar intellectuele vorming, anderzijds maakten de 'mannen van de wetenschap' minder indruk op haar dan op Mercier. Bovendien stelde ze veel meer vertrouwen in de positieve werking van een vrouwelijke invloedssfeer dan Mercier. Niet voor niets had Muller-Lulofs een, naar model van het Engelse settlement georganiseerde, opleiding voor sociaal werk onder een bezielende vrouwelijke leiding voor ogen. Een dergelijk instituut, liefst midden in de Jordaan, zou jonge vrouwen niet alleen de benodigde kennis verschaffen, maar kon leerlingen - van huis uit niet aan discipline of aan soberheid gewoon - een eenvoudige en ernstige levensstijl bij brengen, die hen meer voeling zou geven met het arbeidersleven. Bij Muller-Lulofs won de vrouwelijke overdracht het van de intellectuele vorming, terwijl Mercier het accent in omgekeerde richting legde.

Naast haar praktische activiteiten verzorgde Muller-Lulofs de propaganda voor de opleiding voor het sociaal werk en hield lezingen over armenzorg en aanverwante activiteiten. De leiding van de school voor sociaal werk verzocht Muller-Lulofs om voor het voorbereidend jaar een kleine cursus armenzorg te geven. Mercier en andere bestuursleden waren er van overtuigd dat Muller-Lulofs het onderwerp met de nodige kennis van zaken en in ieder geval met veel animo over het voetlicht zou kunnen brengen dan de betreffende docent. Desondanks aarzelde Muller-Lulofs; haar kennis en

didactische kwaliteiten achtte zij vanwege haar gebrekkige schoolse opleiding nog altijd te gering voor het onderwijs. Na enige aandrang en na uitvoerige consultatie van Mercier zette Muller-Lulofs zich over haar aarzelingen heen.

Artikelen van haar hand verschenen onder andere in het *Sociaal Weekblad*, het *Tijdschrift voor Armeenzorg en Kinderbescherming* (later *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk*), *Onze Eeuw* en *De Gids*. De belangrijkste zijn gebundeld in *Van Mensch tot Mensch*. Bij de introductie na de Tweede Wereldoorlog van het 'social case-work' in Nederland wees Marie Kamphuis - net terug van een studiereis naar de Verenigde Staten - op de grote overeenkomst tussen de gedragsregels voor armbezoekers in dit boek en het als het nieuwste snufje van professionaliteit gepresenteerde case-work.⁴²

Marie Muller-Lulofs behoorde in meerdere opzichten tot de zeer sterken. Bij het vijftigjarig bestaan van de School voor Maatschappelijk Werk, prees ze zich met haar vijftennegentig jaren gelukkig met het feit dat 'alle bezwaren van bevreesde moeders door de levenspraktijk te niet waren gedaan': de school leverde tot in lengte van dagen sociaal werksters af, die tegelijkertijd 'liefhebbende echtgenoten en verstandige, begrijpende moeders' zouden zijn.⁴³ De vrees voor het rode gevaar en het 'ultra-feminisme' was niet bewaarheid, de dubbele roeping daarentegen een voldongen feit.

hoofdstuk 6

**EEN PROGRAMMA VAN EN VOOR VERLICHTE
VROUWEN****opleiding en beroepspraktijk van het sociaal werk (1899-1915)**

"Dees juffrouw die ge krijgt te aanschouwen
is voortgesproten uit een tijd
dat opleiding voor sociale vrouwen
illusie was - bevrijd
te worden van dit ijdele,
misschien ook zenuwziek product
was 't doel van deze verlichte vrouwen
en ziet, het is wonderwel gelukt"¹

6.1 inleiding

Het in het leven roepen van de eerste opleiding voor sociaal werk in 1899 kan gezien worden als een belangrijke, zij het niet de eerste mijlpaal in de ontstaansgeschiedenis van het sociaal werk. Van eerdere initiatieven 'in sociaal-liberale geest' was bijvoorbeeld al sprake bij de oprichting van Ons Huis in 1892, de Vereniging tot Verbetering van Armenzorg in 1890 en de Bouwvereniging Jordaan in 1896. Op welke manier kreeg de sociaal-liberale verzoening van het vrouwenvraagstuk en de sociale kwestie gestalte in de organisatie en de programmering van de eerste opleiding voor sociaal werk en in het aankweken van een bepaalde werkstijl en gedragscodes voor de verschillende werkterreinen? In vergelijking met eerdere deel- en overzichtsstudies² van het sociaal werk gaat het hier niet zozeer om een reconstructie van 'de' beroepspraktijk van deze gebieden, maar om een karakterisering van het Toynbeewerk, de armenzorg en het woningopzicht vanuit het programma van de gezichtbepalende figuren op deze terreinen.

6.2 Een opleidingsinrichting in wording (1898-1915)

Op 22 april 1899 verscheen in het *Sociaal Weekblad* onder de kop 'Een opleidingsinrichting in wording' een bericht dat melding maakte van het stichten van een school voor sociaal werk, die volgens een eerder concept ten doel had 'ernstige, degelijke werksters te vormen en op te leiden voor sociale arbeid'.³ Het hoorde volgens deze aankondiging tot 'de verblijdende tekenen des tijds', dat 'beschaafde mannen en vrouwen, vrouwen vooral' werkzaam wilden zijn op sociaal gebied. Het opbloeiend sociaal gevoel dat uit deze bereidheid sprak bleek echter ook verschillende schaduwzijden te hebben. Volgens het bericht zou filantropie deels verworden zijn tot modeartikel en 'zelfzuchtig tijdverdrijf' en deels berusten op 'goedbedoeld, maar gevaarlijk dilettantisme'.⁴ Bij deze klachten zweefde de auteur het schrikbeeld voor ogen van dames die nog niet zo lang geleden een spontane werkstaking van fabrieksmeisjes in Dordrecht hadden uitgelokt en van de freule die met haar zorgeloze liefdadigheidszin 'de eerste de beste bedelaar in staat stelde zijn bedrijf met toenemend succes voort te zetten'.⁵ 'Stelselmatige, theoretische en praktische vorming' moest aan dergelijke praktijken een eind maken. Dat onderricht voor iedere vorm van sociale bemoeiing een 'eisch des tijds' was, onderstreepte men nog eens als volgt:

"De waarheid is, dat ook voor sociale arbeid, opdat hij naar den vollen eisch worde verricht, deugdelijke en ernstige voorbereiding onmisbaar moet worden geacht. Een voorbereiding, die deels een wetenschappelijk karakter dragen moet, omdat het aankomt en op algemeen-sociologische ontwikkeling en op geschiedkundige bestudeering van verschillende vraagstukken; maar die voor een zeker niet geringer deel - dit worde met nadruk gezegd - praktisch wezen moet, bestaande in oefenende deelneming aan den tot levenstaak gekozen arbeid, onder deskundige en wegwijzende leiding".⁶

De aankondiging in het *Sociaal Weekblad* was ondertekend door de al eerder genoemde initiatiefnemers, Mevr. M.G. Muller-Lulofs, A. Kerdijk en Mej. Hel. Mercier, die hun gelederen hadden uitgebreid met C.W. Janssen, M.W.F. Treub en Mej. L. Went. Over de tot standkoming van het gezels-

schap blijft weinig te raden over. Volgens de overlevering nam Marie Muller-Lulofs als jong en actief armbezoekster contact op met de al oudere en bekende feministe Hélène Mercier om haar als eerste het plan voor een opleiding voor te leggen.⁷ Naar eigen zeggen brachten de artikelen van Mercier Muller-Lulofs op het idee van een sociaal werk opleiding.⁸ Muller-Lulofs vervoegde zich met de aanbeveling van Mercier op zak bij de invloedrijke en zeer actieve radikaal-liberaal Mr. Arnold Kerdijk. Deze laatste had al bekendheid verworven met zijn sociale initiatieven in de Amsterdamse gemeenteraad en in de Tweede Kamer en door zijn spreekbeurten in het land. C.W. Janssen was de zoon van de vermogend plantagehouder, P.W. Janssen die voor het benodigde beginkapitaal zorgde en tot aan de subsidiëring van de school in 1921 voor alle financiële tekorten borg stond. Dat had hij ook met de eerdere door Mercier geïnitieerde projecten van de volkskeuken en Ons Huis gedaan.⁹ De Amsterdamse sociaal-liberaal M.W.F. Treub werd aangezocht om als hoogleraar Staathuishoudkunde het plan wetenschappelijk gewicht en maatschappelijk aanzien te geven. Studenten van de 'Opleidingsinrichting voor Sociale Arbeid', zoals de school tot 1903 heette, waren verplicht om zijn colleges aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam te volgen. Tot zijn verkiezing als lid van de Tweede Kamer in 1904 maakte hij deel uit van het bestuur. Louise Went was actief als woningopzichteres en ijverde samen met haar latere man de architect Jan van der Pek voor krotopruiming en sociale woningbouw in Amsterdam. Naast haar bestuurswerkzaamheden verzorgde zij van meet af aan de lessen in woningtoezicht en nam leerlingen onder haar hoede die zich verder in de praktijk van het woningopzichteressenwerk wilden bekwamen. Ook haar man betoonde zich actief voor de school als docent en als architect van het eigen schoolgebouw dat in 1913 aan de Pieter de Hooghstraat in gebruik kon worden genomen.

6.2.1 - de eerste stappen

Aan de aankondiging in het Sociaal Weekblad ging een jaar van voorberei-

ding vooraf, waarin het driemanschap bestaande uit Kerdijk, Muller-Lulofs en Mercier, druk correspondeerde en vergaderde over de juiste formule van de opleiding, het lessenpakket, de invulling van het docentencorps, het directoraat en de gebouwen waarin de opleiding een onderdak kon krijgen. Hoewel over al deze punten een besluit moest vallen voor de opleiding haar deuren kon openen, was bij de aanvang voor geen van deze problemen een definitieve oplossing gevonden.

In de eerste discussies over het bestaansrecht en de levensvatbaarheid van de school viel weinig meer te bespeuren van de sociale onverschilligheid waar het *Sociaal Weekblad* en *Vragen des Tijds* in eerste instantie hun bestaansrecht aan ontleend hadden. Nu bestond de vrees dat met het oprichten van de school het sociaal werk zodanig in de mode zou raken, dat iedere poging om het werk een meer solide basis te geven er door gesmoord zou worden. Kerdijk uitte zelfs het sombere vermoeden dat het sociaal werk nog eens op één lijn zo komen te staan met 'tennisracket en fiets'.¹⁰

De oprichters wilden met uitzondering van Muller-Lulofs, daarom ook niet aan een vrouwelijk internaat, zoals dat onder de noemer van 'Women's University Settlement' in Engeland gerealiseerd was. Niet alleen ontbrak daar de financiële basis voor, maar vooral Mercier vreesde dat een internaat onzelfstandige en 'zenuwzieke' vrouwen zou aantrekken, die met zichzelf geen raad wisten en 'nog gewetenlooser dan voorheen door haar academieloopen de sociale nood aan haar eigen zedelijken nood dienstbaar zouden maken'.¹¹ Ook de inmiddels geraadpleegde C.W. Janssen vreesde met de school een rage te ontketenen, zoals dat ook met het spoedig door welgestelde jongedames gedomineerde huishoudonderwijs was gebeurd. Volgens Mercier zou een 'schier uitsluitende omgang van vrouwen' het 'verkeerde' publiek aantrekken en een louter uit vrouwen samengestelde opleiding bevorderde ook de blikverruiming van vrouwen niet.¹² Zij voelde er veel meer voor de aankomende sociaal werkster in de gelegenheid te stellen om haar in het werk opgedane indrukken met 'ontwikkelde mannen'

te bespreken, die 'door hun opleiding en levenswijze de dingen doorgaans in een breder verband zagen'.¹³ Om dezelfde reden wilde ze de taak van directrice beperkt houden. Nederland kenue, volgens Mercier, nog nauwelijks vrouwelijke zwaargewichten die én intellectueel gevormd waren én over de juiste sociale instelling beschikten én voldoende persoonlijkheid bezaten om het directoraat naar behoren te vervullen. Bovendien was het moeilijk in een politiek gemêleerd gezelschap als de oprichtingsvergadering overeenstemming te krijgen over iemand die zo duidelijk haar stempel zou drukken op de opleiding. De voorkeur van Mercier ging daarom uit naar een soort van coördinatrice, die als taak zou hebben om hand- en spandiensten voor het bestuur te verrichten, toekomstige leerlingen informatie over het programma te verschaffen en hun wegwijs te maken in Amsterdam. Daarnaast wilde ze een programmacommissie in het leven roepen die voor de inrichting en de kwaliteit van het onderwijs garant zou staan.

Muller-Lulofs stond echter geen meisjeskostschool en zeker geen klooster voor ogen, zoals Mercier suggereerde, maar meer een open woon- en werkgemeenschap van vrouwen, waarin een belangrijke plaats voor mannelijke docenten was ingeruimd en ook mannelijke toehoorders welkom waren.¹⁴ Zij vreesde en terecht zoals al spoedig zou blijken, dat de groep van meisjes die op eigen kracht en tegen de vooroordelen van hun omgeving in de weg naar het sociaal werk zou weten te vinden, vooralsnog te beperkt zou zijn. Het plan van Muller-Lulofs richtte zich meer op 'het doorsnee-meisje' dat moeite had om zich aan de invloed van het ouderlijk milieu te onttrekken en door een verblijf buiten de vertrouwde familie- en vriendenkring makkelijker losgeweekt kon worden van 'de oude vormen en gedachten'. Bovendien verwachtte ze met een intensievere opleidingsvorm een middel in handen te hebben om oppervlakkig gemotiveerden door de mand te laten vallen. Voor de aanstaande directrice legde Muller-Lulofs ook andere maatstaven aan dan Mercier. Of dit toekomstig boegbeeld van de school als mens zou deugen achtte ze van meer belang dan op een goudschaaltje af te wegen of haar denkbeelden niet voldoende of juist té geavanceerd waren.

Het 'plan-Lulofs', met internaat en gezichtsbepalende directrice haalde het op beide punten niet. Muller-Lulofs zou de besluitvorming in het bestuur over haar voorstel vijftientig jaar later als volgt becommentarieren:

"De weerstand tegen dit onschuldige plan was even groot als onverwacht. Mijn voornaamste tegenstandster was Hélène Mercier, wier felle critiek door Prof. Treub, die bij de gedachte aan een vrouwelijk internaat reeds sidderde, met een paar forsche lijnen werd onderstreept. Ook Mej. Went schaarde zich bij de tegenstanders. Kerdijk was onzijdig. Het plan viel."¹⁵

Het meningsverschil over het gewicht van het directriceschap werd al spoedig door praktische argumenten beslecht. Bij de beslissing om met Elisabeth Boissevain als eerste directrice in zee te gaan, gaf het argument de doorslag, dat haar benoeming vanwege het beschikken over eigen bestaansmiddelen geen financiële verplichtingen schiep bij mislukken van het experiment. Eerder waren andere kandidaten, zoals Margaretha Meyboom, Betsy Bienfait en Mevrouw Goekoop gewogen en te feministisch bevonden en hadden Emilie Knappert, Hélène Mercier en Mevr. Tydeman de uitnodiging om de leiding van de school op zich te nemen, afgeslagen.¹⁶ De aankomende directrice kondigde al spoedig aan haar salaris voorlopig ten behoeve van de school te willen afstaan, omdat zij zich nog niet volledig voor het werk toegerust achtte.¹⁷ Alvorens haar benoeming te aanvaarden vertrouwde zij Muller-Lulofs toe dat van haar 'geen bezieling' te verwachten viel, al kon ze wel beloven 'een trouwe leidster' te zijn.¹⁸ Muller-Lulofs trok het bestuur langzamerhand mee in de gedachte dat een inspirerende kracht de opleiding kon maken of breken, maar voorlopig bleef het bij uitzien naar 'het schaap met de vijf poten' dat in Mercier en Knappert vermoed werd.

Het aanbevelingscomit   strekte zich niet uit tot 'tout feministisch en sociaal Nederland', zoals Mercier graag had gewild. Kerdijk stak daar op tactische wijze een stokje voor door Mercier te laten weten dat zij bij haar uitnodigingsbeleid 'te veel haar goede hart liet spreken'.¹⁹ In de brieven van Kerdijk aan Mercier en Muller-Lulofs passeerden de volgende namen de revue:

Henriette van der Mey, Emilie Knappert, Meta Hugenholtz, Prof. Drucker, Prof. Treub, Rutgers Hoitsema, Freule de Bosch Kemper, Marie Jungius, Suze Meyboom, de heren Kruseman, Wibaut, Voute, Van Marken en Pekelharing en Mevrouw Tijdeman. Behalve donaties werd van hen verwacht dat ze het initiatief bekendheid zouden geven.

In 1898 had Kerdijk Muller-Lulofs dringend afgeraden om op de 'Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid' al ruchtbaarheid aan de opleidingsplannen te geven, omdat hij de tijd op dat ogenblik nog niet rijp achtte. Desondanks kwam de scholing van sociaal werksters bij deze gelegenheid zijdelings aan de orde. Jonkvrouw, Barones van Isselmunde gaf op één van de bijeenkomsten over het maatschappelijk werk een uiteenzetting over het 'Women's University Settlement' in Londen, dat naar analogie van Toynbee Hall was opgezet en jonge vrouwen in de gelegenheid stelde als inwonende leerlingen lessen en lezingen bij te wonen en zich tegelijkertijd praktisch te bekwamen.²⁰ Om andere initiatieven voor te zijn - zoals de gebeurtenissen op de Tentoonstelling al uitwezen hing een sociaal werk opleiding als het ware in de lucht - drong Mercier bij Kerdijk op openbaarmaking aan.²¹ Op 15 september 1899 opende Kerdijk de school voor een proefperiode van twee jaar, in één van de collegezalen van het Oude Manhuis Poort-complex van de Universiteit van Amsterdam. 'Ons Huis' aan de Rozenstraat in de Amsterdamse Jordaan stelde voorlopig één van haar lokalen als cursusruimte ter beschikking.

Het onderwijs beperkte zich aanvankelijk tot een cursus van twee jaar en bestond uit een theoretisch gedeelte dat sociologie, staatsinrichting, hygiëne, een introductie in de verschillende werkterreinen en uitlopende sociale kwesties omvatte, zoals arbeidswetgeving, coöperatie, criminaliteit, de drankwestie, spaarbank- en verzekeringswezen en de geschiedenis van sociale bewegingen (men noemde dat de geschiedenis van het socialisme). Leerlingen werden in het praktische werk ingeleid door het bezoeken van sociale inrichtingen en in het tweede jaar door het onder begeleiding werken in een praktijkinstelling van eigen keuze. Facultatief konden de volks-

kooklessen aan de huishoudschool worden gevolgd. Over dit onderdeel bestonden in het bestuur de nodige meningsverschillen omdat de chique kooklessen weinig adequaat inspeelden op de noodzaak enige kennis van het bereiden van een eenvoudige doch voedzame maaltijd te krijgen. Om het project financieel haalbaar te maken en het schoolgeld betaalbaar te houden - het schoolgeld bedroeg bij aanvang f150, (vanaf 1904 f200) en de toegangsprijs voor de lezingenreeksen varieerde van f35 - f15 - werd besloten bij voordrachten en collegecycli tegen betaling toehoorders toe te laten.

Het onthaal van het initiatief in de pers verliep gunstiger dan de geschiedschrijving tot nu toe deed vermoeden. Voor zover uit enkele bewaard gebleven krantenknipsels valt op te maken, oordeelde men in progressieve kringen zelfs welwillender dan in behoudende. Zo begroette de sociaal-democraat Tak het initiatief met waardering omdat 'de emancipatie van de arbeidersklasse krachten behoefde, die zij zelve nog niet kon leveren'.²² Zijn geestverwante Henriëtte Mey sprak in 1905 bij het betrekken van een nieuw onderkomen aan de Lijnbaansgracht de hoop uit dat de behuizing spoedig te klein zou zijn.²³ Het Nederlands Dagblad sneerde daarentegen dat de opleiding slechts propaganda voor socialisme, radicalisme en modernisme zou betekenen en van 'hervormer van de maatschappij een baantje' dreigde te maken.²⁴

6.2.2 - de leerlingen

De opzet van de school had van meet af aan een tweeledig doel. In een brochure van de hand van Muller-Lulofs heette het dat 'het werk van de school zich op twee terreinen bewoog, 't arbeidersvraagstuk en het vrouwenvraagstuk'.²⁵ De vrouwen die men dacht te bereiken vielen in twee groepen uiteen. De school moest soelaas bieden aan leerlingen die in sociaal werk 'een eervol middel van bestaan' zochten, maar richtte zich ook op allen die bereid waren 'uit plichtsbefef wegens maatschappelijke bevoorrechtiging, ten bate van de samenleving tijd en kracht te besteden, die niet

voor eigen onderhoud hoeft te worden aangewend'.²⁶ Hoewel latere generaties deze opzet als tweeslachtig zouden kwalificeren, waren de initiatiefnemers overtuigd met deze 'twee-vliegen-in-één-klap-formules' het vrouwenvraagstuk en het sociale vraagstuk de beste diensten te bewijzen.

De school richtte zich in eerste instantie op vrouwelijke leerlingen. De 'gelukkige coïncidentie' dat het vrouwenvraagstuk en het arbeidersvraagstuk zich gelijktijdig manifesteerden, schiep nu eenmaal simpelweg de gelegenheid een 'ongelooflijk groote som aan ongebruikte vrouwenkracht' te benutten voor een 'bijkans onafzienbaar arbeidsveld'.²⁷ Al stond de school in principe ook open voor mannen, toch achtte men het onwaarschijnlijk dat mannen 'in grote getalen zouden toestromen' gezien het geringe aantal banen dat te vergeven was.

De 'ongelooflijke som van ongebruikte vrouwenkracht' bewoog zich echter in eerste instantie geenszins spontaan in de richting van het sociaal werk. 'De massa's vrouwen die hunkerden naar een sociale opleiding' bestonden voorlopig alleen nog maar in de hoofden van de oude garde, die 'aan den lijve ondervonden had wat het wilde zeggen zonder behoorlijke opleiding aan de gang te gaan.'²⁸ Als het tegenvallende en fluctuerende leerlingenaantal een indicatie voor het bestaansrecht van de school vormde, dan kan zeker tot 1915 van een twijfelachtige basis worden gesproken. Weliswaar was er volgens de aankondigingsbrochure sprake van een 'enorme bloei en wildgroei op filantropisch gebied', een duidelijke behoefte aan scholing manifesteerde zich echter de eerste jaren na de oprichting niet. De meeste leerlingen kwamen uit eigen kring en uit de iets wijdere van sociale hervormers²⁹, maar het 'leeglopende meisje' voelde zich alsnog niet aangesproken.

Nog voor de aanvang van het eerste schooljaar maakte het bestuur een eind aan de sociaal-democratische hoop dat de opleiding in de toekomst leerlingen uit de arbeidersklasse zou gaan recrutereren.³⁰ Naar aanleiding van het verzoek van Ons Huis om arbeiders voor een gereduceerde prijsje toe te laten stelde het bestuur zich op het standpunt dat de popularisering van

de voordrachten niet wenselijk was.³¹ Alleen met leerlingen die een middelbare school doorlopen hadden kon een bepaald peil gegarandeerd worden. Ondanks deze voorzorgsmaatregelen was niet iedere docent even gelukkig met de intellectuele prestaties van de leerlingen. Zo wezen de opstellen die leerlingen bij wijze van overgangsexamen moesten maken, volgens Treub uit dat zijn colleges staatshuishoudkunde en sociologie door de meesten te moeilijk werden bevonden.³² Het bestuur besloot daarop een andere docent aan te stellen om studenten op dit gebied bij te werken. Elisabeth Boissevain, de eerste directrice, wees er herhaaldelijk op dat de overspannen verwachtingen van bestuur en docenten tot een te overladen programma hadden geleid.³³ Als bewijs daarvoor voerde ze aan dat de eigen studenten in vergelijking met de toehoorders minder geconcentreerd waren. Naast het ten uitvoer brengen van simpele enquêtes, het houden van voordrachten, het schrijven van opstellen en het afleggen van praktische proeven van bekwaamheid, werd van studenten nogal wat zelfstudie verwacht. Louise Went sloot bij het betoog van Boissevain aan met de opmerking dat er bij de leerlingen meer interesse bestond voor ethische vraagstukken dan voor een puur wetenschappelijke vorming.

In de eerste jaren bestond de meeste animo voor het woningtoezicht. Volgens een wervingsartikel in *De Gids* van Mevrouw Muller-Lulofs hadden oud-leerlingen een betrekking gevonden als secretaresse van Ons Huis, als administratrice van de Vereniging Armeenzorg in Utrecht, inspectrice van de Verbruikersbond en directrice van Ons Huis in Den Haag.³⁴ De meesten vonden echter onderdak als woninginspectrice en een enkeling als beambte van het Bureau voor Sociale Adviezen of als directrice van een kindertehuis. Zoals uit deze opsomming valt af te leiden benutte het bestuur haar eigen contacten om afgestudeerden te werk te stellen. Over het onbezoldigd uitoefenen van het sociaal werk door oud-leerlingen, reppen noch de wervingsartikelen, noch de bestuursnotulen.

Niet alleen viel het aantal leerlingen tegen - in de eerste vier jaren bezochten slechts eenenveertig leerlingen de school, waarvan slechts twintig hun

opleiding met goed gevolg afsloten - ook beantwoordde het type leerlingen dat zich meldde niet bepaald aan de verwachtingen van de oudere garde.³⁵ Alleen in het eerste jaar was er sprake van een 'inhaalmanoeuvre' van 'rijpere' leerlingen, die reikhalzend naar een opleiding hadden uitgezien. Met de 'onrijpen' was het tobben geblazen. Het bestuur boog zich de eerste jaren over menige 'zenuwpatiënt' die men de opleiding moest ontraden of die men moest adviseren tijdelijk of voorgoed van verdere deelneming af te zien. Daarnaast schreven er regelmatig leerlingen in die de school voortijdig verlieten, wegens ziekte van ouders of voor verloving of huwelijk. Van 'de sterk-gemotiveerden' konden verschillenden de opleiding niet betalen en het bestuur zocht voor hen naar financiële middelen.³⁶ Onder hen bevond zich ene Estella Zeehandelaar, die per ingezonden brief in het *Sociaal Weekblad* liet weten dat de school een 'zaakje van gefortuneerde jongelui' dreigde te worden, vooral daar een betrekking na afloop niet verzekerd was.³⁷ 'Mijnheer de Redacteur', die zich in een eerder nummer over het gebrek aan animo van jonge meisjes had beklagd, diende bovendien te weten dat de ongunstige toegangsleeftijd van drieëntwintig jaar drempelverhogend werkte. Wie zich al ontworsteld had aan ouders die hun dochters niet graag loslieten en hen liever voor het gemak en de gezelligheid thuishielden, moest zich na vijf jaar schoolontwenning weer aan de studie zetten.³⁸ Door donaties en de honoraria, die de directrice en verschillende docenten 'belangeloos' afstonden³⁹, lukte het om voor enkele minderdraagkrachtigen een oplossing te vinden. Deze financiële tegemoetkomingen boden echter niet voor alle 'ernstig willenden' soelaas, bijvoorbeeld omdat zij voor het levensonderhoud van familieleden verantwoordelijk waren.⁴⁰

Door de ervaring wijs geworden slaakte Muller-Lulofs dan ook in 1908 in een bestuursvergadering de verzuchting dat de weinigen met een diploma in het huwelijk traden, terwijl diegenen die een betrekking ambiëerden de opleiding niet konden betalen.⁴¹

6.2.3 - docenten en bestuur

Terwijl de toestroom van leerlingen de eerste decennia te wensen overliet, viel er over de bereidheid van docenten weinig te klagen. Louise Went vermeldde bij het veertigjarig bestaan dat 'de beste krachten' zich aan de school hadden gewijd.⁴² Haar trots was niet ongegrond want het bestuur slaagde er in om mensen van naam voor de school te strikken en het beijverde zich om een docentencorps bij elkaar te brengen met een gevarieerde levensbeschouwelijke achtergrond en maatschappelijke ervaring. Behalve de reeds aangestelde of later benoemde professoren Gunning (pedagogie), Drucker (arbeidswetgeving), Treub (staatshuishoudkunde en sociologie) Kohnstamm (opvoedkunde), speurde het schoolbestuur ook in de vrouwenbeweging en de arbeidersbeweging naarstig naar ter zake kundige en tevens enthousiasmerende onderwijskrachten. Treub noemde bijvoorbeeld voor het onderwijs over de vakbeweging de naam van Spiekman, 'een arbeider die hard werkt en volkomen thuis is het onderwerp', hoewel hij het wel noodzakelijk achtte na te gaan of de potentiële kandidaat de Engelse taal beheerste.⁴³ Daarnaast trok men onder meer de bekende drankbestrijder Den Tex aan en de sociaal-democraten Tak en Wibaut. De feministen, Goekoop, Jungius en Meyboom hielden voordrachten over vrouwenarbeid en vrouwenbeweging, Mr. Kruseman over woningbouw en A. Roland Holst sprak over het werk van de utopisch-socialist Morris. De architect Van der Pek, de echtgenoot van Louise van der Pek-Went, verzorgde cursussen over woninghygiëne en het lezen van bouwtekeningen van volkswoningen. De sociaal-democraat Tak en de heren Embden, Quack en Hudig behandelden in de loop van de tijd de geschiedenis van het socialisme. De inleiding tot en de begeleiding van het praktische werk was van meet af aan een vrouwelijke aangelegenheid, al was het aanvankelijk moeilijk voor ieder gebied een ervaren vrouw te vinden. De naam van Louise Went was onverbreekelijk verbonden met het woningopzichteressenwerk, die van Emilie Knappert met het volksontwikkelingswerk en Lefébure tekende voorlopig voor de armenzorg. De animo om zich in de armenzorg te specialiseren bleef ech-

ter, ondanks deze laatste ingreep beperkt vanwege de geringe werkgelegenheid. De opeenvolgende directrices belastten zich ondermeer met het toezicht op het praktijkwerk en het opsporen van geschikte instellingen voor stages en werkbezoek. Gunning verstreekte wel eens adviezen over plaatsing in de kinderzorg, maar voor zover is na te gaan hield hij zich verder niet met de praktijkbegeleiding bezig.

Niet alle docenten bleken even geschikt te zijn. Sommigen werden als 'te dor' of 'te onsamenhangend' afgevoerd. Anderen zoals professor Steinmetz (voorgedragen voor sociale wetgeving) en Bavinck werden door het bestuur als respectievelijk te ondemocratisch en te christelijk afgewezen. Van ene De Bruin meende het bestuur dat hij een te weinig democratisch standpunt over kinderhygiëne innam. Zijn plaats werd ingenomen door professor dr. C.A. de Lange, één van de eerste vrouwelijke hoogleraren in Nederland, tevens specialist op het gebied van de kindergeneeskunde⁴⁴, wier kwaliteiten voor het bestuur boven elke twijfel verheven waren.⁴⁵ Ook professor Weyerman, die was ingezet voor woninghygiëne, verzorgde zijn lessen niet goed en werd vervangen door zijn vakbroeder Pek.

Een enkele keer kwamen de leerlingen in het geweer tegen een docent met een te uitgesproken visie. Een aantal van hen nam aanstoot aan het openlijk beleden atheïsme van Gerhard, terwijl andere cursisten zeer over hem te spreken waren. Nadat het collegedictaat in de bestuursvergadering was rond gegaan, opperde Louise Went dat enige politieke controversialiteit geen kwaad kon; de leerlingen zouden zich daardoor beter rekenschap geven van eigen overtuiging.⁴⁶

Van het eerste bestuur bleven de meeste leden voor langere tijd in functie om de continuïteit van de school te garanderen. Kerdijk vervulde de functie van voorzitter tot zijn dood in 1905. Muller-Lulofs bleef met een korte onderbreking bestuurslid en verklaarde zich in 1912 bereid om voor een jaar als voorzitter op te treden.⁴⁷ Ook in de periode dat zij niet in het bestuur zat bleven zij en Mercier zich intensief met het onderwijsprogramma bemoeien. Uit de toespraken van Louise Went en Muller-Lulofs bij

respectievelijk het veertigjarig en het vijftigjarig bestaan, kan worden opge-
maakt dat beiden hun hele leven betrokken gebleven zijn bij het wel en
wee van de school, al is niet meer precies na te gaan in welke hoedanig-
heid en voor welke periode.⁴⁸ C.W. Janssen vervulde de taak van pen-
ningmeester.

De benoeming van Emilie Knappert tot directice in 1915 maakte een einde
aan een lange periode van onzeker optredende of niet naar tevredenheid
van het bestuur functionerende directrices. Elisabeth Boissevain directrice
van 1899 tot 1904 bleef na haar huwelijk met Gunning tot haar voortijdige
dood actief voor de school. Volgens leerlingen en bestuur beschikte haar
opvolgster Mejuffrouw S. Lefébure (directrice van 1904 tot 1909) - afkom-
stig uit de armenzorg en protégée van Muller-Lulofs - over 'te weinig over-
wicht'.⁴⁹ De derde directrice Mejuffrouw Dr.J. van Anrooy (directrice van
1909 tot 1915), was de eerste vrouw met een academische achtergrond op
de school. Zij probeerde de opleiding een meer intellectuele, algemeen
vormende wending te geven naar het model van de Women's Colleges in
Amerika en de Frauen Hochschule in Leipzig en Berlijn, instituten die
nauwe banden onderhielden met de universiteit. Om de band met de uni-
versitaire wereld te verstevigen traden de professoren Kohnstamm en Stein-
metz tijdens haar bewind toe tot het bestuur⁵⁰ en begon Bierens de Haan
wijsbegeerte, cultuurgeschiedenis en ethiek te doceren. Gezien zijn 'onde-
mocratische' opvattingen over de sociale kwestie en het vrouwenvraagstuk
en zijn eerder veronderstelde ongeschiktheid als docent, is het bestuurslid-
maatschap van Steinmetz op zijn minst opmerkelijk te noemen. Anrooy
nam zelf de lessen in sociaal economische theorieën op zich. De door
Anrooy voorgestane koerswijziging bracht haar in conflict met Muller-Lu-
lofs, die het voorstel als te intellectualistisch en zuiver sociaal-economisch
afwees.⁵¹ Muller-Lulofs zette haar argumenten kracht bij met het dreige-
ment onmiddellijk een nieuwe school voor maatschappelijke werk te zullen
oprichten als aan haar kritiek voorbij werd gegaan.⁵² Wat de School voor
Maatschappelijk Werk volgens haar op de universiteit voor had, namelijk

karaktersvormend onderricht, dreigde met de voorgestelde programmawijziging te verdwijnen. In tegenstelling tot de universiteit leerde de school het meisje om zich als toekomstige vrouw een plaats in de samenleving te zoeken en haar houding te bepalen tegenover de tegenstrijdige eisen die het moderne vrouwenleven aan haar stelden.

6.2.4 - toch een zenuw-ziek product?

Om de aantrekkelijkheid van de school te verhogen experimenteerde het bestuur in de eerste zestien jaar met verschillende formules, die geen van alle een doorslaggevend succes waren. Op het programma verschenen na 1900 voordrachten over de vrouwenbeweging, waarvoor Tijdema, Goekoop en Marie Jungius werden aangezocht.⁵³ Toen zich voor het cursusjaar 1903 nog maar twee studenten hadden aangemeld en ook het aantal toehoorders terugliep, overwoog men om een voorbereidend jaar in te lassen waarin leerlingen zich op de opleiding konden oriënteren. Een jaar later ging het bestuur er toe over om de 'Opleidingsinrichting voor Sociale Arbeid' te herdopen in 'School voor Maatschappelijk Werk', omdat 'sociaal' en 'socialistisch' door de oplopende sociale spanningen van de Spoorwegstaking in 1903 meer dan ooit tevoren als één pot nat werden geien.⁵⁴

Nadat in 1903 de inschrijving voor een jaar was opgeschort, ging het bestuur in conclaaf over de vraag wat er schortte aan de opleiding. Janssen legde zijn medebestuurleden de vraag voor of het stagnerende leerlingenaantal niet te wijten was aan de overdaad aan boekenwijsheid en stelde daarom voor om leerlingen voorafgaand aan de opleiding een jaar de praktijk in te sturen.⁵⁵ Kerdijk meende dat leerlingen niet meteen met allerhande ellende geconfronteerd moesten worden. Vanuit deze overweging had hij zijn medebestuurleden al in een eerdere vergadering in overweging gegeven of meisjes na het middelbaar onderwijs niet eerst wat meer in de huiselijke kring moesten verkeren om 'haar tot gewone huishoudelijke vrouwen te laten opgroeien'.⁵⁶ Zijn overpeinzing ontlokte een ander bestuurslid het voorstel een jaar huishoudschool in te lassen.

De malaise gaf nieuwe voeding aan de gedachte dat intellectuele inspanning de krachten van vrouwen te boven zou gaan. Zo kwam Janssen op de proppen met een zenuwarts die een 'gedecideerde achteruitgang' had vastgesteld bij de oud-leerlingen die zich aan zijn zorgen hadden toevertrouwd.⁵⁷ De vergadering reageerde met het besluit om voortaan voorzichtig te zijn met het aannemen van 'zenuwpatiënten'. Treub bleef echter onverkort vasthouden aan zijn overtuiging dat goede theorie een gezond tegenwicht bood voor een te grote sociale gevoeligheid.

Ook het gebrek aan 'opvoeders, die met hun hele persoon zichzelf aan het sociaal werk wijden'⁵⁸, werd als mogelijke oorzaak genoemd van de dreigende mislukking. Dat Mevrouw Went als gewezen woningopzichteres haar leerlingen kon voorgaan in het werk verklaarde volgens Janssen waarom het woningwerk betrekkelijk succesvol was en armenzorg en kindercare niet. Daarom nam het bestuur zich voor de verantwoordelijkheid voor ieder specialisme op te dragen aan een inspirerende kracht, die tevens als praktijkbegeleidster kon optreden.⁵⁹ Emilie Knappert nam het op zich om de leerlingen in het volksontwikkelingswerk in te leiden. Zoals de ingewijden verwachtten ging deze taak haar zo goed af, dat het zelfs de goedkeuring van Mercier, die de cursus uit belangstelling volgde, kon wegdragen.⁶⁰ De net aangestelde directrice Lefébure werd de armenzorg toevertrouwd.

Aangeslagen door de voortijdige en tragische dood van Kerdijs, 'op wie wij alle steunden', besloot het bestuur om Muller-Lulofs, wegens gezondheidsredenen in 1900 opgestapt, te verzoeken om haar bestuurswerkzaamheden te hervatten.⁶¹ Tegelijkertijd wees men het onderwijsplan dat Muller-Lulofs had ontwikkeld om de tijd tussen achttien en drieëntwintig jaar te overbruggen van de hand, omdat Mevrouw Muller ervan verdacht werd 'te veel het belang van gedesoriënteerde meisjes op het oog te hebben'.⁶² De oude controverse over het internaat indachtig stelde de gezamenlijke vergadering zich op het standpunt dat de opleiding geen 'geperfectioneerde meisjeskostschool' mocht worden. De 'gaping' tussen de schoolverlaters en het 'rijpere materiaal' dat voor de school geschikt was, rechtvaardigde 'het

aan werk helpen van leeglopende meisjes' nog niet.

Zelfs buitenstaanders kon het niet ontgaan zijn dat de school er na haar eerste jaren weinig florissant voorstond en het bestuur voelde zich dan ook geroepen om zich over deze stand van zaken bij de voorlichting over de school te verantwoorden. De opeenvolgende brochures herhaalden steevast dezelfde argumenten voor de geringe toeloop van leerlingen, zoals het gebrek aan een eigen behuizing, de gelijktijdige openstelling van de universiteit voor vrouwen en de bij vele ouders levende vrees dat het onderwijs aan de school van maatschappelijk werk hun dochters in de armen van het feminisme of de sociaal-democratie zou drijven.⁶³ Ook zou de school zichzelf uit de markt prijzen door de ongunstige toelatingsleeftijd van drieëntwintig jaar - waardoor de aansluiting met de middelbare school werd gemist - en door de onzekerheid om in het maatschappelijk werk een middel van bestaan te vinden. Om aan de ouderlijke bezorgdheid tegemoet te komen, gaf Muller-Lulofs zich grote moeite om eventuele anti-feministische en anti-socialistische sentimenten te ontzenuwen en uiteen te zetten hoe het bestuur dacht aan de overige, meer praktische bezwaren tegemoet te komen. Bij een vergelijking van de 'officiële' verklaring (dat wil zeggen de door het bestuur geautoriseerde lezing van Muller-Lulofs) met de discussies in het bestuur over de geringe populariteit van de school, valt de discrepantie tussen beide op. Ten eerste verklaarden de officieel aangevoerde argumenten onvoldoende waarom het bestaansrecht van de school niet fundamenteel ter discussie kwam te staan, terwijl het geringe aantal leerlingen - van 1899-1910 leverde de school volgens het jaarverslag van 1910-1911 97 afgestudeerden af - er alle aanleiding toe gaf.⁶⁴ Het aantal leerlingen rechtvaardigde bijvoorbeeld nauwelijks dat in 1912 tot de aanbesteding van een eigen schoolgebouw werd over gegaan. Deze grote investering van tijd en geld van bestuursleden en docenten wijst erop dat het actuele aantal studenten van minder betekenis was dan de strategische betekenis op langere termijn. Het initiatief kon ook in bredere kring op steun rekenen, zoals onder andere bleek uit de animo van kapitaalkrachtige

sympathisanten om in 1911 een vereniging op te richten ten behoeve van de school en het benodigde kapitaal voor een eigen schoolgebouw op tafel te leggen.⁶⁵ De school vormde in de eerste plaats een niet te loochenen bewijs van de sociale betrokkenheid van de hervormingsgezinde burgerij bij de sociale kwestie en van het sociale verantwoordelijkheidsgevoel van vrouwen. De tijdgeest was zodanig dat men zoals Muller-Lulofs dat noemde 'als het ware met de orde der democratie als modeartikel in het knoops-gat liep'.⁶⁶ In de tweede plaats zagen de drijvende krachten in de school de belichaming van een moderne, rationele aanpak van het sociale vraagstuk en dachten zij met hun geesteskind een strategisch middel voor de verspreiding ervan in handen te hebben. De meest expliciete exponent van deze gedachte, Muller-Lulofs, prees de school en de 'kernegezonde gedachtengang' waarop zij gebaseerd was aan als een 'waarborg voor een steeds deugdelijker beoefening van het maatschappelijk werk'.⁶⁷ Door goed opgeleide krachten zou deze grondgedachte zich als een olievlek over Nederland verspreiden en de publieke opinie over het sociale vraagstuk in de juiste richting beïnvloeden.

Het is onwaarschijnlijk dat de strubbelingen in het bestuur louter te wijten waren aan 'het zoeken en tasten' zoals sommige bronnen ons willen laten geloven. Bij nader inzien bestaat er een opmerkelijke discrepantie tussen de wens de vrouwelijke invloed in de maatschappij en het sociaal werk in het bijzonder tot gelding te brengen en de huiver daar concreet gevolg aan te geven. Deze tegenstrijdigheid uitte zich onder andere in de systematische afwijzing van de voorstellen van Muller-Lulofs om aan dit streven handen en voeten te geven. Hoewel het bestuur vanaf het begin een opleiding met een vrouwelijk karakter voor ogen stond, wist men nauwelijks hoe daaraan gestalte te geven, vooral ook omdat voorbeelden elders in de wereld nog vrijwel ontbraken. Bij een deel van het bestuur leefde bovendien de angst dat leerlingen of oud-leerlingen zich in het maatschappelijke veld zouden vergalopperen en school en bestuur te schande zouden maken. Het precaire balanceren tussen de verbetering van de omstandigheden en de verbetering

van mensen was zeker voor aspirant-sociaal-werkster geen eenvoudige opgave. Waar het één ophield en het ander begon kon immers niet in zijn algemeenheid worden vastgesteld. Kennelijk was het bestuur in het algemeen toch zeer beducht voor de publieke opinie en voor de beschuldiging met het gepraat over sociale toestanden de revolutie, c.q. het kapitalisme in de kaart te spelen. Tekenend voor deze houding is bijvoorbeeld de opstelling ten aanzien van de leerlinge Douwes Dekker, een 'wereldhervormster' en 'warhoofd', die door het bestuur de wacht kreeg aangezegd.⁶⁸ Nadat zij alsnog voldaan had aan de gestelde voorwaarden, neigde het bestuur er niettemin toch naar haar van school te verwijderen en haar de toegang tot het praktisch gedeelte te ontzeggen. Louise Went die zich tegen dit besluit verzette en aanbood het probleemgeval onder haar hoede te nemen, rapporteerde na verloop van tijd dat ze alleen maar vol lof kon zijn over de prestaties van Douwes-Dekker. Ook het lange tijd vasthouden aan de 'onpraktische' minimum toegangsleeftijd van drieëntwintig jaar kan niet los gezien worden van de huiver voor gezichtverlies. Muller-Lulofs relativeerde de alleszins begrijpelijke maar niet geheel rechtvaardige bezwaren van het bestuur door er op te wijzen dat ook de arts, de predikant en de advocaat bij aanvang van hun werkzaamheden niet over de wijsheid beschikken die hun ambt vereist en 'zomaar op de mensheid werden losgelaten'.⁶⁹ Net als ten aanzien van de eisen waaraan een vrouwelijke directrice diende te voldoen, stelde zij zich op het standpunt dat men niet moest overvragen en wist zich daar bij gesteund door Went en Kerdijk. "Mag men niet vol vertrouwen aan de praktijk van het leven een deel van iedere 'opleiding' overlaten?", schreef Muller-Lulofs al in 1903 in *De Gids*.

De stiefmoederlijke behandeling van armenzorg was het tweede punt waarover Muller-Lulofs de strijd aanbond met het bestuur. Om iedere associatie met de kwade reuk waarin de ouderwetse filantropie stond te vermijden, had Kerdijk er zelfs in eerste instantie op aangedrongen om de (bedelende) armenzorg niet in het onderwijsprogramma op te nemen. Nieuwere vormen van sociaal werk zoals het volksontwikkelingswerk en het woningopzicht

stonden in tegenstelling tot de eigenlijke, bedelende armenzorg bij Kerdijk en andere sociale hervormers vermoedelijk in een beter blaadje vanwege hun preventieve karakter. Het besluit van de Vereniging van Liefdadigheid naar Vermogen om buiten de school om een cursus voor armbezoekers op te zetten, bewees volgens Muller-Lulofs dat het ook voor buitenstaanders zonneklaar was dat de school haar vingers niet aan de hervorming van de harde kern van het filantropische bedrijf wilde branden.⁷⁰

Muller-Lulofs deelde de bezwaren tegen de stigmatiserende werking van ouderwetse filantropie volledig en wist uit eigen ondervinding hoe wijdverspreid het neerbuigende optreden van de armbezoeker nog was. Zij achtte het dan ook een blamage om dergelijke praktijken ongemoeid te laten. Niet ten onrechte ging ze er van uit dat juist in de in grote getale uit de grond-schietende, ongecontroleerde armenzorgclubjes de elementaire rechten van de meest kwetsbaren op grove wijze geschonden werden:

"Maar er is geen wet, die beschermt 't proletariaat tegen al diegenen, die, met of zonder roeping, met of zonder verstand, met of zonder liefde of tact, uit imitatiezucht of verveling, tot genezing van zenuwziekte, gedreven door een behoefte aan onderzoek, die geen eind ooit neemt, of tuk op emotie, geestelijke vivisectie uitoefenen op al doe 'onterfden', wier economische afhankelijkheid hen weerloos maakt ook tegen den indringer op geestelijk gebied."⁷¹

Voor Muller-Lulofs hing het slagen van de school direct samen met de vraag of deze onderneming een humanisering en professionalisering zou weten te bewerkstelligen van het meest traditionele en verdachte burgerlijke bolwerk, de armenzorg. Dat de armbezoekster een oordeel moest vellen over het gedrag van de arme stond voor Muller-Lulofs niet ter discussie, maar het optreden en de oordeelsvorming van de armbezoekster behoefde grondige verbetering. Zakelijkheid en respect dienden daarbij hand in hand te gaan. In de paragraaf over de armenzorg komen we nog terug op de wijze waarop Muller-Lulofs geprobeerd heeft het gedrag van armbezoekster te normeren. In dit verband volstaat het om te vermelden dat haar vroegtij-

dige poging om in het programma aandacht aan het methodisch handelen te besteden, bij het bestuur geen gehoor vond.⁷² Het bestuur wees het vak methodiek als 'te oppervlakkig en te Engels' af en bewees hiermee weinig gevoel te hebben met datgene wat door latere generaties van sociaal werkers als de essentie van het vak zou worden opgevat.⁷³

Voor de bezoldigde functies die er in de armenzorg te vergeven waren, prefereerden de burgerlijke armbesturen zelfs in de grote steden nog steeds onopgeleide mannen boven geschoolde vrouwen.⁷⁴ Omdat dit aanstellingsbeleid geen specialisatie in de armenzorg rechtvaardigde en ook vanwege de karaktervormende waarde wilde Muller-Lulofs armenzorg een plaats in het algemeen-inleidende en voor iedereen verplichte gedeelte van de opleiding bezorgen.⁷⁵ Behalve dat het armbezoek bij uitstek gelegenheid bood om iedere leerling de juiste grondhouding en gedragscodes bij te brengen, - bracht het hen met alle facetten van het sociale vraagstuk en de donkerste zijde van de samenleving in aanraking.

Bij nadere beschouwing bevat het 'armenzorgoffensief' van Muller-Lulofs een element dat nog niet ter sprake is geweest. Waar de mannelijke bestuursleden de vrouwelijke leerlingen in bescherming wilden nemen voor de gevaren van de samenleving en hen daarmee terugverwezen naar de huiselijke sfeer (Kerdijk wilde de meisjes immers langer thuishouden), de huiselijke bezigheden (huishoudonderwijs, Gunning) en het vertrouwde rijk der kinderen (fröbelen in kinderclubjes en kinderbewaarplaatsen), wenste Muller-Lulofs ze juist zoveel mogelijk te confronteren met alle belangrijke levenskwesaties. Het bestuur keerde zich dan ook niet louter uit politieke overwegingen tegen een meer prominente rol voor de armenzorg in de opleiding, maar ook met het argument dat het niet verantwoord was om meisjes uit beschermde milieu's al zo vroeg met alles wat er in de wereld te koop was te confronteren. Toen bijvoorbeeld de inmiddels opgerichte Bond van Leerlingen en Oud-leerlingen aan het bestuur een verzoek richtte om een cursus over het prostitutievraagstuk te organiseren, beschikte het afwijzend.⁷⁶ Mercier betoogde daarentegen dat het onrealistisch en gevaar-

lijk was om 'de feiten des levens' voor aankomende vrouwen verborgen te houden. De vraag was niet of men meisjes in de 'donkere zijde van de samenleving moest inwijden maar hoe. Het ging Muller-Lulofs met andere woorden niet om een herstel van traditionele vrouwelijkheid maar om een nieuw soort van 'niet-wereldvreemde' vrouwelijkheid, waar een uitstralende werking naar het openbare leven van uit moest gaan. Ze kon wat betreft deze kwestie volledig meegaan in Mercier's uitspraak dat door het tot gelding brengen van deze vrouwelijkheid pas het 'echt menselijke' dat sociale kennis vruchtbaar maakte, te voorschijn kon komen.⁷⁷

Waar het bestuur 'zenuwzieke' leerlingen van de school probeerde te weren, ontkende Muller-Lulofs de noodzaak van geestelijke stabiliteit in het sociaal werk niet, maar zag zij de school als een middel om de verspreiding van 'zenuwziekte' onder jonge vrouwen een halt toe te roepen. 'Levensmoetheid' en geestelijke onevenwichtigheid waren in haar analyse van het vrouwenvraagstuk dan ook niet inherent aan het vrouw-zijn, maar typische tekenen des tijds en als zodanig veranderbaar. Evenals Mercier karakteriseerde Muller-Lulofs de tijd waarin ze leefde als een overgangstijdperk, waarin het realiseren van tot nu toe onvermoede vrouwelijke talenten om de voorrang streed met 'het verlangen naar de zieleverbond met de man'.⁷⁸ Dit dualisme vroeg om een oplossing waarbij recht gedaan kon worden aan beide kanten van het vrouwenbestaan:

"Vraagt men zich af, welke opleiding voor onze meisjes de geschikste zal zijn, dan moet het antwoord luiden: die welke haar tegelijkertijd geschikt maakt èn om zich als éénling een weg door 't leven te banen, èn om haar taak als huisvrouw en moeder met talent en toewijding te vervullen."⁷⁹

Ook aan de éénling gaf een werkterrein dat in overeenstemming was met haar aanleg en natuur de meeste kans op vervulling en levensgeluk. Het moedergevoel dat Muller-Lulofs diep in iedere vrouw verankerd wist, het beste wat de vrouwelijke sekse de mensheid te bieden had, diende niet te verschrompelen tot 'egoïstisch zelfbehagen in eigen kleine kringen', maar als een allesomvattende liefde 'overgeplant te worden in de grote, smar-

telijke mensenwereld'.⁸⁰

Wie dit 'geestelijk moederschap' zou karakteriseren als een compromis tussen traditionele huiselijke vrouwelijkheid en moderne professionele vrouwelijkheid, doet onvoldoende recht aan het vernieuwende in deze definitie van het vrouwenbestaan. Evenals Mercier wees Muller-Lulofs iedere neiging tot 'particularisme' af, zowel voor moederschap in, als buiten het gezin; ook vrouwen dienden zich een 'geheel onpersoonlijk altruïsme' eigen te maken waarmee 'de wereldkamp tussen recht en onrecht, liefde en egoïsme kon worden gestreden'.⁸¹ In vergelijking met Mercier's 'open' definitie van vrouwelijkheid, liet Muller-Lulofs zich veel stilliger uit over de ware aard van de vrouw. Waar Mercier zich identificeerde met het vrouwenvraagstuk, zag Muller-Lulofs deze kwestie als een probleem van 'de meisjes'. Hier sprak een moeder over de hoofden van 'onze' meisjes tot andere opvoeders. Terwijl een deel van de schoolleiding de neiging had om vrouwelijke leerlingen te pathologiseren, leidde de benadering van Muller-Lulofs eerder tot een pedagogisering van het vrouwenvraagstuk. Met het directoraat van Knappert (1914-1926) ging de droom van Muller-Lulofs in vervulling, hoewel 'de Knappert' zelf aanvankelijk sterk aan de levensvatbaarheid van de school twijfelde. Als docent had Knappert maar al te vaak moeten vaststellen dat aankomende studenten zich afvroegen wat het maatschappelijk werk voor hen kon betekenen, terwijl de vraag moest zijn wat zij voor het werk konden betekenen.⁸² Zelfs een jaar na haar aantreden vroeg Knappert zich in een bestuursvergadering nog af hoe men met zoveel 'abnormale meisjes' van de opleiding een instelling voor openbaar nut kon maken.⁸³ Er was op zich niets op tegen om van tijd tot tijd als 'biechtvader' (sic!) of 'psychiater' op te moeten treden, alleen kon de schoorsteen daar niet van branden. Knappert pakte daarom alles aan om de school een bredere en gezondere basis te geven en slaagde er onder andere in om naast de al bestaande cursus voor bibliotheekwerk ook een aanvullende opleiding voor de wijkverpleging te organiseren. Zij zette daarmee de lijn door waarmee in de voorafgaande periode was al een begin was ge-

maakt: het aanbieden van cursussen voor een speciale beroepsgroepen. Ondanks haar gevorderde leeftijd van vijfenvijftig jaar en haar veeleisendheid slaagde zij er wonderwel om de school zodanig te consolideren, dat de discussies over het bestaansrecht van de school al spoedig tot het verleden gingen behoren.

6.3 'een tempel aan de dienst van het goede gewijd'

Zoals de opleiding voor sociaal werk uit Engeland was overgewaaid, diende ook het Engelse Toynbee Hall als voorbeeld voor het Nederlandse volksontwikkelingswerk dat op de 'vanzelfsprekende aanraking van ontwikkelden en ongeleerden, van rijken en armen' aanstuurde.⁸⁴ Toynbee Hall was een initiatief van het Engelse domineesechtpaar Barnett dat hun geesteskind naar de sociale hervormer Arnold Toynbee had vernoemd. Het Nederlandse volksontwikkelingswerk dat met de oprichting van de vereniging 'Ons Huis' in 1891 zijn beslag kreeg, werd dan ook wel met de naam Toynbeewerk aangeduid.⁸⁵ Zoals de 'Opleidingsinrichting voor sociale arbeid' een school ten behoeve van de sociale opvoeding van de meergegoeden was, zo moest 'Ons Huis tot een hogeschool voor het volk als een school voor de vriendschappelijke omgang der standen' uitgroeien. Mercier deed met een portret van Toynbee in het *Sociaal Weekblad* uit de doeken waarom de Amsterdamse vereniging haar werk 'in de geest van Toynbee' had opgezet.⁸⁶ De hoogleraar staathuishoudkunde in Oxford verzette zich tegen de gewoonte om de economie te beschouwen als een schaakspel waarin arbeiders als pionnen heen en weer geschoven en opgeofferd werden. Hij zocht volgens het artikel toenadering tot het volk om het vreedzaam verzet tegen de gevolgen van de industrialisatie te steunen en niet om het tot gewelddadige opstand aan te zetten, zoals de Russische revolutionairen van zijn dagen. Getroffen door de wijze waarop Toynbee het volk tegemoet trad liet Mercier hem op de volgende wijze aan het woord:

'Vrienden, wij mannen der bourgeoisie wij zijn het die u verwaarloosd hebben. In plaats van rechtvaardigheid hebt u liefda-

digheid bij ons gevonden, in plaats van sympathie koele raadgeving".⁸⁷

Dit 'wij mannen' was voor Mercier geen bezwaar om zich met hart en ziel aan de ontwikkeling van het Ons Huis te wijden. Door haar slechte gezondheid was zij niet in staat de dagelijkse leiding op zich te nemen. Desalniettemin bemoeide zij zich zo intensief met het beleid en de programmering dat zij door Treub als de 'verborgen drijfkracht die de eigenlijke uitvoerders hun taak aanwees' werd herdacht.⁸⁸ De dagelijkse leiding kwam in handen van J.A. Tours, een ex-dominee en een 'goedmoedige huisvader', terwijl Mercier tot haar dood 'de intellectuele kracht' achter de schermen bleef. Bij de opvolging van Tours vond Mercier het opnieuw noodzakelijk dat naast de adjunct-directrice Lien van Asperen een oud-leerlinge van de school voor maatschappelijke werk, een man directeur zou worden.⁸⁹ Een mannelijke leiding voor Ons Huis achtte ze niet alleen noodzakelijk voor de acceptatie bij het grote publiek, maar ook om in het geval van lastige bezoekers 'krachtig op te kunnen treden'. De werkman, 'vaak onbillijk en hard' door een moeilijk leven, vroeg om een man 'in de volle zin des woords'.⁹⁰ Daarbij mocht hij 'geen greintje patronaatsgevoel in zich hebben'. Muller-Lulofs beval haar Piet Bos aan als een man van 'zuiver ethische beginselen, met een helder hoofd, een warm hart en een democraat'.⁹¹ Hoewel het niet helemaal duidelijk is wat Mercier zich bij het 'krachtig optreden' van 'een man in de volle zins des woords' voorstelde, kon Tours daar tegenover Emilie Knappert kort en duidelijk over zijn. Op Knappert's vraag of het verstandig was om als vrouw de leiding van het Leidse Volkshuis op zich te nemen, antwoordde hij met de tegenvraag of zij zichzelf in staat achtte een dronken man te verwijderen.⁹²

Net als Muller-Lulofs hadden ook de initiatiefnemers van Ons Huis in Amsterdam hun plannen in een vroegtijdig stadium aan Mercier voorgelegd. Mercier vond de filantroop P.W. Janssen bereid om zijn plan voor een bewaarschool in de Amsterdamse Jordaan te laten varen voor een volkshuis aan de Rozenstraat in Amsterdam. Voor de 'volksacademie'

werden kosten noch moeite werden gespaard - Janssen legde voor de aankoop van de grond, de bouw en de exploitatiekosten in één keer driehonderdduizend gulden op tafel⁹³ - terwijl de Opleidingsinrichting voor sociale arbeid in 1899 met geleende ruimtes van start ging. Het gebouw van 'Ons Huis', ontworpen door de gerenommeerde architect, C.B. Posthumus-Meyers, bevatte onder andere een bibliotheek, een gymnastiekzaal, verschillende clublokalen, een bestuurskamer, een kleine zaal en een grote zaal voor voordrachten en feestelijke samenkomsten en uitvoeringen en een conciërgewoning.

Mercier voorvoelde kennelijk dat haar lievelingsproject meer dan welk ander sociaal-liberaal initiatief onder socialistische druk zou komen te staan. De medewerking van sociaal-democraten als Tak en Gerhard kon dat niet voorkomen.⁹⁴ Haar raad aan de voorbereidingsgroep om het plan 'hoog boven de strijd der partijen te houden' mocht echter niet baten.⁹⁵ Het ruim opgezette en verzorgde gebouw zette kwaad bloed bij het radikale deel van de arbeidersbeweging. Toen de door Tours als 'veelbelovend' aangeprezen stichting haar deuren opende zag Domela Nieuwenhuis in dit initiatief een snode poging om het naburige, socialistische ontspannings- en verenigingsgebouw Constantia 'onder' te helpen. *Recht voor Allen* schreef dan ook dat 'de rijksdaalders van de heer Janssen zegevierend het hoofd boden aan de centen der arbeiders', maar dat 'dezen niet moesten vergeten dat niet hetgeen voor maar wat door hen gedaan werd, het meest moest worden op prijs gesteld'.⁹⁶ Ter gelegenheid van het bezoek van koningin Emma en prinses Wilhelmina in 1893, riep Troelstra het socialistische bestuurslid Gerhard publiekelijk ter verantwoording over zijn medewerking aan dit paradepaardje van de 'kapitalist Janssen'. Om zich van iedere blaam te zuiveren beriep Gerhard zich op de neutraliteit van Ons Huis. In beginsel stond het alle gezindten vrij om hun politieke overtuiging in Ons Huis in geschrift en door middel van discussie en voordrachten naar voren te brengen en sociaal-democraten moesten naar zijn mening dergelijke gelegenheden benutten.

Hoewel het loslaten van het 'neutraliteitsbeginsel' de geloofwaardigheid van Ons Huis in ernstige mate zou aantasten, kostte het de niet-socialisten in het bestuur nogal wat zelfoverwinning om in alle gevallen de consequenties van hun zelfgekozen uitgangspunt te accepteren. Zo tekende de secretaris van de jonge vereniging Mr.C.A. Verrijn Stuart protest aan tegen *Recht voor Allen* als een blad dat de arbeider opvoedde tot 'een misdadig revolutionair'.⁹⁷ Mercier kostte het 'hevige inwendige strijd' om ten aanzien van dit blad consequent te zijn en ook de 'hatelijke toon' van Z. van de Bergh, een los werkman die zich als spreker voor een lezingencyclus had aangemeld, vond ze maar nauwelijks te verteren.⁹⁸ Desalniettemin kwam *Recht voor Allen* op de leestafel terecht en trad Van de Bergh op in de reeks van staathuishoudkundige lezingen, die Mercier 'zoo graag goed, degelijk, leerrijk en verheffend wilde zien worden'.⁹⁹

Dat professor J.W. Gunning, hoogleraar in de theologie, 'een grote armoede bij de zogenaamd neutralen constateerde' trok Mercier zich veel minder aan.¹⁰⁰ Gunning, (niet te verwarren met het bestuurslid van de sociaal-werkopleiding J.H. Gunning, de latere hoogleraar pedagogiek) meende dat beschaving niet denkbaar was zonder een zedelijk godsdienstig beginsel. Mercier antwoordde hem in de geest van haar klassieke filosofische overtuiging die in hoofdstuk drie aan de orde kwam: 'Ons Huis' was een tempel aan de dienst van het goede gewijd'.¹⁰¹ Om de heer Gunning en de zijnen voor eens en voor altijd de mond te snoeren schreef zij onder meer:

"Wij hebben geen dogma's, geen leer omtrent het wezen der ondoorgrondelijke eerste oorzaak van het bestaande nodig om ons doelwit, onze aspiratiën, om dat wat voor ons 'het hogere en het diepere' is door al wie tot ons komt te doen verstaan".¹⁰²

Ons Huis bood een programma voor het hele gezin met onder andere kinder- en muziekclubs, naai-, verstel- en kooklessen, juridisch advies, toneel-, gymnastiek- scherm- en taallessen. Zowel voor kinderen als volwassenen werden geregeld uitjes georganiseerd in of in de nabijheid van de stad. Mercier vormde samen met professor Cort van Linden, Tours en Van Dui-

venbode (timmerman) de 'sub-commissie staathuishoudkundige lezingen' die populaire voordrachten over sociale en politieke vraagstukken organiseerde. In dit kader vroeg zij bijvoorbeeld Pekelharing om een lezing over 'het Europeesche volksleven in deze eeuw'¹⁰³ te geven en strikte ze Gerhard, Quack, Wibaut, Stork, Knappert, Kerdijk en Berlage voor spreekbeurten over de arbeidersbeweging, het socialisme, het kiesrecht, de positie van de vrouw en de bouwkunst. Bekende namen zorgden vaak voor meer toeloop dan het onderwerp als zodanig. Tot verdriet van Mercier bedankte Pekelharing vanwege het politieke geharrewar rond Ons Huis.

In een discussie ter gelegenheid van de 'Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid' stelde de sociaal-democraat Wibaut die in Middelburg zelf een volkshuis had opgezet, opnieuw het neutraliteitsbeginsel van Ons Huis ter discussie.¹⁰⁴ Hij gaf te kennen het niet realistisch te vinden om te denken dat Toynbeewerk in Nederland de klassen nader tot elkaar zou brengen. In tegenstelling tot het Engelse voorbeeld gaven Nederlandse Toynbee-aanhangers geen steun aan vakbondsorganisatie en stakingen. Zoals al uit deze vergelijking is op te maken, verwierp Wibaut het Toynbeewerk niet integraal. Eén van de stellingen die hij zijn gehoor voorlegde luidde dan ook:

"Leden der bezittende klasse, die beseffen het goed recht der arbeidersklasse, vinden in Toynbeewerk dat de klassenstrijd erkent, een waardige taak."¹⁰⁵

Het *Sociaal Weekblad* trachtte de bedenkingen van Wibaut in een verslag van de discussie te ontzenuwen met het argument 'dat het ter hand nemen van de ontwikkeling van de arbeiders de meergegoeden zou leren om ook in de economische strijd de zijde van de arbeiders te kiezen'. Ook de pluri-formiteit van de arbeidersbeweging maakte partijdigheid onwenselijk. Toynbeewerk moest meer gezien worden als een waardevol indirect instrument in de economische strijd omdat het de bourgeoisie inzicht in het volksleven verschafte.¹⁰⁶

Ook andere organisaties van Toynbeewerk in den lande hadden met kritiek te kampen. Zo heette het Leidse Volkshuis tot woede van de directrice Knappert in de volksmond ook wel het 'paaihuis'.¹⁰⁷ Het 'paaien' beperkte zich niet tot de centen maar had ook betrekking op de politiek van klas-sentoenadering. Een project dat voor en niet met de lagere standen was opgezet bleef een filantropisch klank houden. Professor van der Vlugt, zelf bestuurslid van het Leidse Toynbeewerk, bezigde in dit verband de term 'intellectuele filantropie'.¹⁰⁸

De oplettende toehoorder die op de Tentoonstelling 'de besprekingen over maatschappelijk werk' had gevolgd kon niet ontgaan zijn dat het volksontwikkeling in Rotterdam op een enigszins andere manier werd aangepakt dan in Amsterdam. Rutgers-Hoitsema hield een inleiding over een Rotterdamse buurtvereniging, die volgens 'democratische beginselen' was opgezet.¹⁰⁹ In samenwerking met arbeidersvrouwen was op een hofje van arbeiderswoningen een ruimte gehuurd, die het mogelijk maakte met weinig kapitaal en op kleine schaal te beginnen. Alleen de buurtbewoners konden lid van de vereniging worden en hadden het voor het zeggen. Neutraliteit op politiek en godsdienstig gebied moest ook hier een optimale toegankelijkheid voor alle buurtbewoners garanderen. Van betaalde krachten is in het verslag geen sprake; voor de handhaving van de orde waren dagelijks telkens twee leden van de uit vrijwillers bestaande commissie van toezicht aanwezig. Rutgers-Hoitsema had van tevoren bij het organisatiecomité van de Nationale Tentoonstelling geïnformeerd of het de bedoeling was de Rotterdamse Buurtvereniging met ander Toynbeewerk te confronteren.¹¹⁰ In haar relaas kwamen andere opvattingen over Toynbeewerk niet aan de orde al suggereerde haar beschrijving wel dat het Rotterdamse initiatief in tegenstelling tot 'ander Toynbeewerk' meer door de buurt werd gedragen. Al doet het nalopen van schoolplichtige kinderen de hand van de ex-schooljuffrouw Hoitsema vermoeden, de opgesomde activiteiten verschilden niet zoveel van de Amsterdamse zusterorganisatie: ook hier was sprake van taal-, tekenen-, zang- en kinderclubs. Net als in Amsterdam werd ook

in Rotterdam voor iedere activiteit een kleine financiële bijdragen gevraagd om iedere schijn van liefdadigheid te vermijden.

Ook Emilie Knappert corrigeerde de oorspronkelijke (lees: Amsterdamse) formule van het Toynbeewerk op een aantal punten. Het streven om het volk te laten delen in de kennis van de ontwikkelden en om de standen nader tot elkaar te brengen, had volgens Knappert in de regel 'waanwijsheid' en 'halve kennis' opgeleverd en moest ook als middel ter voorkoming van de klassenstrijd als mislukt worden beschouwd.¹¹¹ 'De verhouding van meester tot leerling' was niet de meest bevorderlijke om als mens met elkaar in aanraking te komen. Naar Knappert's overtuiging diende men bij volkshuizen niet aan onderwijs te denken; het was geen school waar men 'nuttige kennis om in het leven vooruit te komen verwierf', maar waar kennis 'om haar zelve werd begeerd'. Het was niet de eerste taak van Toynbeewerk om 'van het fabrieksmeisje een dienstbode te maken en de dienstbode in een verpleegster te veranderen', maar om 'het dienstmeisje de rijkdom van het leven in haar omstandigheden als dienstmeisje te doen inzien, de schoenmaker de adel van handarbeid voelbaar te maken', etc.¹¹² Cursussen om hogerop te komen waren gerechtvaardigd zolang gemeente of rijk de arbeider geen gelegenheid gaven om zich in eigen vak tot de eerste onder zijn gelijken te bekwamen, maar ze droegen niet bij aan het wezenlijk van het werk: levensverrijking.

Knappert's scherpe onderscheid tussen 'nuttige' en algemeen vormende kennis geeft aan dat Knappert weinig van de 'Amsterdamse beginselen' begreep. Hoewel men zich met Treub kan afvragen of de wijze waarop Mercier de arbeiders probeerde in te wijden in actuele sociale vraagstukken 'niet wat hoog was gegrepen'¹¹³ hechte Mercier toch in eerste instantie aan de karaktervormende waarde van (hoger en lager) onderwijs. Het ging haar niet om wat mensen leerde maar om hoe ze het leerde. Aan de andere kant had het Amsterdamse Ons Huis een naïeve voorstelling van de wijze waarop democratisering van kennis en sociale verhoudingen konden worden bewerkstelligd, al deed men wel moeite om de bezoekers bij de organi-

satie en de programmakeuze te betrekken. Zo gaf men gehoor aan de klacht van vrouwenclubs die na verloop van tijd wel wat anders dan altijd 'dat vrouwengedoe' van koken, verstellen, naaien, stoppen en strijken. De vrouwenontwikkelingsclubs die uit deze onvrede ontstonden, bleven tot in lengte van dagen hun bestaansrecht bewijzen. Statutair werd vastgelegd dat het bestuur uit achttien leden moest bestaan waarvan vijf arbeiders en vijf vrouwen (sic!) en idealitair diende het bestuur een afspiegeling van de samenleving te zijn. Desalniettemin kostte het grote moeite om de minst geëmancipeerde geledingen van de samenleving blijvend voor bestuursfuncties te interesseren.

Van meet af aan was het de oprichters duidelijk dat de lange werkdagen van de arbeidende bevolking één van de grootste obstakels voor het volksontwikkelingswerk vormden. Het proletariaat ontbrak het niet alleen aan geld, maar ook aan de vakantie, de vrije tijd en de fysieke conditie om deel te kunnen hebben aan de cultuur, dat wil zeggen aan het onderwijs, de politiek en de kunst. Mercier verwees in dit verband naar Comte's pleidooi om de bestaansvoorwaarden van het proletariaat te verbeteren, als een noodzakelijke voorwaarde om het 'proletariaat bij de samenleving' in te lijven.¹¹⁴ Hoewel sociaal-liberalen zich daadwerkelijk voor de noodzakelijke verbeteringen van de bestaansvoorwaarden van het volk inzetten, boden dergelijke inspanningen op de korte termijn geen soelaas. Wel werd ingezien dat het gezamenlijk lezen en bespreken van boeken zoals het bestuurslid Simons de latere directeur van de Wereldbibliotheek voorstelde, te veel van het concentratievermogen van de bezoekers vroeg. Levendige voordrachten en openbare discussies waren volgens Mercier geeigendere middelen om de slaap te verdrijven. Met schade en schande kwam men er achter dat een vreemde taal moeilijk te leren viel aan mensen die de grammatica van hun eigen taal nauwelijks beheersten.

Zoals al gezegd ging Knappert de fameuze kloof tussen meer- en minvermogenen op een iets andere manier en in een iets andere toonzetting te lijf. Evenals Mercier getroostte zij zich nogal wat moeite om de misver-

standen bij het publiek over het Toynbeewerk uit de weg te ruimen:

"Heb ik ongelijk te menen dat de naam 'Toynbeewerk' (...) de voorstelling oproept van een welmeenend knutselwerk aan volkskinderen, hoofdzakelijk verricht door vrouwen, die vrijen tijd hebben en wel eens wat doen willen?"¹¹⁵

Met deze vraag begon Emilie Knappert in 1914 een informatief stuk over de bedoelingen van het volksontwikkelingswerk onder de titel 'De taak van de vrouw in de volksontwikkeling' (Toynbeewerk). Het artikel laat zien dat Knappert zich in haar werk meer door het romantische en utopische werk van Ruskin en Morris liet inspireren, dan door sociaal-liberale hang naar sociale feiten. Voor Knappert was de discussie over de mate waarin omgevingsfactoren van invloed waren op armoede een gepasseerd station. Kort en bondig stelde ze over dit punt vast:

"Wat oorzaak heette, noemen wij bij de waren naam en wij zeggen 'gevolg'. Tegenover één geval van een mensch, die tot armoede vervalt door dronkenschap, staan er honderd van armoede, die menschen tot dronkenschap brengt."¹¹⁶

Knappert bracht met haar volksontwikkelingswerk de principes van kleinschaligheid, respect voor het ambachtelijke en natuurliefde in stelling tegen 'het minderwaardig', zo niet 'giftig vermaak' en tegen de gewoonte van het zich 'opsieren met prullen en het zich geven aan dingen van één dag'.¹¹⁷ Zoals te voorzien was leidde de op zichzelf toe te juichen toename van welvaart (van lonen en vrije tijd) en kennis niet automatisch tot meer welzijn. Een volksopvoeder in de ware zin des woords kon pas tevreden zijn als hij of zij had overgebracht dat 'de bloei van het pijpekruid en niet de hoedenwinkel de lente aankondigde'.¹¹⁸ In tegenstelling tot Mercier en Muller-Lulofs was er bij Knappert sprake van een terugverlangen naar het natuurlijke en de eenvoud van het landelijke en harmonieuze. Hield de aanklacht tegen weeldevertoon bij de eersten vooral verband met de onrechtvaardige bevoordeling van eigen stand, Knappert fulmineerde tegen het consumeren van eenieder om aan de verveling en de leegheid van het moderne bestaan te ontkomen. In haar strijd tegen het 'goedkope', het

onrustig zoeken naar het 'afwijkende' en 'sensationele', dat ze zowel bij 'het volksmeisje' als bij 'de beschaafde vrouw' moest constateren, meende ze in Ruskin een bondgenoot te herkennen:

"The woman's duty, as a member of the commonwealth, is to assist in the ordering, in the comforting and in the beautiful adornment of the state. What the woman is to be within her gates, as the centre of order, the balm of distress, and the mirror of beauty, that she is also without her gates, where order is more difficult, distress more imminent, loveliness more rare".¹¹⁹

Op het eerste oog lijkt het of Knappert voor zichzelf geen genoegen nam met de bescheiden plaats, die Ruskin aan vrouwen had toebedacht. Op de Nationale Tentoonstelling presideerde ze de zeer druk bezochte 'Besprekingen over het maatschappelijk werk' en binnen het Toynbeewerk was ze de eerste en voorlopig enige vrouw die een leidinggevende functie vervulde. Desalniettemin verrichtte ook zij het werk van directrice van het Leidse Volkshuis ongesalariëerd. Werd Mercier gekarakteriseerd als 'de vrouwelijkste aller vrouwen', Knappert ging de geschiedenis in als de 'evenknie van mannen' en 'een vaderskind'.¹²⁰ Hoewel ze vond dat er in het volkswontwikkelingswerk plaats was voor mannen en vrouwen, zag ook zij in dit werk een opvoedkundig middel om vrouwen te leren hun plaats in de samenleving te vinden.

6.4 'armoede waarborgt geen heiligheid'

Aan het eind van de negentiende eeuw was de bedelende armenzorg nog een zaak van tientallen kerkelijke, particuliere en gemeentelijke instanties met ieder hun eigen voorschriften en uitkeringsnormen. Daarnaast hield de weldoende burger er soms zijn 'eigen' bedeelden op na aan wie geregeld een bijdrage in natura of geld werd geschonken. De onderstand was in de meeste gevallen zo krap bemeten dat gezinnen vaak op meerdere instanties tegelijk waren aangewezen. Van verschillende zijden werd er op aangedrongen om aan deze wantoestanden een einde te maken. De 'Vereniging tot Verbetering van Armenzorg' in Utrecht, op voorstel van Muller-Lulofs

in 1890 opgericht, was één van de eerste pogingen daartoe. Bij de totstandkoming van de Armenwet in 1854 was bepaald dat de overheid zich alleen mocht ontfermen over de hopeloze gevallen, die door andere instanties geweigerd waren. De vijftig centen van het burgerlijk armbestuur waren uitsluitend bedoeld om de hongerdood te voorkomen. Pas met de Armenwet van 1912 ging de overheid de samenwerking en coördinatie op het gebied van armenzorg reglementeren. Tot zolang berustte samenwerking tussen de verschillende instanties op vrijwilligheid. Evenals 'Liefdadigheid naar Vermogen', de door J.F.L. Blankenberg opgerichte Amsterdamse armenzorgorganisatie, probeerde de Utrechtse organisatie om particuliere filantropen er toe te bewegen hun gaven via de georganiseerde armenzorg aan de bedeelden ten goede te laten komen. Om 'straat- en voordeurfilantropie' tegen te gaan verstrekte beide organisaties kaartjes en voordeurplaatjes, die de bedeelden naar de betreffende verenigingen doorverwezen. Deze maatregelen en vooral een centrale register waarin de onderstand van bedeelden en hun steunverlenende organisaties opgetekend stond, moesten een eind maken aan de onterecht verleende steun en het bedrog van de zijde der behoeftigen.

De bemoeienis van deze voortrekkers van de moderne armenzorg strekte zich niet alleen tot de opvoeding van toevallige weldoeners uit, maar richtte zich vooral op het optreden van de armbezoekers, die voor hun organisaties op huisbezoek gingen. Om deze groep te bereiken verzorgden de verschillende verenigingen scholingsavonden, waarop Muller-Lulofs een veel gevraagd spreekster was. In 1900 rolde er zelfs een heus vakblad van de persen, het *Tijdschrift voor Armenzorg*, dat als een 'freie Bühne' voor de discussie over de verbetering van armenzorg wilde functioneren. Een zeer diverse redactie bestaande uit Adriani, Goeman Borgesius, Jeltje de Bosch Kemper, Douarière Klerck van Hoogendorp en J.de Koo, partijloos journalist van *De Amsterdammer*, onderstreepte het open karakter van dit blad. Ook via dit kanaal verspreidden de 'geest' en de praktische richtlijnen van de moderne armenzorg zich.

'Niet geven zonder voorkennis', 'geen ondersteuning zonder onderzoek' naar de draagkracht van de steunvrager en 'self-help' behoorden tot de deviezen van de zich als 'modern' afficherende armenzorg. Toch was er meer dat deze armenzorg van haar aloude voorganger onderscheidde en waaraan tot nu toe weinig of geen aandacht is besteed. Om die andere kant van de moderne armenzorg er wat meer uit te lichten, is het zinnig om de gedragsregels van Muller-Lulofs voor het armbezoek wat verder te analyseren.

Om de verwerpelijkheid van de oude liefdadigheidspraktijken over het voetlicht te brengen werden sappige voorbeelden niet geschuwd. Ter lering van toekomstige armbezoeksters haalde Muller-Lulofs herinneringen op aan een bezoeker die met eigen rijtuig en in groot tenu haar bezoeken aflegde, met een hoed die de hele kamer vulde.¹²¹ Aan de verenigingen onder haar beheer werden geregeld goederen ter verdeling onder de armen aangeboden die kant noch wal raakten, zoals kunstgebitten en een hoge zijde. Om de 'standshoogmoed' van haar medefilantropen te illustreren memoreerde ze dat meisjes, die afgeleerd werd thuis met de dienstbode te spreken, wel op weldadigheidsbazars verschenen om champagne te drinken, te coquetteren en te dansen ten bate van de armen.¹²² Behalve dat Muller-Lulofs de kortzichtigheid, de hypocrisie, de onnadenkendheid en de 'standshoogmoed' van individuele bezoekers door middel van dit soort van anekdotes aan de kaak stelde, formuleerde ze haar bezwaren tegen 'de patroniserende wijze' van armenzorg bedrijven ook in algemenere termen. Evenals Mercier toonde zij zich afkerig van armenzorg van kerkelijke zijde. Mercier had armbezoeksters al eerder in overweging gegeven of 'haar verstand en geweten gedoogde dat zij door haar werk de macht van de kerk hielp bestendigen' en zij 'met een blinddoek voor de ogen deze werkgeefster nog langer wenste te gehoorzamen'.¹²³ Beide vrouwen verzetten zich principieel tegen de wijdverbreide praktijk om onder het mom van armenzorg de hulpbehoevende een politieke of godsdienstige overtuiging op te dringen: 'talloos velen achtten zich gerechtigd elk huis zonder

schel binnen te gaan om er progaganda te maken voor hun overtuiging aangaande godsdienst, politiek, zedelijkheid, onderwijsinrichting'.¹²⁴

De in de burgerlijke en particuliere armenzorg bestaande tendensen tot gevoelsfilantropie en verstandsfilantropie konden Muller-Lulofs' goedkeuring ook niet wegdragen.¹²⁵ In het eerste geval overheerste willekeur en sentimentaliteit, terwijl de bedeelde onder het tweede regime de kans liep door de bureaucratische procedures vermalen te worden. Muller-Lulofs pleitte daarom voor een humanitaire verzorging van de armen waarbij een individualiserende en een collectieve aanpak hand in hand gingen. 'Het psychologisch-paedagogisch inwerken op den arme zelf' betekende niets, als het niet gepaard ging met 'pogingen tot verbetering van maatschappelijke toestanden en herstel van onrecht'.¹²⁶ Een vergelijkend onderzoek naar personen uit de bezittende en de niet-bezittende klassen had uitgewezen hoe de omstandigheden op het produktief vermogen van de mens inwerkten. In het licht van de wetenschap dat de verschillen in ziektekansen, sterftcijfers, lichaamslengte, gewicht, omvang van borstkas en schedel grotendeels aan de invloed van woon- en levensomstandigheden moest worden toegerekend¹²⁷, paste het de toekomstige armbezoekster niet om vast te houden aan de aangeboren luiheid en onmatigheid van de armen. Ook het 'tot dogma versteende principe' van de wetenschappelijke armenzorg om 'onwaardige' armen van ondersteuning uit te sluiten, kon de toets van een humanitaire en doelmatige armenzorg niet doorstaan: 'waar de armverzorging de onwaardigen buiten sluit, daar teekent zij haar eigen doodvonnis'.¹²⁸ Het was niet aan de armbezoeker om vanuit zijn comfortabele fauteuil de bokken van de schapen te scheiden en te bepalen of 'drankzucht, werkstaking, gevangenisstraf of prostitutie' de arme tot een onwaardige bestempelde. Het aankweken van zelfkennis en inlevingsvermogen was onontbeerlijk voor een armbezoeker, die zelf in een 'weeldebraafheidssfeer' was grootgebracht en het leven onder de armoedegrens niet uit eigen ervaring kende. Om zich dergelijke kwaliteiten eigen te maken vroeg Muller-Lulofs zich af als zij tegenover een zogenaamde onwaardige stond

'wat zou er van mij geworden zijn als ik in zijne omgeving en hij in de mijne geboren ware?' Een arme hoefde geen heilige te zijn om voor ondersteuning in aanmerking te komen, vooral niet omdat de armbezoeker zelf zich aan allerlei ondeugden schuldig maakte, terwijl het leven aan de goede zijde zoveel gemakkelijker was: 'waar de proletariër en ik beide geheelonthouders zijn is de proletariër een held en ik een gewone sterveling'. Niet zedelijkheid maar zakelijkheid hoorde het parool van de moderne armenzorg te zijn. Een bewijs van onberispelijk gedrag - 'dat merkwaardig genoeg bij hoge uitzondering van de armbezoekers zelf werd geëist' - gaf geen zekerheid over de vraag of hulp uitzicht op verbetering bood. Drankbestrijding behoorde tot de favoriete onderwerpen van Muller-Lulofs, waaraan ze meerdere artikelen wijdde. Dit onderwerp ging haar niet alleen vanwege de verspreiding van drankmisbruik maar ook uit rechtvaardigingsoverwegingen ter harte. De algemene gedachte dat pauperisme het gevolg was van alcoholisme kon statistisch niet bewezen worden en drankmisbruik diende opgevat te worden als een sociaal verschijnsel, dat maar ten dele uit de persoonlijke eigenaardigheden van de drinker kon worden verklaard.¹²⁹ Drankmisbruik kwam in alle lagen van de bevolking voor en de burgerlijke verontwaardiging over de drankgewoonten van de lagere klassen was volgens Muller-Lulofs dan ook nogal hypocriet.¹³⁰ Waar de zogenaamde beschaafde zich ongestraft en zonder verlies van sociaal decorum aan drank te buiten ging, verloor de werkmans terstond zijn broodwinning - 'er stonden immers duizenden klaar om hem te vervangen' - en brandmerkte men hem zonder pardon tot een maatschappelijke outcast. Het principe van 'self-help', het stimuleren van de armen om door eigen inspanning zichzelf te onderhouden, is tot nu toe vooral uitgelegd als een poging om de afhankelijken tot burgerlijke deugdzaamheid te disciplineren.¹³¹ 'Self-help' omvatte echter ook te streven om de autonomie van de bewelddigden zo veel mogelijk in tact te laten en stigmatisering waar mogelijk te voorkomen. Zo werden de bedeeden gestimuleerd om lid van een vakbeweging te worden en diende voorkomen te worden dat ze stakings-

brekers werden of zich gedwongen voelden alle voorkomende werkzaamheden te accepteren.¹³² Met een vooruitziende blik en een niet al te bekrompen bedeling kon toekomstig leed voorkomen worden. Vooral het verstrekken van renteloze voorschotten om een eigen bedrijfje op poten te zetten en het stimuleren tot vakopleiding behoorden tot de geliefde preventieve middelen om een zelfstandig bestaan op langere termijn te waarborgen, ook al vergde dat in eerste instantie meer geld.

Ten aanzien van het behoud van zelfrespect en eergevoel gold de stelregel dat het verstrekken van geld de voorkeur verdiende boven hulp in natura omdat de behoefteigheid daarmee voor de buitenwacht verborgen kon blijven. De hulpverlener moest er bovenal van doordrongen zijn dat hij de waarde van bestedingspatronen en omgangsvormen in andere milieu's niet bij eerste oogopslag kon doorgronden. Uitingen van onderling hulpbetoon en de andere bejegening van kinderen dienden dan ook zo veel mogelijk gerespecteerd te worden.¹³³

Een humanitaire armenzorg vroeg om meer autonomie dan de meeste hulporganisaties hun medewerkers toestonden. De armbezoekster had geen directe zeggenschap over de verleende hulp, maar diende een voorstel in dat inzage moest geven in de nood van het betreffende geval. Hoewel deze stelregel de bedoeling had om individuele willekeur tegen te gaan, ergerde het Muller-Lulofs bijzonder dat de beslissingsmacht bij de vrijwel uitsluitend uit mannen samengestelde besturen lag, terwijl vrouwen het feitelijke werk deden.¹³⁴ Het samengaan van rationaliteit en humaniteit dat 'het keurkorps van vrouwelijke armverzorgers' kenmerkte, kon zoveel betekenen voor een openbare armenzorg, die 'dikwijls nog altijd zoo koud, zoo wettelijk, zoo afgemeten hard en bureaucratisch' was. Een land dat door 'mannelijk egoïstisch conservatisme' in 1914 nog maar twintig vrouwelijke armbestuurders telde, waarvan slechts dertien stemgerechtigden, deed de immer gematigde Muller-Lulofs zelfs 'een blos naar de wangen stijgen'. Met het ontluiken van deze nieuwe vormen en gedachten was het 'patroniseren' overigens nog geen verleden tijd, ook niet bij de vernieuwers zelf.

Zo sprak Muller-Lulofs in een brief aan Mercier nog zonder de minste gêne over de armen als haar kinderen:

"..ik heb langzamerhand de armen leeren begrijpen en liefhebben; ik beschouw ze een beetje zoals ik m'n kinderen beschouw, wier fouten ik beter dan iemand anders zie en ken, maar wier gebreken ik tracht te verklaren en te begrijpen; ik heb 't gevoel dat de armen, juist als kinderen hulpbehoevend zijn; als men een kind kwaad doet dat zich zelf niet verdedigen kan, dan wekt dat al mij gevoel voor meelijden en ik zal 't verdedigen met al wat in me is. 't Zelfde gevoel heb ik tegenover de armen; wie hen tekort doet, wie hard over hen oordeelt of ze onvriendelijk bejegend of zich boven hen plaatst, zou ik aan kunnen vliegen,..."¹³⁵

Deze interpretatie van Muller-Lulofs' inspanningen heeft niet zozeer de bedoeling om haar moderne armenzorgoffensief als nog aanvaardbaar te maken, maar om te laten zien hoe nieuwe omgangsvormen en waardenorientaties hun intrede deden in de aloude armenzorg. Haar definitie van armoede was doorspekt met sociaal-wetenschappelijke concepten en redeneringen en getuigde van meer democratische verhoudingen tussen de klassen en de seksen.

6.5 'achter de rug om vrage men nooit'¹³⁶

Veel aanklachten tegen de erbarmelijke woningtoestanden in de negentiende eeuw verwezen naar het Verslag dat in opdracht van Koning Willen III in 1855 door de Koninklijke Ingenieursvereniging over de toestand van arbeiderswoningen was uitgebracht.¹³⁷

Mercier's commentaar op het verslag in de opstellenbundel *Over arbeiderswoningen* uit 1887 is illustratief voor de sociaal-liberale aanpak van het woningvraagstuk. Allereerst valt op dat Mercier gedrag weer uit sociale omstandigheden laat volgen en benadrukt dat vele krotten en kelderwoningen door 'knappe ambachtslieden' werden bewoond; slecht woongedrag vloeide voort uit slechte behuizing en niet omgekeerd.¹³⁸ Net als later bij de opening van 'Ons Huis' ironiseerde Mercier ook in dit geschrift het koninklijke meeleven met het volk.¹³⁹ Stond de 'dienaren der kroon' (konin-

gin Emma en prinses Wilhelmina) bij die gelegenheid een door Mercier opgedrongen verhandeling over gymnastieklessen te wachten, Willem III kreeg van Mercier te horen dat hij de slechte woontoestand van het volk in zijn directe omgeving had kunnen vaststellen. Mercier merkte in dit verband fijntjes op dat de schets van de ingenieurs aangevuld had kunnen worden met:

"..de armzalige hutten (....), die onze koning sedert jaar en dag voor oogen heeft al de maanden van het jaar, die hij op zijn lustslot't Loo doorbrengt; hutten die over de heide van het zoo bloeiende Apeldoorn liggen verspreid, en waarbij vergeleken de schaapskooien(...) zeer behagelijke verblijven voor mensen mogen worden genoemd."¹⁴⁰

Het beviel Mercier helemaal niet dat de ingenieurs de rapportage aan de koning en passant benut hadden om de verdiensten van de natuurwetenschappen op te hemelen. Volgens het rapport zou het aan de inspanningen van de natuurwetenschappen te danken zijn dat het sociaal geweten van de burgerij ontwaakt was en dat verbeteringen ten uitvoer waren gebracht. Mercier meende dat hiermee te veel en te weinig was gezegd. Te weinig, omdat de burgerij ook zonder enige wetenschappelijke kennis al eerder weet had van het belang van 'lucht en licht', gegeven hun voorkeur om met de opkomst van de industrialisering buiten te gaan wonen. Te veel, omdat de natuurwetenschap uit eigen beweging niets vermocht en zelfs 'zeer onbarmhartig voor het volk was geweest'. 'Had zij niet de stoommachine opgesteld en ten behoeve van de eischen van dit met de grootste zorg verpleegde gevaarte duizenden menschen tot zeer slecht verpleegde machines gemaakt'?'¹⁴¹ Er waren hogere machten dan de natuurwetenschappen nodig om het welzijn van het volk te behartigen; slechts de mobilisering van zedelijke krachten (het rechtsgevoel, gemeenschapsgevoel, etc.) zou 'de natuurwetenschap tot hare gehoorzame dienaarssse maken'. Dit is Mercier's sociaal-wetenschappelijk geïnspireerde maatschappijopvatting ten voeten uit. Alles welbeschouwd was de vervanging van 'elk hol vol rook en vuilnis' door 'een ruime, gezonde en gezellige woning' niet meer dan een

onderdeel van het 'reeds begonnen reuzenwerk': 'de stoffelijke, geestelijke en zedelijke opheffing van den vierden stand'.¹⁴² Mercier schreef dit alles nadat haar interesse voor het woningvraagstuk door Aletta Jacobs was gewekt (1885/86) en voordat zij samen met Kerdijk, Louise Went en haar latere man de architect Jan van der Pek de Bouwonderneming Jordaan (1896) zou oprichten.

Kort tevoren had Mercier met enthousiasme verslag gedaan over de manier waarop Octavia Hill in het Londense East End de verpaupering van de sloppenwijken te lijf was gegaan.¹⁴³ Met een startkapitaal van Ruskin kocht Hill sloppen op, die ze renoveerde en tegen kostprijs verhuurde voor een zodanig bedrag dat de woningen betaalbaar bleven voor de oorspronkelijke bewoners, ongeschoolde arbeiders en tegelijkertijd voldoende rente opleverden om niet op het geïnvesteerde kapitaal in te teren. In feite legde Mercier in dit verslag al de basisprincipes van het woningtoezicht vast, die Johanna Ter Meulen (1893) en Louise Went (1895) zich in Londen onder de hoede van Octavia Hill eigen zouden maken en later aan aspirant-woningopzichteressen zouden doorgeven. Uit het artikel zijn de volgende regels te destilleren: de huurders met net zoveel respect behandelen als de eigen standgenoten, geen raad geven waar niet om gevraagd werd, geen bemoeienis met huiselijke omstandigheden zonder zakelijke reden, zakelijke verhouding tot dat er van vertrouwen sprake was en een economisch gezonde exploitatie, dat wil zeggen de woonprojecten moesten zichzelf bedruipen. Johanna ter Meulen ontleende aan het boek van Octavia Hill, *Homes of the London Poor* het volgende citaat over de bejegening van bewoners:

"Ik ben ervan overtuigd dat het grote kwaad van veel dat voor den misdeelde gedaan wordt, gebrek aan fijngevoeligheid en beleefdheid is. Men meene toch niet dat men ze helpen kan op andere wijze dan zijn meer gegoede vrienden. De hulp moge omvangrijker zijn omdat hun behoefte grooter zijn, het moet geen ander soort hulp wezen. In één woord, het wachtwoord moet zijn: streng en stipt in zaken; eerbiedig en bescheiden in

alle persoonlijke aangelegenheden."¹⁴⁴

Ook het 'meelopen' met een ervaren woningopzichteres werd van Octavia Hill overgenomen. Louise Went legde er in haar publikaties over het woningtoezicht eveneens een grote nadruk op om terughoudend te zijn met ingrijpen in burenruzies (veel ruzies lossen zich vanzelf op) en inmenging in huiselijke intimiteiten. Zij achtte het betrachten van discretie tegenover andere buurtbewoners (achter de rug om vrage men nooit) en zakelijkheid (proberen bij huurschuld tot praktische regeling te komen in plaats van over spaarzin te preken) belangrijke voorwaarden voor een goede verstandhouding tussen huurders en woningopzichteres. In plaats van te beleren verwachtte ze een heilzamer effect van het 'gemengd' wonen. Door 'knappe' gezinnen en ordeloze gezinnen naast elkaar te laten wonen hoopte ze dat de laatsten de woonkunst van de eersten zouden afkijken. Ook meende ze dat de bovenste lagen van de arbeidersbevolking heel goed zelf de verantwoordelijkheid voor het woningbeheer op zich konden nemen, vooral in die verenigingen waar de bewoners een eigen bijdragen leverden aan de bouwkosten.¹⁴⁵ Experimenten met bewoners-commissies konden uitwijzen in hoeverre dat ook in andere woonprojecten mogelijk was. Bij langdurige stakingen of werkloosheid viel er met haar over een andere afbetalingsregeling of betalingsuitstel te praten. Ook ontraadde zij haar leerlingen om zonder aankondiging bij een huurder binnen te vallen. Zulke acties brachten mensen in verlegenheid en gaf ze het gevoel betrappt te worden. Vaak kwam men langs zulke wegen dingen op het spoor die men beter niet weten kon. Dit soort van raadgevingen en codes kwam sterk overeen met die van Muller-Lulofs voor het armenwerk.

De Nederlandse bouwverenigingen en woningcorporaties 'naar de geest van Octavia Hill' waren over het algemeen meer geporteerd voor een sterke staatsbemoeiing, dan de Engelse moederorganisatie. Zij oefenden nogal wat druk uit om de onteigeningswetgeving van de grond te krijgen. De Woningwet van 1901 die mede onder deze druk tot stand kwam, legde niet alleen vast aan welke eisen een woning diende te voldoen, maar maakte het

ook mogelijk om bouwgrond te onteigenen en woningen onbewoonbaar te verklaren en de bepalingen dwongen lokale overheden tot het opstellen van bestemmingsplannen. Woningbouwverenigingen zonder winsttoogmerken kregen de mogelijkheid om de gemeenten voorschotten of subsidies te vragen.¹⁴⁶

Woningopzichteressen benadrukten meer dan andersoortige sociaal werkers dat hun werk typisch voor vrouwen geschikt was, voor opgeleide vrouwen wel te verstaan. Vanuit deze motivatie richtten zij ook de eerste beroepsvereniging op, de Vereeniging voor Woningopzichteressen (1901), die zich er op toeleigde om ongeschoolden te weren en het werk beter gehonoreerd te krijgen. Hoewel de uitsluiting van mannen gerechtvaardigd werd met de redenering dat het gezin vanouds het huiselijke domein van de vrouw was, hebben waarschijnlijk ook andere motieven een rol gespeeld. In eerdere paragrafen is er op gewezen dat in het woningwerk bezoldigde functies te vergeven waren. Toch moet deze factor niet worden overdreven vooral als in aanmerking wordt genomen dat de bezoldiging bij de oprichting van de beroepsvereniging zodanig was dat men er niet zelfstandig van kon leven.¹⁴⁷ Er zijn twee andere factoren in de geschiedenis van de volkswoningbouw aan te wijzen die een verklaring kunnen geven voor dit vrouwelijk chauvinisme. Al vanaf 1850 was volkswoningbouw het onbetwiste domein van hygiënisten, bouwkundigen, regenten en politici enerzijds en van ongeschoolde huurophalers, die meestal ook het klein onderhoud voor hun rekening namen anderzijds. Het waren kortom mannen die het voortouw hadden genomen in de strijd tegen de verkrotte en verrottende binnensteden. Vrouwen moesten dus als nieuwkomers naar twee kanten hun meerwaarde bewijzen. Ten opzichte van de huurophalers was het noodzakelijk om te laten zien dat 'beschaafd beheer' door minder vernieling, minder verloop en stiptere betaling en een groter overwicht op de bewoners op de langere termijn ook beter financieel beheer betekende. Ten opzichte van de mannelijke, merendeel academisch gevormde specialisten moesten de woningopzichteressen hun beter inzicht in het volksleven en hun kennis

over de praktische effecten van de woningindeling bewijzen.

Aan het eind van de jaren twintig stelde het lid van de communistische fractie in de Amsterdamse gemeenteraad, Mevrouw H. van der Zelm-van den Berg naar aanleiding van de uitzetting van een gezin uit een gemeentewoning, het optreden van woningopzichteressen en het gemeentelijk woningbeheer ter discussie. Ene W.J. Bossenbroek schreef in het blad de *Woningbouwvereniging* 'uit ervaring te weten dat de verschijning van een vrouw op zichzelf bij de vrouw des huizes al de vrees van bemoeizucht opriep' en speelde daarmee in op de commotie over het woningopzichteressenwerk.¹⁴⁸ Hoewel de intenties van de eerste geschoolde opzichteressen anders waren is het desondanks heel goed mogelijk dat woningopzicht meer als bemoeizucht werd ervaren naar mate het politiek bewustzijn en de ontwikkeling van de bewonders toenam. Toch is het in dit verband een interessant feit dat de SDAP-fractie in de Amsterdamse gemeenteraad een grote voorstander en de CPN de grootste tegenstander was van het isoleren van 'onmaatschappelijke' gezinnen in aparte wooncomplexen.¹⁴⁹ Juist het apart zetten van bewoners werkte stigmatisering in de hand. Dergelijke initiatieven vonden echter in een latere periode plaats.

6.6 conclusie

Bij het vijftienvijftigjarig bestaan van de School voor Maatschappelijk Werk schreef Muller-Lulofs dat de vraag 'hoe de vrouw dienstbaar kan worden gemaakt aan de gemeenschap, inmiddels had plaatsgemaakt voor de vraag wat de school zou kunnen betekenen voor de vorming van de jonge vrouw. Zij illustreerde daarmee treffend welke ontwikkeling het denken over het vrouwenvraagstuk had doorgemaakt binnen de opleiding voor sociaal werk. Met schade en schande had het bestuur moeten vaststellen dat de oplossing van het vrouwenvraagstuk niet simpelweg besloten lang in de oplossing van het sociale vraagstuk. 't Levens-te-veel' aan de ene kant liet zich niet zo makkelijk overhevelen naar 't levens-te-kort' aan de andere zijde, zoals een brochure uit 1903 nog blijmoedig voorspel-

de.¹⁵⁰ In feite moest men de les van Mercier onder ogen zien: beide vraagstukken lieten zich niet straffeloos tot elkaar reduceren, maar dienden met elkaar verzoend te worden. Het niet onderkennen van de spanningen en tegenstrijdigheden die deze verzoeningsoperatie met zich mee bracht, leidde ertoe dat nu eens het moderne meisje en dan weer de opzet van de opleiding ter discussie kwam te staan. Enerzijds was de opleiding toegesneden op leerlingen die op een of andere wijze over de juiste motivatie beschikten, anderzijds had de opleiding juist tot doel om mensen de juiste motivatie voor en houding ten opzichte van hun toekomstige werk bij te brengen. Diende de confrontatie met sociale vraagstukken als een leer-school voor de sociale opvoeding van de wereldvreemde en beschermd opgevoede jongedame, tegelijkertijd huiverde men er voor de hulpbehoevende als oefenmateriaal te laten gebruiken en om de leerlingen aan de gevaren van de samenleving bloot te stellen. Een verandering van de opleiding in algemeenvormende richting kwam het aantal leerlingen ten goede, maar deed de school als beroepsopleiding tekort.

De vraag hoe men sociologische kennis over de invloed van sociale omstandigheden moest omzetten in sociaal handelen leefde voornamelijk bij diegenen die weet hadden van enige praktische vorm van sociaal werk. Dat waren Mercier, Muller-Lulofs, Went en Knappert. De heren neigden ertoe om wetenschappelijke kennis of als onbruikbaar voor het sociaal werk van de hand te wijzen (Janssen) of onverbiddelijk aan eisen van wetenschappelijkheid vast te houden (Treub). Het ontbreken van een sociologische onderzoekstraditie maakte het er voor de leerlingen niet makkelijker op om sociologische kennis naar hun werkpraktijk te vertalen. Behoudens enkele enquêtes voor een woningbouwcorporatie (Bouwonderneming Jordaan) of bedrijf (Zaalberg) en onderzoek naar arbeidersbudgets (Tours) ontbraken in Nederland voor sociaal werksters-in-opleiding de mogelijkheden om onderzoekservaring op te doen, zoals die er bijvoorbeeld voor de sociaal werk opleiding aan de Universiteit van Chicago waren.¹⁵¹

SLOTBESCHOUWING

De geschiedenis van het sociaal werk kan, zoals iedere geschiedenis, op verschillende manieren verteld worden. En zoals ieder onderzoek voortbouwt op eerder onderzoek kon ook deze geschiedenis van het sociaal werk profiteren van eerdere sociaal-werkgeschiedenissen. Het was daardoor mogelijk om een aantal ingesloten theoretische en sociaal-historische noties over het sociaal werk van commentaar te voorzien.

Het onderzoek plaatst vraagtekens bij het idee dat wetenschappelijke filantropie als een cosmetische aanpassing aan de veranderende politieke verhoudingen of als een moderne voortzetting van oude liefdadigheidspraktijken, respectievelijk van gezinstaken van vrouwen kan worden opgevat.

De opkomst van het sociaal werk past in een sociaal-wetenschappelijke traditie die zich afzette tegen natuurrechtelijke noties over individu en samenleving. De nog niet eerder vertoonde opdeling en specialisering van arbeidstaken in het industriële tijdperk en de begeleidende verheerlijking van het autonome individu wekten bij verschillende negentiende eeuwse denkers de vrees dat morele regulering en gemeenschapszin verloren zouden gaan. De steeds verdergaande arbeidsdeling fungeerde tegelijkertijd als de wal die het schip, dat wil zeggen de tegenstelling tussen individu en gemeenschap, eigenbelang en algemeen belang, zou keren. Arbeidsdeling en specialisatie vormen zowel de bron voor individualisering als voor sociale solidariteit. Immers hoe meer mensen of groepen zich in bepaalde kundigheden bekwaamden des te meer zij bijdroegen aan de algemene welvaartsvorming en hoe meer zij daardoor aangewezen raakten op de arbeid van anderen.

Sociaal-werkpioniers verzetten zich krachtig tegen het idee dat aan sociale verschijnselen algemene wetmatigheden ten grondslag lagen. Abstracte beginselen of universele ontwikkelingswetten stonden gelijk aan metafysi-

werden gewezen. Het ging sociaal-werkpioniers, om met Muller-Lulofs te spreken, om een geheel onpersoonlijk altruïsme, dat gelouterd was door kennis en kunde. Haar devies voor het sociaal werk als een ontmoeting van 'mensch tot mensch' betekende dan ook eerder een afwijzen van rigide regelgeving en een pleidooi voor hulpverlening op menselijke maat, dat wil zeggen hulp die enerzijds de sociale context in aanmerking neemt en anderzijds streeft naar publieke en collegiale verantwoording van de gehanteerde normen. Juist vanwege dit wantrouwen tegen de 'natuurlijke morele superioriteit' van de vrouw en de 'onmaatschappelijke' ledigheid van het burgerlijk vrouwenbestaan kan het sociaal werk moeilijk als voortzetting van de vrouwelijke gezinstak worden gezien. De metafoor van het geestelijk moederschap die bijvoorbeeld in Duitsland onder sociaal werksters zeer geliefd was, diende er dan ook vooral voor om het door en door sociale karakter van de mens te benadrukken.

Met het ondermijnen van een door God of eigendom gegeven moreel gezag verviel de vanzelfsprekende autoriteit van de sociaal werkster ten aanzien van de behoeftige. Opleiding en financiële hulpbronnen waren haar doorgaans in de schoot geworpen, terwijl de behoeftigen alle zeilen moesten bijzetten om het goede der aarde deelachtig te worden. Stond de hulpverleenster door deze 'ongelijkheid van kansen' al in het krijt bij degenen die aan haar zorgen waren toevertrouwd, ook in de wetenschap en de politiek kon zij zich niet op een sociaal krediet beroepen. Het bewustzijn van sociale bevoorrechtiging waarmee het discours van sociaal-werkpioniers is doordeesemd en de inspanningen om een vangnet van voorzorg in het leven te roepen dat deels op de zelforganisatie van de sociaal-zwakken was gericht en deels een voorbode was van een zorgzame overheid, kan gewaardeerd worden als een poging tot democratisering van maatschappelijke verhoudingen. Tegelijkertijd wijst dit appèl op de sociale verantwoordelijkheid van de bevoorrechte vrouw als burger, die haar 'kansarme' soortgenoten moest bijstaan in de strijd voor het bestaan en het waardig vrouw en moeder zijn op een zekere tweeslachtigheid. De diverse sociaal werksoorten

konden nog wel als leerschool dienen om de gegoede burger vertrouwd te maken met de sociale omstandigheden en bestaanswijzen van de volksklasse - zoals Kerdijk zich helder ten aanzien van het volksontwikkelingswerk realiseerde - van een wederzijdse zorg waarbij beide partijen beurtelings aangewezen waren op de adviezen, de kennis en materiële steun van de andere partij kon geen sprake zijn. Eerder was het zo dat de sociaal-geëngageerde burger haar of zijn diensten aanbood in afwachting van de tijd dat ook de volksklasse volledig toegang zou hebben tot de politieke arena, het onderwijs en de macht van ondernemers door wettelijke bepalingen aan banden was gelegd. Om deze redenen bezat het sociaal werk voor het grote publiek en de direct betrokkenen, de vierde stand, nauwelijks enige solide legitimiteit en de sociaal werkster stond voor de opdracht het vertrouwen van beide groepen te winnen.

De opkomst van het sociaal werk ging dan ook niet alleen gepaard met allerhande vragen over de legitimiteit van sociale bemoeiing maar ook met het doordenken van de wijze waarop ongelijke machtsrelaties gehanteerd dienden te worden. Daar repressieve machtsuitoefening te sterk geassocieerd was met het niets ontziende najagen van kapitalistisch winstbejag en het machtsmisbruik van vaderlijke en echtelijke macht kon de sociaal werkster zich niet of nauwelijks van deze machtvorm bedienen om haar autoriteit te vestigen. Kennis van sociale omstandigheden en inzicht in sociale verhoudingen alleen bood onvoldoende houvast om te bepalen hoe men zich ten opzichte van de mingevoede diende te gedragen. Discretie, zakelijkheid, inlevingsvermogen, zelfinzicht, respect voor andere waarden en levensstijlen en een bescheiden en terughoudende opstellingen zijn kundigheden waarvan de werkzaamheid in gevalsbeschrijvingen uit de doeken werd gedaan. De machtsongelijkheid die nu eenmaal inherent is aan zorg en in tegenspraak was met 'de ontmoeting van elkaar respecterende burgers' kon slechts legitiem zijn in de relatie tussen leek en deskundige en binnen nauwkeurig omliggende situaties en welomschreven gedragscodes.

Stond, zoals uit het bovenstaande bleek, op verschillende manieren ter

discussie wat de sociaal bewogen burger(es) aan beschaving te bieden had aan de volksklasse, hetzelfde gold voor de vraag in hoeverre het sociaal werk voor een 'beschaafd' vrouwenberoep kon doorgaan.

Uit de associatie van het sociaal werk met socialisme en feminisme bleek onder andere dat het werk in de ogen van de gezeten burgerij dit etiket maar nauwelijks verdiende. Potentiële kandidaten uit de lagere middenklasse en hun ouders die minder last hadden van angst voor besmetting met het rode gevaar of transformatie tot het derde geslacht, konden de kosten van de opleiding niet opbrengen en voor hen was het sociaal werk bovendien vooralsnog een te onzekere broodwinning.

Vroeg men zich enerzijds af of het sociaal werk wel voldoende oog had voor de zwakken in de samenleving, anderzijds rees de vraag of professionele hulpverlening de verzorgden niet in een permanente staat van afhankelijkheid van professionele dienstverlening gevangen hield. Radicale delen van de sociaal-democratie waren geneigd om de emancipatie van de arbeidersklasse uit te spelen tegen de emancipatie van vrouwen, zoals bleek uit de kwestie van de vrouwenarbeid en die sociaal-werkondernemingen die direct concurreerden met de eigen activiteiten, zoals het volksontwikkelingswerk en sociale woningbouw. Men bediende zich daarbij van de constructie van een *zero sum*-relatie tussen beide vormen van emancipatie: emancipatie van de een sloot die van de ander uit. De overheersende invloed van deskundigen op maatschappelijk gedrag en streven zou onvermijdelijk ten koste gaan van de politieke handelingsmogelijkheden, de deelname aan de politieke besluitvorming en het vermogen van de individuele burger om zijn of haar leven vorm te geven. Deze argumentatiefiguur negerde enerzijds de inspanningen van het sociaal werk om de emancipatie van de volksklasse te verdisconteren in het beheer van haar organisaties (woningwerk/Ons Huis-werk), haar optreden (zakelijkheid, respect en functionaliteit) en doelgroepen. Anderzijds werd met veel vertoon van verbale rethoriek ontkend dat er ook in het sociaal-democratische kamp sprake was van machtsverschillen tussen geschoolden en ongeschoolden, mannen en

vrouwen.

Sociaal werksters waren zich, zo blijkt uit dit onderzoek, zeer wel bewust van het spanningveld tussen het afwegen van sociale omstandigheden (contextualisering) en de noodzaak van gelijkberechtiging. Juist in die sociale verhoudingen waar gelijke rechten nauwelijks te formaliseren zijn, zoals die tussen verzorgenden en zorgafhankelijken zochten zij naar een eigen handelingsethiek en gedragscodes. Het huidige Gilligan-debat, waarin een verschil tussen het moreel redeneren van vrouwen en mannen (vrouwen zouden vanwege hun structureel groter aandeel in de zorg meer neigen tot contextuele afwegingen en mannen zouden meer naar universele waarden verwijzen) wordt geconstrueerd, kan in vergelijking met deze inspanningen als een stap terug worden gezien.

NOTEN

hoofdstuk 1

1. Zie Plan tot oprichting van de school voor sociaal werk van de hand van M. Muller-Lulofs uit 1898; Particulier bezit, Wolfheze.
2. H. Mercier, 'Op den drempel van het sociale leven', in: Idem, *Sociale Schetsen*, Haarlem, 1897, p.12.
3. Zie bijv. 'Een opleidingsinrichting in wording', in: *Sociaal Weekblad*, 22 april 1899.
4. H. Mercier, 'Karaktervorming der vrouw', in: *Verbonden Schakels*, Haarlem, 1889, p.71.
5. Zie voor een overzicht van het idee van sociale sturing in de sociologie in de 19de eeuw: J.A.A. van Doorn, *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie*, Utrecht, 1964; E. Jonker, 'Professionalisering en sociale technologie: het ontstaan van een pretentie', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 1981, pp. 312-342; E. Jonker, *De sociologische verleiding. Sociologie, sociaal-democratie en de welvaartsstaat*, Groningen, 1988. Voor onderzoek naar 'sociaal-(wetenschappelijk) beheer' in een latere periode zie M. Gastelaars, *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968*, Amsterdam, 1985.
6. Deze rake typering heb ik ontleend aan Ed Jonker (1988).
7. Jonker (1988) p.31.
8. M. Kamphuis, *Kijken in de spiegel van het verleden. Veertig jaar avonturen in welzijnsland*, Deventer, 1986, p.130-131.
9. J.A.A. van Doorn, 'Het maatschappelijk werk: organisatie en professionalisatie', in: Idem, *Organisatie en maatschappij, sociologische opstellen*, Leiden, 1966. Dit hoofdstuk verscheen eerder onder de titel 'Professionalisering in het maatschappelijk werk' in: *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk*, 1961, p.353-360; J.A.A. van Doorn, 'Funktieverschuivingen in het maatschappelijk werk', in: *Sociologische Gids*, nr.1 1953.
10. C. Wright Mill, *White Collar. The American middle classes*, New York, 1951; A.W. Gouldner, *The coming crisis of western sociology*, London, 1971; T.J. Johnson, *Professions and power*, London, 1972.

11. De klassieke tekst in Nederland is H. Michielse, *De burger als andragoog. Een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk (1848-1972)*, Meppel, 1977.
12. T. Brante, 'Sociological approaches to the professions', in: *Acta Sociologica*, no.2 1988, p.127.
13. H. Achterhuis, *De markt van welzijn en geluk*, Baarn, 1979.
14. Zie voor eerdere pogingen in die richting A. Mol/ P. van Lieshout, *Ziek is het woord niet. Medicalisering, normalisering en de veranderende taal van huisartsgeneeskunde en geestelijke gezondheidszorg, 1945-1985*, Nijmegen, 1989; S. Koenis, *De precaire professionele identiteit van sociaal werkers*, Paper Siswo-congres, 1992.
15. Vgl. Hayden White, 'Method and ideology in intellectual history: the case of Henry Adams', in : La Capra, e.a, *Modern European Intellectual History*, 1984.
16. Zie voor een uitstekend overzicht voor de stand van zaken in het vrouwenarbeids-onderzoek: M. Brouns/ A. Schokker, *Arbeidsvraagstukken en sekse. Trendrapport STEO*, 1990, hoofdstuk 10 en 11 in het bijzonder p.347.
17. Het idee dat 'mannelijke' wetenschap een partiële kijk op de werkelijkheid geeft en dus 'vrouwelijke' aanvulling behoeft is prominent aanwezig in het werk van wetenschapsfilosofen als S. Hartsock, 'The feminist standpoint: Developing the ground for a specifically feminist historical materialism; E. Fox-Keller, 'Gender and science,' beide art. in: S. Harding/ M.B. Hintikka, *Discovering reality. Feminist perspectives on epistemology, metaphysics, methodology, and philosophy of science*, Dordrecht, 1983.
18. Zie voor dit punt bijvoorbeeld J. Wallach Scott, 'Deconstructie van gelijkheid-versus-verschil. De bruikbaarheid van de post-structuralistische theorie voor het feminisme', in: *Tiende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, nr.10 Nijmegen, 1989, p.99; L. Bervoets / T. Frielink, 'Over kwalificatieverschillen tussen mannen en vrouwen', in: H. Boekraad/ W. Buitelaar/ R. Vreeman, *Te Elfder Ure*, nr.41 'Het ontwerpen van arbeidsprocessen', 1988.
Vaak gaat vergelijking in termen van statistische gemiddelden, zodat de verschillen tussen vrouwen verdwijnen. Voor een zeer geslaagde poging tot deconstructie van impliciete en expliciete vergelijking, zie O. Verhaar, 'Vanzelfsprekenheden en paradoxen in de discussie over de voorkeursbehandeling van vrouwen' in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, nr.45, jrg.12, 1991, pp.32-46.
19. Voor een interessante studie over het statistisch onzichtbaar maken van huishoudelijke arbeid zie: N. Folbre, 'The unproductive housewife: the evolution in nineteenth-century economic thought', in: *Signs: Journal of women in culture and society*, vol.16 no.3 1991.

20. Voor het sociaal werk zie b.v. : T. v.d.Krogt, *Professionalisering en collectieve macht; een conceptueel kader*, Den Haag, 1981; P. Halmos, *The personal service society*, London, 1970; P. Halmos, *The personal and the political. Social work and political action*, London, 1978.

Voor verpleging: A.L. Mok, 'Continuity and discontinuity in the nursing profession', In: *International Nursing Review*, no. 4 1969.; E.F. Katz, 'Nurse,' in: A. Etzioni (ed), *The semi-professions and their organizations; teachers, nurses, social workers*, New York, 1969.

Voor onderwijs: D.C. Lortie, 'The balance of control and autonomy', Etzioni (1969).

21. P.M. Glazer/ M. Slater, *Unequal colleagues. The entrance of women into the professions, 1890-1940*, New Brunswick/ New Jersey, 1986; A. Witz, *Professions and patriarchy*, London, 1992.

22. Mok vermeldt dat het begrip semi-professie afkomstig is van T.H. Marshall. Het artikel waarin hij deze term lanceerde verscheen in 1939 en werd gebundeld in *Sociology at the crossroads and other essays*, London, 1963 : A.L. Mok, *Beroepen in actie. Bijdragen tot een beroepensociologie*, Meppel, 1973 p.128. Overigens noemt Marshall de secretaresse, de accountant, de statisticus, de reclamemaker en de kantoor-manager als voorbeelden van semi-professies en rept hij niet van het sociaal werk.

23. Voor een bespreking van deze typologie zie N. Toren, 'Semi-professionals and social work: a theoretical perspective', in: Etzioni (1969) en een kritiek T.J. Johnson, *Professions and power*, London, 1972; Mok (1973).

24. A. Flexner, 'Is social work a profession?' in: *Proceedings of the national Conference of Charities and Corrections*, Chicago, 1915. Deze vraag werd na de tweede wereldoorlog tot in den treure herhaald. Carr-Saunders; W.R.Scott; N.Toren; R.L.Simpson/ I.Harper Simpson; W.L.Goode; Etzioni, (1969).

25. A. Etzioni, N. Toren, In: A. Etzioni (1969); J.A.A. van Doorn, 'Functieverschuivingen in het maatschappelijk werk', in: *Sociologische Gids*, nr.1 1953; J.A.A. van Doorn, 'Het maatschappelijk werk: organisatie en professionalisatie', in: Idem, *Organisatie en maatschappij, sociologische opstellen*, Leiden, 1966.

26. Bijvoorbeeld: "The social-work agency is less typical (voor een semi-professie; L.B.) since it applies knowledge but is semi-professional in the fairly short training involved, in the fact that no questions of life and death are involved, and that privileged communication is not strictly maintained (e.g., vis-à-vis the courts) ." Etzioni (1969) p.XIV.

27. R.L. Simpson/ I. Harper Simpson, 'Women and bureaucracy in the semi-professionals', in: Etzioni (1969).

28. Zie voor kritiek o.a. C. Wright Mills (1951); A.W. Gouldner, *The coming crisis of western sociology*, London, 1971; P. Elliott, *The sociology of the professions*, London, 1972; Johnson (1972); Mok (1973).
29. Johnson (1972) p.26.
30. E. Freidson, *Profession of medicine. A study of the sociology of applied knowledge*, New York, 1970; I. Zola, 'Medicine as an institution of social control', in: *Sociological Review*, 20, 1972, p. 487-504; I. Illich e.a., *Deskundige: vriend of vijand?* Baarn, 1978; J.R. Gusfield, 'On the side: Practical action and social constructivism in social problems theory', in: J.W. Schneider/ J.I. Kitsuse, *Studies in the sociology of social problems*, New Jersey, 1984.
31. A. Abbott, *The system of professions. An essay on the division of expert labor*, Chicago/London, 1988.
32. Brante (1988).
33. Zie voor een kritische beschouwing over dit punt A.O. Hirschmann, 'Against parsimony. Three easy ways of complicating some categories of economic discourse', *Economics and Philosophy*, 1 1985, p.p.7-21; ten aanzien van het succes van de medische professie: A. de Swaan, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*, Amsterdam, 1989, p.21.
34. T.Brante (1988) p.128.
35. De politieke en wetenschappelijk discussie over de maatschappelijke verdiensten van dienstverlenende beroepen beweegt zich overigens ook nu nog grotendeels binnen dit normatieve vertoog. Voor een kritische beschouwing zie bijv. L. Bervoets, 'Sekseverschillen achter de zorgsector', in: *Politiek en Cultuur*, jrg.52 1992.
36. N.F. Cott, *The grounding of modern feminism*, New Haven/London, 1987, hoofdstuk 7: 'Professionalism and feminism'.
37. S.B. Carter, 'Education was for women what the frontier was for men', Paper, *Sixth Berkshire Conference on the History of Women*, 1984.
38. Cott (1987) p.237.
39. Professionalisme is afgeleid van professie. De betekenis van professie seculariseerde toen de geneeskunde, het onderwijs en de rechtsspraak zich aan het eind van de middeleeuwen uit de invloedssfeer van kerk en religie losmaakte. Van het vervullen van een gewijd ambt kreeg professie de meer algemene betekenis van het belijden van een overtuiging. Mok (1973).

40. Het professionele ambt deed geen afbreuk aan de scherpste van geest, zoals in het geval van handarbeid en in tegenstelling tot de handel corrupteerde het de betrokkene niet. Vrijstelling van de dagelijkse strijd om het bestaan betekende nog niet dat men zijn dagen in ledigheid doorbracht, maar het verschafte de vrijheid om naar eigen inzicht en normen te handelen en de gemeenschap te dienen. Economische onafhankelijkheid en een zekere, gegarandeerde welvaart maakt de professional minder ontvankelijk voor economische chantage, wanneer men zich niet langer met de eisen van de opdrachtgever kon verenigen, Zie: T.H. Marshall (1963).
41. Zie voor een historisch overzicht van de ontwikkeling van de professionalisme M. Sarfatti Larson, *The rise of professionalism*, Berkeley, 1977.
42. Zie voor deze ontwikkeling in Nederland: J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19e eeuw*, Nijmegen, 1981 (1965).
43. P. Glazer/ M. Slater (1986).
44. Deze informatie is afkomstig uit het onderzoek naar beroepsvormingsprocessen in de tuin- en landschapsarchitectuur van A.L. Mok/ M. de Wilde, *Rekkelijken en preciezen. Over het beroepsvormingsproces in tuin- en landschapsarchitectuur*, Wageningen, (te verschijnen).
45. Ook in Engeland is van een dergelijke traditie sprake: J. Lewis, *Women and social action in Victorian and Edwardian England*, Aldershot, 1991, p.5.
46. K. Kish Sklar, 'Hull-House in the 1890s: A community of women reformers', in: *Signs*, Vol.10 nr.4 1985; M. Vicinus, 'Settlement houses: a community for the poor', in: Idem, *Independent women. Work and community for single women 1850-1920*, London (Virago), 1985.
47. Zie Oakley voor een sociologische en Chodorow voor een psychoanalytisch georiënteerde variant van socialisatietheorieën: A. Oakley, *Sex, gender and society*, London, 1972; N. Chodorow, *The reproduction of mothering. Psychoanalysis and the sociology of gender*, Berkeley, 1978.
48. Zie bijv. Brouns/Schokker (1990), p.84 en p.169.
49. S. Evans, geciteerd bij L. Nicholson, *Gender and history. The limits of social theory in the age of the family*, New York, 1986, p.60.
50. Voor een interessante kanttekeningen bij het conventionele beeld van de industriële revolutie zie J. Wallach Scott, 'Over de hardnekkige natuurlijkheid van het sekseverschil', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, nr.45 1991, p.82.
51. G. Pomata, 'De geschiedenis van vrouwen: een kwestie van grenzen,' in: *Socialisties-Feministische Teksten*, nr.10 Baarn, 1987.

52. Vgl. J. Donzelot, *The policing of families*, New York, 1979.

53. C. Lasch, *The new radicalism in America 1889-1963. The intellectual as a social type*, New York, 1965; R. Rosenberg, *Beyond separate spheres. Intellectual roots of modern feminism*, New Haven/London, 1982; L.B. Costin, *Two sisters for social justice. A Biography of Grace and Edith Abbott*, Urbana/Chicago, 1983; D. Epstein Nord, *The apprenticeship of Beatrice Webb*, Amherst, 1985; J. Lewis, *Women and social action in Victorian and Edwardian England*, Aldershot, 1991; E. Fitzpatrick, *Endless Crusade. Women social scientists and progressive reform*, New York/Oxford, 1990.

54. De professionalisering en institutionalisering van sociologie voltrok zich hier later dan in de V.S. Naar de relatie tussen sociologie en sociaal werk in Nederland is naar mijn weten nog geen onderzoek gedaan.

55. Zie bijv. W. Leach, *True love and perfect union*, New York, 1980; C. Lasch (1965); Th.L. Haskell, *The emergence of professional social science. The American Social Science Association and the nine-teenth-century crisis of authority*, Chicago/London, 1977; A. Oleson/ J. Voss (eds), *The organization of knowledge in modern America, 1860-1920*, Baltimore, 1979; R.H. Wiebe, *The search for order, 1877-1920*, New York, 1967.

56. Voor historisch onderzoek naar de victoriaanse scheiding van sferen zie: B. Ehrenreich/ D. English, *For her own good; 150 years of the experts advice to women*, London, 1979; N.F. Cott, *The bonds of womanhood. "Woman's sphere" in New England, 1780-1835*, New Haven, 1979; Nicholson (1986).
Voor onderzoek naar gescheiden sferen als politieke doctrine zie bijv.: J.B. Elstain, *The family in political thought*, Amherst, 1982.

57. M. Poovey, *Uneven developments. The ideological work of gender in Mid-Victorian England*, London, 1988, p.10.

58. D. Riley, 'Am I that name?' *Feminism and the category of 'women' in history*, London, 1988, p.46/47.

59. Voor een uitgebreide bespreking van het feminisme van utopisch-socialistische ideeën en praktijken zie: S. Poldervaart, 'Vrouwelijke kwaliteiten voor alle mensen? Discussies over vrouwelijkheid aan de hand van het Franse utopisch-socialistische feminisme 1830-1850', in: *Twaalfde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, Nijmegen, 1991.

60. Het begrip 'zorgende macht' is afkomstig uit het proefschrift van A. Van Drenth, *De zorg om het Philipsmeisje. fabrieksmeisjes in de elektrotechnische industrie in Eindhoven (1900-1960)*, Zutphen, 1991.

61. De term wordt eind jaren zeventig geïntroduceerd door P. de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*, Amsterdam, 1979 en is op zijn beurt weer een vertaling van 'forces of organised virtue', van C. Lasch, *Haven in a heartless world*, New York, 1977. Zie voor verder gebruik B. Kruithof, e.a. *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, Nijmegen, 1982 en A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*, Meppel (Boom) 1984. Overigens is de kritiek die ik op deze benadering heb, namelijk dat alle verlicht-burgerlijke initiatieven over één kam worden geschoren, ook van toepassing op eerder onderzoek van F. van Loo, *Den arme gegeven....* Meppel (Boom), 1981 en nog meer op marxistisch geïnspireerde sociaal werk geschiedenissen, waarvan de bekendste H. Michielse, *De burger als andragoog. Een geschiedenis van 125 jaar welzijns-werk (1848-1972)*, Meppel (Boom) 1977.

Naar het ontstaan van het sociaal-werk in Nederland is de laatste jaren meer deelonderzoek verricht. Vooral over de opleiding tot sociaal werk, een van de eerste in de wereld, de diverse werksoorten en enkele pioniers is meer bekend geworden. Omdat de publikaties over dit onderzoek weinig theoretische pretenties hebben laat ik ze hier buiten beschouwing.

62. De breuk in de liberale traditie komt wel aan de orde in later werk van P. de Rooy, *Darwin en de strijd langs vaste lijnen*, Nijmegen, 1987 (oratie) en het meest recent en volledig in S. Stuurman: *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*, Amsterdam, 1992, vooral hfd. 6,7,8. Geen van beide auteurs brengen deze breuk echter in verband met het sociaal werk.

63. Voor de kwestie van de benaming zie G. Taal, *Radicalen en liberalen in Nederland, 1872-1901*, Den Haag, 1980.

64. Van Loo doet het streven naar wetenschappelijkheid in het sociaal werk af als 'oude wijn in nieuwe zakken', Van Loo (1981); De Regt (1984) idem.

65. N. Parry/ J. Parry, 'Social work, professionalism and the state' in: N. Parry/ M. Rustin/ C. Satyamurti (eds), *Social work, welfare and the state*, London, 1979.

66. J. Lewis (1991) p.1.

67. S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat*, Nijmegen, 1983, p.204.

68. De Regt (1984) p.245; Gastelaars, (1985) p.21.

69. Zie voor dit punt A.O. Hirschman, *The rhetoric of reaction. Perversity, Futility, Jeopardy*, Cambridge, 1991.

70. M. Foucault, 'The subject and the power', afterword in H. Dreyfus/ P. Rabinow, *Michel Foucault: Beyond structuralism and hermeneutics*, Brighton, 1982.

71. Foucault (1982) p.221.

72. Over de filantropische activiteiten van vrouwen is inmiddels een overweldigende hoeveelheid literatuur verschenen, zie voor Nederland bijv. W.H. Posthumus - van der Goot e.a., *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de franse tijd*, Nijmegen, 1977; T. de Bie/ W. Fritschy, 'De 'wereld' van Reveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland' in: J. Reys e.a.(ed.), *De eerste feministische golf. Zesde Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, Nijmegen, 1985; A. Summers, 'A home from home. Women's philanthropic work in the nineteenth century', in: S. Burman (ed), *Fit work for women*, London, 1979; F.K. Prochaska, *Women and philanthropy in nineteenth-century England*, Oxford, 1980.

73. B.H. Pekelharing, *Mr.A.Kerdijk*, Haarlem, 1905.

74. 'Ons Eerste Woord', in: *Sociaal Weekblad*, nr. 1 1887.

75. De term professionalisering kwam pas na de Tweede Wereldoorlog in zwang in discussies over de beroepsprofilering in het sociaal werk. In de in dit onderzoek bestudeerde periode zijn 'het bestrijden van dilettantisme' en vooral 'de rationele en wetenschappelijke aanpak van het sociale vraagstuk' de meest gangbare termen.

hoofdstuk 2

1. L.B. Landes, *Women and the public sphere in the age of the french revolution*, Ithaca/London, 1988, p.173.

2. Zie bijv. H.P.M. Goddijn e.a., *Geschiedenis van de sociologie*, 1971, p.75: "Wij zijn daarbij al gauw geneigd Comte's latere normatieve maatschappij beschouwingen, mede vanwege de curieuze inhoud die hij daaraan gaf, als een inconsequentie t.o.v. zijn aanvankelijke positivistisch-wetenschappelijke uitgangspunt, ter zijde te schuiven". Recentelijk hebben Lepenies en Heilbron in hun onderzoek naar het ontstaan van de sociologie meer recht gedaan aan het hele werk van Comte, zij het dat ook zij niet of nauwelijks aandacht besteden aan de wijze waarop zijn positivistisch maatschappijontwerp gefundeerd is op een zeer ver doorgevoerd sekseverschil: W. Lepenies, *Between Literature and Science. The Rise of Sociology*, 1988; J. Heilbron, *Het ontstaan van de sociologie*, Amsterdam, 1990; H. de Jager, *Mensbeelden en maatschappijmodellen*, Leiden, 1975.

3. Landes (1988); Leach (1980); Riley (1988).

4. Leach (1980), hoofdstuk 6.

5. J.M.M. de Valk. Inleiding bij: A. Comte, *Het positieve denken*, Meppel, 1979 (1844), p.25.

6. Comte (1844;1979), p.92/93.

7. Zie voor een uitgebreide bespreking van Comte's opvatting over de politieke 'functie' van vrouwen: Landes (1988) p.p.173-189.
8. Geciteerd bij Landes (1988) p.177.
9. Van de Valk (1979), p.12.
10. Comte (1844;1979), p.126.
11. Comte (1844;1979), p.125.
12. Geciteerd bij Leach (1980) p.148.
13. C. Gilligan, *Een ander geluid. Vrouwelijke psychologie in theorie en praktijk*, Amsterdam, 1985, p.162.
14. Hoewel dit punt omstreden is, verlaat ik mij hier op het onderzoek van Heilbron, dat op dit punt een overtuigend onderscheid maakt tussen verschillende soorten positivisme; J. Heilbron, *Het ontstaan van de sociologie*, Amsterdam, 1990, p.210-217.
15. Zie voor Europa H.S. Stuart Hughes, *Consciousness and society. The reorientation of european social thought 1890-1930*, Z.p, 1988 (1958); voor Nederland S. Stuurman (1992), Hoofdstuk 8, 'Fin de siècle. Het sociaal-liberalisme en het einde van de productieve deugd'.
16. Comte (1844,1979), p.147.
17. Geciteerd bij Landes (1988) p.181.
18. Comte, (1844;1979).
19. Voor een impressie van het filosofisch wantrouwen tegen de morele kwaliteiten van vrouwen zie: G. Lloyd, *The man of reason. 'Male' and 'female' in western philosophy*, London, 1984.
20. John Stuart Mill, *De onderwerping van de vrouw*, Amsterdam,(1869) 1981. Ik spreek hier van zij omdat Mill altijd heeft volgehouden dat Taylor als mede-auteur van dit boek diende te worden beschouwd.
21. H. Mercier, 'Het kiesrecht der vrouw', in: *Sociaal Weekblad*, 1888, p.174
22. Lepenies (1988), p.20.
23. Lasch (1965); Leach (1980); Rosenberg (1982); Costin (1983); D. Smith, *The Chicago School. A liberal critique of capitalism*, London, 1988; Fitzpatrick (1990).

24. Jane Addams, Marion Talbot, Sophonisba Breckinridge, Edith Abbott, Katherine Bement Davis en Frances Kellor hebben voor kortere of langere tijd een aanstelling aan de Universiteit van Chicago gehad, terwijl Perkins Gilman nooit een officiële positie in de academische wereld heeft bekleed. De meesten publiceerden echter in het toonaangevende tijdschrift *American Journal of Sociology*.

25. Een buitengewoon interessante 'gevalsstudie' over deze verlamdende depressies is geschreven door Marjan Schwegman over de Italiaanse feministe Beccari; M. Schwegman, *Feminisme als boetedoening. Biografie van de Italiaanse schrijfster en feministe Gualberta Alaïda Beccari (1842-1906)*, Den Haag, 1989.

26. J. Addams, *Twenty years at Hull-House*, New York, 1981 (1910), p.68.

27. Vergelijk Smith (1988), p.p.34-38.

28. Over de vraag waarom juist de Universiteit van Chicago een weinig conventionele academische populatie aantrekt, die in verhouding tot andere wetenschappelijke instituten jonger, vrouwelijker, hervormingsgezinder en meer op Europa (vooral Duitsland) is georiënteerd, wordt in de genoemde literatuur volop gespeculeerd.

29. Smith (1988) p.61.

30. In Nederland verscheen het boek onder de titel C. Perkins Stetson, *De economische toestand der vrouw*, (vert. A. Jacobs) Haarlem, 1900. Inmiddels is er bijna een hele bibliotheek te vullen met wat er over het sociaal wetenschappelijke werk van Perkins Gilman is verschenen, zie o.a. R. Love, 'Darwinism and feminism: The 'Woman Question' in the life and work of Olive Schreiner and Charlotte Perkins Gillman', in: D. Oldroyd/ I. Lamgham (ed.), *The wider domain of evolutionary thought*, Dordrecht, 1983; M.L. Egan, 'Evolutionary theory in the social Philosophy of Charlotte Perkins Gilman', in: *Hypatheia*; A. Palmeri, 'Charlotte Perkins Gilman: forerunner of a feminist social science', in: S. Harding/ M.B. Hintikka, *Discovering reality. feminist perspectives on epistemology, metaphysics, methodology, and the philosophy of science*, Dordrecht/ Boston/London, 1983; A.J. Lane, *To Herland and beyond. The life and work of Charlotte Perkins Gilman*, New York, 1990.

31. Gilman geciteerd bij D.T. Rodgers, 'Idle womanhood: feminist versions of the work ethic', in: Idem, *The workethic in industrial America, 1850-1920*, 1974, p.191.

32. Zie bijv. de veel geciteerde passage uit A. Smith, *The Wealth of Nations*,:
"It is not from the benevolence of the butcher, the brewer, or the baker that we expect our dinner but from their regard of self interest".

Geciteerd bij N. Folbre/ H. Hartmann, 'The rhetoric of self-interest: Ideology and gender in economic theory', in Arjo Klamer (eds), *The consequences of rhetoric*, Cambridge, New York, 1988, p.187.

33. Gilman geciteerd bij Lasch (1965) p.51.

34. J. Addams, 'The snare of preparation', Ch. Lasch (ed), *The social thought of Jane Addams*, Indianapolis, 1965, p.28.
35. Deze definitie van pragmatisme is ontleend aan: D.Smith (1988) p. 59. In dit boek worden Peirce, James, Dewey en Mead als de belangrijkste vertegenwoordigers van het pragmatisme genoemd terwijl Addams en Gilman mijns inziens in dit rijtje ook niet zouden mogen ontbreken.
36. De onscheidbaarheid van kennend subject en kennis is een notie die afkomstig is van Hegel; zie Smith (1988) p.64.
37. C. Lasch (1965).
38. Voor een uitgebreide bespreking van ideeën en sociale betrokkenheid van Mead en Dewey zie o.a. Smith (1988), 'Making America work.'; R. Sierksma, 'Pragmatisme als pedagogisch paradigma', in: Idem, *Toezicht en taak. Arbeidsbeheer tussen utilitarisme en pragmatisme*, Amsterdam, 1991; Rosenberg (1982).

hoofdstuk 3

1. C. Goekoop - De Jong van Beek en Donk, *Hilda van Suylenburg*, Amsterdam, 1902 (6de druk, oorspr. 1897), p.9.
2. Zie voor de ontvangst van het boek de 'Inleiding' van Tessel Pollmann bij de herdruk Nijmegen 1984, p.3; en ook U. Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, Amsterdam, 1990.
3. Goekoop (1902) p.134.
4. Met opzet gebruik ik hier het woord 'ondermeer' om niet de suggestie te wekken dat dit het enige thema is van het boek. Zo ongeveer alle feministische vraagstukken passeren in het boek de revue.
5. In tegenstelling tot andere landen wordt deze term als zodanig in Nederland niet gebruikt, maar is wel heel toepasselijk.
6. Zie Jansz (1990) p.133.
7. H. Mercier, 'De vrouw tegenover de vrouwenarbeid', in: *Sociale Schetsen*, Haarlem, 1897.
8. Zie C. Huygens, *Een woord aan de Nederlandsche Vrouwen*, Rede uitgesproken den 3den Maart 1896 in een openbare vergadering der Vrije Vrouwen Vereeniging. Amsterdam, 1896; G. Kapteyn-Muysken, 'Hélène Mercier. Een heilige van den nieuwen tijd', in: *De Nieuwe Gids*, 's Gravenhage, 1911; L. van der Pek-Went,

'Veertig jaren School voor Maatschappelijk Werk', in: *Volksonwikkeling. Maandblad Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, jrg. 21, nr.4 1940.

9. Brief Mercier aan Muller-Lulofs 13 sept. 1899; Archief J.F. De Jongh, IISG.

10. I. de Wilde, 'Er is een heilig moeten, waartegen geen bezwaar bestand is, De betekenis van Hélène Mercier voor de vrouwenbeweging,' in: J.Reys e.a (red), *6de Jaarboek Vrouwengeschiedenis*, Nijmegen, 1985, p.69.

11. Zelf noemt ze hem als  en van haar 'wegwijzers' in het gelijknamige artikel dat in 1889 in de bundel *Verbonden Schakels* opnieuw werd uitgebracht.

12. Geciteerd bij B. Taylor, *Eve and the new Jeruzalem. Socialism and feminism in the nineteenth century*, London, 1983, p.4.

13. S. Stuurman (1992), 'Fin de siecle. Het sociaal-liberalisme en het einde van de produktieve deugd'. Deze naamgeving sluit ook aan bij het gebruik onder Anglo-Amerikaanse historicae om over sociaal-feminisme te spreken, zie bijv. K. Offen, 'Defining feminism: a comparative historical approach', in: *Signs: Journal of women in culture and society*, vol.14 no.1 1988. Overigens illustreert het 'sociaal-feminisme' van Mercier c.s. treffend hoe liberalisme en gemeenschapsdenken hand in hand kunnen gaan.

14. G. Taal (1980).

15. S. van Houten, 'Over de maatschappelijke en wettelijke stelling der vrouw', in: *Vragen des Tijds*, 1878, p.11.

16. Idem, p.44.

17. Idem, p.17.

18. De arbeidswet van 1889 behelsde een beperking van de arbeidsdag van alle vrouwen en jeugdigen van 12-16 jaar tot elf uur, terwijl tussen 19.00 uur en 5 uur en op zondag niet gewerkt mocht worden. U. Jansz, 'Sociale kwestie en sekse in de politieke geschiedenis. De arbeidswet van 1889', in: U. Jansz, e.a. (red), *Twaalfde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, 1991, p.78.

19. Stella, 'Uit een kleinen kring', in: *Onze Roeping. Orgaan voor de Nederlandse Vrouw*, onder redactie van B. Perk, jrg 1, nrs. 23/24, 1870, genoemd in: De Wilde (1985), p.60.

20. 'Bergopwaarts', verscheen in hetzelfde nummer van *Vragen des Tijds* als Van Houten's 'Over de maatschappelijke en wettelijke stelling der vrouw', 1878.

21. H. Mercier, 'Een eisch des tijds', in: Idem, *Verbonden Schakels*, Haarlem, 1889.

22. 'Een eisch des tijds', p.219.

41. H. Van der Mey, 'Wettelijke bescherming van vrouwenarbeid', in: *Vragen des Tijds*, 1895, deel 2 p.20.
42. 'De vrouw tegenover de vrouwenarbeid', p.136.
43. 'Philanthropie', p.232.
44. Riley (1988).
45. H. Mercier, 'Karaktervorming van de vrouw', in: *Vragen des Tijds*, 1883, p.31. Ook in verschillende brieven aan Muller-Lulofs klinkt deze teneur door, b.v. in die van 4 april 1906.
46. 'Karaktervorming van de vrouw', p.74.
47. Brief van Mercier aan Muller-Lulofs, d.d. 11 juni 1908, waarin schrijfster geadresseerde complimenteert met dissertatie zoon; Archief J.F. de Jongh IISG.
48. Brief Mercier aan Muller-Lulofs d.d. 4 april 1906; Archief J.F. de Jongh IISG.
49. Brief Mercier aan Muller-Lulofs d.d. 11 juni 1908; Archief J.F. de Jongh IISG.
50. Mme Duclos, 'De vrouw en de moraal', in: *Sociaal Weekblad*, 1900.
51. 'Karaktervorming der vrouw', p.51.
52. 'Karaktervorming der vrouw', p.63.
53. 'Karaktervorming der vrouw', p.63.
54. 'De vrouw tegenover de vrouwenarbeid', p.136.
55. 'De rechten der vrouw', in: *Sociaal Weekblad*, nr.23 1893, p.188/189, z.n.
56. Deze beeldspraak is afkomstig van J. Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*, deel II Amsterdam, 1967, p. 344.
57. Zie voor een overzicht van de bezwaren tegen de vrouwenstudie aan het eind van de 19de eeuw: A. Coutinho-Wiggelendam, 'Vrouwenemancipatie rond de eeuwwisseling en het verzet daartegen', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, jrg.2, nr.6 1981.
58. M.W.F. Treub, 'Bevolkingscijfers en bevolkingstheorieën', in : Idem, *Sociale Vragen*, Haarlem, 1904.
59. S.R. Steinmetz, 'De ziekten der maatschapij', *Vragen des Tijds*, 1900, p.115.
60. M. Meyboom, 'Iets over de vrouwenbeweging', in: *Vragen des Tijds*, 1898.

61. S.R. Steinmetz, *Het feminisme in engeren zin een sociaal gevaar*, Leiden, 1899.

62. 'Bevolkingscijfers en bevolkingstheorieën', p.110. Overigens is dit maar een deel van het lied, dat in zijn geheel als volgt luidde:

De Vrije Vrouwen

Wat men voor een eeuw niet kende;
 Waar men vroeger niet aan dacht:
 't is de Vrije Vrouwenbende,
 't Is 't derde soort geslacht.
 't zijn geen mannen, 't zijn geen vrouwen,
 't is geen vleesch en 't is geen visch.
 Wie met zo'n model gaat trouwen
 Trouwt met zijn begrafenis.

Een vrije vrouw draagt korte rokken
 Dat men haast haar knieën ziet
 Kijk ze langs de straten sjokken,
 Kuiten heeft de stumper niet.
 Nergens is zij fris en mollig,
 Alles knokels, been en pees.
 Welke man gevoelt zich lollig
 Naast zo'n loopend stuk rookvleesch.

Vrije vrouwen vinden vrijen
 Ouwerwetse flauwigheid
 Voor verliefde zoenpartijen
 Heeft de vrije vrouw geen tijd.
 Want ze schrijven liever boeken
 Over het huwelijks genot
 En ze dragen stalen broeken
 Met 'n grendel en 'n slot.

Nacht en dag vergaderingen
 Houdt de vrije vrouwenkliek
 Over slappe zuigelingen,
 Over wereld-politiek.
 Hoort ze kletsen, hoort ze lallen
 Over liefde en geluk.
 Moet zoo'n schepsel ooit bevallen,
 Is 't van een ingezonden stuk.

Stakkers zijn het die vrije vrouwen
 Waar'n man geen steek aan vindt
 Kijk ze pakkies boeken sjouwen

Liever dan een lekker kind.
 Als men hoort wat zij zich wenschen,
 Wat zoo'n meubel al zoo zeit,
 Vragen alle nucht're menschen:
 "Is 't een bokkie of 'n geit?"

Uit: J.H. Speenhoff, *Tweede bundel. Liedjes wijzen en prentjes*, Rotterdam, z.j.

63. Bijv. in het programmatische artikel 'Ons Eerste Woord' dat in het eerste nummer van de *Sociaal Weekblad* verscheen, vermeldde dat het blad "de leer zal verkondigen dat plichten zwaarder wegen dan rechten", 1887.

64. 'Huwelijk en opvoeding'.

65. Een zelfde geluid kan beluisterd worden in brochures en artikelen die bekendheid moeten geven aan de School voor Maatschappelijke Werk.

66. 'De vrouw tegenover de vrouwenarbeid', p.135.

67. 'De vrouw tegenover de vrouwenarbeid', p.141.

68. Zie voor een uitgebreide beschrijving van die discussie M. Braun, *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis*, Amsterdam, 1992, hoofdstuk 3 en 4.

69. J. ter Meulen, 'Feuilleton', *Sociaal Weekblad*, nr.8 1890; H. Mercier, 'De vrouw tegenover den vrouwenarbeid' in: *Sociaal Weekblad*, nr.40 1894.

70. Huishoudelijke arbeid werd in de 19de eeuw evenals andere vormen van subsistentie-economie in de statistiek en de economische en sociale wetenschappen steeds verder gemarginaliseerd. Dit hangt onder andere samen met het feit dat in de tweede helft van de negentiende eeuw het onderscheid tussen betaalde en onbetaalde arbeid (market and non-market labour) geleidelijk de klassieke dichotomie tussen productieve en niet-productieve arbeid verving.

71. Hetzelfde verwijt is bij Muller-Lulofs aan te treffen: M.G. Muller-Lulofs, 'De Armezenzorg en de vrouw', in: C.M. Werker- Beaujon, C. Wichman, H.M. Werker, *De Vrouw, de Vrouwenbeweging en het Vrouwenvraagstuk*, Amsterdam, 1914, p.491.

72. Stuurman (1992), p.296 e.v.

hoofdstuk 4

1. Tot het comité behoorden zeven handwerkslieden, waaronder Heldt, Gerhard en de Rot, (Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond- het reformistische ANWV) en

- de 'heren' van Marken, Pekelharing, Kerdijk, Goeman Borgesius, Heineken, Rionk, Tiel en De Jong van Beek en Donk (voorzitter).
2. 'Het grote verschil', in: *Sociaal Weekblad*, nr.5 1901.
 3. Geciteerd bij De Rooy (1978), p.9.
 4. Geciteerd bij Pek-Went (1940), p.1.
 5. Zie I.J. Brugmans, 'Het ontwaken der arbeidende klasse', in: J.M.W. Binneveld, *Geschiedenis van de Nederlandse Arbeidersbeweging in de 19de eeuw*, Den Haag, 1978, p.27.
 6. B.H. Pekelharing, 'De 'natuurlijke' regeling der volkshuishouding', in: *Vragen des Tijds*, 1878, p.178.
 7. H. Mercier, 'Philanthropie', in: *Vragen des Tijds*, 1884, p.207/239.
 8. 'De 'natuurlijke' regeling der volkshuishouding', p.174.
 9. C.H. Gide, 'Gerechtigheid en liefde', in: *Sociaal Weekblad*, 1890.
 10. 'De 'natuurlijke' regeling der volkshuishouding'.
 11. J. de Jong-Van Beek en Donk, 'De verdediging van het egoïsme op de vergadering van statistiek', *Vragen des Tijds*, 1875.
 12. H. Mercier, 'Drie maanden fabrieksarbeider', in: *Sociaal Weekblad*, nr.1 1892, p.12.
 13. M.W.F. Treub, *De ontwikkeling der staatshuishoudkunde tot sociale economie. Inaugurale rede bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt in de Staatshuishoudkunde en Statistiek*, Amsterdam, 23 nov. 1896.
 14. Treub (1896).
 15. S. van Houten, 'Over den invloed van wetgeving op de verdeling van rijkdom', in: *Vragen des Tijds*, 1875.
 16. H.P.G. Quack, 'Sociale politiek. Rede bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt te A'dam', in: *De Gids* nr.49, 1885.
 17. Zie voor de visie van Vissering en zijn leerling d'Aulnis J.A. Verdoorn, *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19de eeuw*, Amsterdam, (oorspr. Utrecht, 1965) 1981, p.252.
 18. Van Houten (1875) p.75.

19. 'Ons eerste woord', in: *Sociaal Weekblad*, 1887, p.2.
20. M.W.F. Treub, 'Darwinisme en democratie,' in: Idem, *Sociale Vragen. Verzamelde Opstellen*, Haarlem, 1904, p.38.
21. Zie voor de diverse geledingen binnen de liberale partij ook: Taal (1980).
22. 'Oorzaken en geneesmiddelen', *Sociaal Weekblad*, nr.47 1887.
23. H. Mercier, 'Een hoopvol begin I', in: *Sociaal Weekblad*, nr.18 1890, p.147.
24. Stuurman (1992), p.297.
25. M.W.F. Treub, 'Van Houten's anti-sociale staatsleer,' in *Vragen des Tijds*, d.II, 1897.
26. M.W.F. Treub, 'De wanbegrippen van Mr. Van Houten', in: *Sociaal Weekblad*, nr.4 1899, p.38; M.W.F. Treub, 'Pensioneering of armenzorg?' in: *Sociaal Weekblad*, 4-2-1899, p.p.56-57.
27. S. v. Houten, 'Vrijheid of staatsvoogdij', in: *Vragen des Tijds*, 1893.
28. Geciteerd door P. van Geer, 'Aantekeningen op het wetsontwerp tot regeling van het kiesrecht', in: *Vragen des Tijds*, d.I, 1896.
29. In bepaalde opzichten sloot het debat over huishoudelijke arbeid onder feministen in de jaren 70 van twintigste eeuw op deze oude controverse in de politieke economie aan. Het z.g. huishoudelijk arbeidsdebat opende met de vraag 'welke betekenis huishoudelijke arbeid had voor de ontwikkeling en in standhouding van het kapitalisme; later veranderde dat in de vraag wat de bijdrage van huishoudelijke arbeid is aan het Bruto Nationaal Produkt. Zie bijv. de pleidooien van Bruyn-hundt om de economische waarde van huishoudelijke arbeid in het BNP te verdisconteren: M. Bruyn-Hundt, *Huishouden = onbetaalde arbeid; maar huisvrouwenloon geen oplossing*, Deventer, 1985.
30. 'Philanthropie', p.p.174-175.
31. H. Mercier, 'Drie maanden fabrieksarbeider', in: *Sociaal Weekblad*, nr.1 1892, p.10
32. H. Mercier, 'Aurora Leigh', in: *Verbonden Schakels*, Haarlem, 1889, p.120.
33. B.H. Pekelharing, 'Het communisme en socialisme tegenover de staatshuishoudkunde', in: *Vragen des Tijds*, Jrg 2, 1875, p.7.
34. 'Aurora Leigh', p.113.
35. H. Mercier, 'Stuart Mill's socialisme', in: *Verbonden Schakels*, Haarlem, 1889.

36. Kerdijk's Marx biografie werd door deze laatste in een brief aan Domela als literair gekef van een schoolmeester weggehoond; R. Vuurmans, 'A. Polak Kerdijk', in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, deel IV, Amsterdam, 1990.
37. M. Bernes, 'De ethische eenheid', in: *Sociaal Weekblad*, nr.3 1900, p.35.
38. Treub (1904), p.35.
39. Zie voor de receptie van het darwinisme in Nederland I.N. Bulhoff, *Darwins Origin of Species: betoverende wetenschap*, Baarn, 1988; S. Sevenhuijsen, 'De evolutietheorie als intellectueel strijdtoneel voor de afstammingspolitiek', in: Idem, *De orde van het vaderschap. Politieke debatten over ongehuwd moederschap, afstamming en het huwelijk in Nederland 1870-1900*, Amsterdam, 1987.
40. A.J. Teerlink, 'Mag de darwinistische theorie als grondslag van sociale beschouwing worden genomen?', in: *Sociaal Weekblad*, 1894, p.278.
41. De Bosch Kemper geciteerd bij C. Schade, *Woningbouw voor arbeiders in het 19de eeuwse Amsterdam*, Amsterdam, 1981, p.25.
42. 'Philanthropie', p.182.
43. 'Philanthropie', p.183.
44. 'Philanthropie', p.183.
45. M.W.F. Treub, 'Darwinisme en socialisme', in: *Sociaal Weekblad*, 1894, p.226.
46. 'Philanthropie', p.183.
47. 'Darwinisme en socialisme', p.193.
48. P. Crok, 'Moderne economie', in: *Vragen des Tijds*, 1876.
49. Voor zijn nauwgezetheid en humaniteit kreeg hij de onderscheiding Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Zie B.H. Pekelharing, *Mr.A. Kerdijk*, Haarlem, 1905.
50. 'Ons eerste woord'.
51. H. Mercier, 'Totaalindruk II', in: *Sociaal Weekblad*, nr.11 1891, p.132.
52. H. Mercier, 'Totaalindruk III', in: *Sociaal Weekblad*, nr. 13 1891, p.130.
53. 'Karaktervorming der vrouw', p.41.

54. L. Brentano, 'De verhouding der beschaafden tot de sociale kwestie', in: *Sociaal Weekblad*, nr. 40 1890.

55. A. Kerdijk, 'Waarom bekeerd?', in: *Sociaal Weekblad*, nr.3 1887, p.278.

hoofdstuk 5

1. Zie bijv. 'Herdenkingsnummer Hélène Mercier', in: *Ons Huis*, febr. 1910; M.W.F. Treub, 'Hélène Mercier', in : H. v. Mandere, M.W.F. Treub (red.), *Mannen en vrouwen van beteekenis in onze dagen*, Deel XLII, Haarlem, (Tjeenk Willink) 1910; G. Kapteyn-Muysken, 'Hélène Mercier, een heilige van den nieuwe tijd', in: *De Nieuwe Gids*, 's Gravenhage, 1911 (ook verschenen als voorwoord in: *Verbonden Schakels*, 4de druk, 1911); F. Coenen, 'Hélène Mercier, Verbonden Schakels', in: *De Amsterdammer. Weekblad voor Nederland*, 1912; J. Ter Meulen, *Hélène Mercier, 1839-1910*, notitie febr. 1916, IAV, Amsterdam; De Wilde (1985); Simons (1985).

2. Ter Meulen (1916).

3. Ene Ongenoemde (H.Mercier), 'Bergopwaarts', in: *Vragen des Tijds*, deel I, 1878: later werd dit artikel onder de titel 'Wegwijzers' opgenomen in *Verbonden Schakels*.

4. Ter Meulen (1916).

5. Brieven Mercier aan Pekelharing d.d. 22-3-1891; 21-6-1892; Archief B.H. Pekelharing, IISG.

6. Ter Meulen, (1916).

7. Van beide vriendschappen getuigen resp. de brieven van Mercier aan Jacobs; Persoonlijke Archieven, Aletta Jacobs, IAV; de brieven Van Kerdijk aan Mercier; Particulier bezit, Wolfheze; de brieven van Muller-Lulofs aan Mercier; Particulier bezit, Wolfheze en de briefwisseling tussen Mercier en Muller-Lulofs; Archief J.F. de Jongh, IISG.

8. Notulen Bestuursvergadering Opleidingsinrichting voor Sociale Arbeid, d.d. 8 juni, 1901.

9. M.W.F. Treub (1910), p.26/27.

10. Brief Mercier aan Muller-Lulofs, d.d. 4-4-1906; Archief J.F. de Jongh, IISG.

11. H. Mercier, 'Mijn bezwaren tegen het verbinden van internaat aan de Inrichting tot opleiding voor maatschappelijk werk in Nederland'; Archief J.F. de Jongh, IISG.

12. Van der Pek-Went (1940), p.131.
13. Zie bijv. Jansz (1990).
14. Notitie van J. ter Meulen, *Hélène Mercier 1839-1910*, 1916, IAV, p.8. Overigens beweert Ter Meulen in dit geschrift dat Mercier zichzelf een socialiste en individualiste noemde. Ik denk dat dergelijke uitspraken nog afhankelijk waren van de politieke voorkeur van de persoon tegen wie ze geuit werden. Tegen een socialist zou zij zichzelf waarschijnlijk niet gauw een socialist noemen.
15. Notitie van Johanna Ter Meulen, *Hélène Mercier 1839-1910*, Amsterdam, 1916 IAV.
16. Zie hoofdstuk 3.
17. Idem.
18. R. Vuurmans, 'Polak Kerdijk', in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, deel IV, Amsterdam, 1990; B.H. Pekelharing, *Mr. Kerdijk*, Haarlem, 1905.
19. Bestuursnotulen, d.d. 27 mei 1904.
20. Bestuursnotulen, d.d. 3 juni 1905.
21. In brief van Kerdijk aan Mercier is sprake van tripje naar het Limburg met Haagse 'Toynbee-reismakers', brief d.d. 21-7-1898; Particulier bezit, Wolfheze.
22. Vuurmans (1990); Pekelharing (1905).
23. Vuurmans (1990).
24. Over beide onderwerpen publiceerde hij zie A. Kerdijk, 'Herhalingsonderwijs aan milliciens', in: *Vragen des Tijds*, 1889; A. Kerdijk, 'Een belangrijk rapport', in: *Vragen des Tijds*, 1880.
25. C. Brinkers, 'De betekenis van Mevrouw M.G.Muller-Lulofs voor "Zorg en Bijstand"', in: *Zorg en Bijstand*, 1954.
26. Brinkers (1954).
27. Brinkers (1954) p.7.
28. W.H. Posthumus van der Goot (red.), *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd*, Nijmegen, 1977 p. 168; in een brief aan een kostschoolvriendin reflecteerde Muller-Lulofs over deze periode en zij haar agnostische levensbeschouwing uiteen; Brief Muller-Lulofs aan 'Hik' d.d. 19 mei 1914, Particulier Bezit, Wolfheze.

29. Brief Muller-Lulofs aan Mercier, d.d. 10 april 1906; Particulier bezit, Wolfheze.
30. 'Samuel Muller Fzn.', in: Dr. Charité (red.), *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel I 1989, p.414-416.
31. In de brieven aan Mercier werd de toekomst van beide kinderen uitgebreid besproken, Nico werd na rechtenstudie gevangenisdirecteur, Zus deed de School voor Maatschappelijk werk en werd directrice van een Kindertehuis.
32. Posthumus-van der Goot (1977) p.169.
33. *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 1, p.416.
34. Brinkers (1954) p.25.
35. Bestuursnotulen, 8 okt. 1900.
36. Herdenkingsartikelen, notulen bestuursvergadering School voor Maatschappelijk Werk IISG; gesprek met een nabestaande.
37. Brief Muller-Lulofs aan Mercier, d.d. 24 juni 1904; Particulier Bezit, Wolfheze.
38. De sympathie voor de Spoorwegstaking van 1903 onder sociaal-liberalen bemoeilijktte niet alleen de voortgang van de school voor sociaal werk, maar ook alle initiatieven die ermee geassocieerd werden, zoals die van Muller-Lulofs, zie brief d.d. 5 jan. 1905: Particulier bezit, Wolfheze.
Hoewel Muller-Lulofs zelf geen belijdende gelovige meer was, voelde zich toch 'bedrukt onder de gedachte dat er onder valsche godsdienstige leuzen zo veel kwaad werd gedaan' en juichte ze de val van de regering-Kuyper in 1905 van harte toe met de woorden 'wat een zegen dat Kuyper gevallen is'; brief d.d. 27 juni 1905; Particulier bezit, Wolfheze.
39. Brief Muller-Lulofs aan Mercier, d.d. Zomer 1898; Particulier bezit, Wolfheze.
40. Brief Muller-Lulofs aan Mercier, d.d. 24 juni 1904; Particulier bezit, Wolfheze.
41. Haar echtgenoot was niet alleen een gewaardeerd archivaris en historicus, maar werd ook enkele malen aangezocht om hoogleraar te worden.
42. M. Kamphuis, 'Waarom verschilt het hedendaags social casework van de inzichten van Mevrouw Lulofs en haar tijdgenoten?', in: *Tijdschrift voor maatschappelijk werk*, jrg.4 nr.8 1950, p.113-116.
43. De rede was voor de gelegenheid op grammofoon plaat gezet maar kon door omstandigheden niet ten gehore worden gebracht. Om die reden verscheen de toespraak van M.G. Muller-Lulofs in het *Tijdschrift voor maatschappelijk werk*, jrg.3 nr.19 1949, p.p.303-305. Het citaat staat op p.305.

hoofdstuk 6

1. Uit: 'Een reis van veertig jaren', ter gelegenheid van veertigjarig bestaan van School voor Maatschappelijk Werk Amsterdam.
2. Zie voor de geschiedenis van de school: P. Peeters/ L. Salemink, *Sociaal werk tussen burgerij en arbeidersklasse. Achtergronden, ontstaan en ontwikkeling van de eerste beroepsopleiding voor sociaal werk in Nederland (1899-1940)*, Nijmegen, 1981 (Doktoraal Scriptie Geschiedenis); R. Ney/ E. Hueting, *De opbouw van een sociaal-agogische beroepsopleiding 1899-1989*, Naarden, 1989; voor geschiedenis club- en buurthuiswerk: H. Nijenhuis, *Werk in de schaduw. Club-en buurthuizen in Nederland, 1892-1970*, Amsterdam/Utrecht, 1987; A. Simons, *Hélène Mercier, een burgeres als andragoge*', Leiden, 1985 (doktoraalscriptie Andragologie), IAV; geschiedenis van armenzorg en woningtoezicht: A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940, Meppel, 1984*; S. Stawski, *Woningopzichteressen in Amsterdam, 1890-1940*, Amsterdam, 1978 (Skriptie Historische Pedagogiek).
3. 'Plan', handgeschreven versie van Muller-Lulofs in Particulier bezet, Wolfheze.
4. 'Een opleidingsinrichting in wording', in: *Sociaal Weekblad*, 22 april 1899, (ook verschenen als losse overdruk) p.1
5. M.G. Muller-Lulofs, *Plan* (kladversie van 'een opleidingsinrichting in wording'); Particulier bezet, Wolfheze.
6. 'Een opleidingsinrichting in wording', overdruk uit *Sociaal Weekblad*, 22 april 1899.
7. L. v.d.Pek-Went, 'Veertig jaren School voor Maatschappelijk Werk', rede uitgesproken ter gelegenheid van het veertig jarig-bestaan van de School voor Maatschappelijk Werk te Amsterdam, 16 dec. 1939, p.3.
8. Idem, p.3.
9. Van der Pek-Went (1940), p.138.
10. A. Kerdijk, 'Opleiding voor sociale arbeid', in: *Sociaal Weekblad*, nr.37 1900, p.432.
11. Brief van Mercier aan Muller-Lulofs getiteld 'Mijn bezwaren tegen het verbinden van een internaat aan de inrichting tot opleiding van maatschappelijk werk in Nederland', ongedateerd. De brief fungeerde als vergaderstuk omdat de gezondheid van Mercier niet toeliet dat zij zelf direct aan bestuurswerkzaamheden deelnam en het bestuur haar mening van doorslaggevende betekenis achtte; Archief J.F. de Jongh,

IISG.

12.Idem.

13.Idem.

14. Voor deze gelegenheid schreef zij een weerwoord om het bestuur van de zin van haar plan-met-bezielende-directrice-en internaat te overtuigen; 'Verweer M.M.' en 'Tegenwerpingen M.L.'; Particulier bezit, Wolfheze.

15. M.G. Muller-Lulofs, 'De school voor maatschappelijk werk' in: E. Knappert/ A. Salomons (red.), *Leven en werken. Maandblad voor meisjes en vrouwen*, jrg.IX, nr. 11 1924, p.770.

16. Brieven Kerdijk aan Muller-Lulofs en Mercier, Particulier bezit, Wolfheze.

17. Bestuursnotulen d.d. 19 april 1900.

18. Brief Muller-Lulofs aan Mercier d.d. 12 aug. 1906; Particulier Bezit, Wolfheze.

19. Brief Kerdijk aan Mercier d.d. 7-11-1898; Particulier bezit, Wolfheze.

20. 'Besprekingen over Maatschappelijk Werk' 19-21 juli 1898; Archief Nat. Tentoonstelling Vrouwenarbeid, IAV.

21. Brief Mercier aan Kerdijk d.d. 9-11-98; Archief J.F. de Jongh, IISG. Kerdijk wilde aanvankelijk bekendmaking wegens ziekte Mercier uitstellen; brief Kerdijk aan Mercier, d.d. 7-11-1898, Particulier bezit, Wolfheze.

22. Citaat van Tak in *De Sociaaldemokraat, Orgaan der Sociaaldemokratische Arbeiderspartij in Nederland*, 13 juni 1899; De uitlating van Tak verscheen in *De Kroniek*; Archief Sociale Academie, IISG.

23. Geciteerd in de brochure geschreven door Muller-Lulofs ter gelegenheid van de in gebruik neming van het nieuwe schoolgebouw in 1913 aan de Pieter de Hooghstraat 78. De brochure is getiteld: *De school voor maatschappelijke werk*, Amsterdam, z.j.

24. Knipsel uit: *Het Nederlands Dagblad*, 1900; Archief Sociale Academie, IISG.

25. M.G. Muller-Lulofs, *De school voor maatschappelijk werk*, Amsterdam, z.j., p.10 ; Zie ook het artikel van M.G. Muller-Lulofs, 'Sociale Opleiding', in: *De Gids*, 1903, onder de titel 'De opleiding der vrouw voor het maatschappelijk werk', opgenomen in: M.G. Muller-Lulofs, *Van Mensch tot Mensch*, Haarlem, 1916, p.90.

26. 'Een opleidingsinrichting in worçing', p.1.

27. 'De school', p.18.

28. Pek-Went (1940) p.132.
29. Bijvoorbeeld de dochter van Muller-Lulofs en ene Mej. Douwes-Dekker.
30. Bestuursnotulen, 6 juli 1899.
31. Bestuursnotulen, 6 juli 1899.
32. Bestuursnotulen, april 1902.
33. Bestuursnotulen, 8 okt. 1900.
34. Muller-Lulofs (1903) p.9.
35. Louise Went (1940) maakte melding van de volgende aantallen:

1899-	14	leerlingen
1900-	8	„
1901-	14	„
1902-	7	„
1903-	2	„
36. In het eerst jaar zijn er al meteen drie kandidaten die voor een beurs in aanmerking komen. De kleine schenkingen die voor dit doel binnen komen staan het bestuur niet toe ruchtbaarheid te geven aan mogelijkheden tot financiële tegemoetkomingen van de zijde van de school.
37. Ingezonden brief, in: *Sociaal Weekblad*, nr.52 1900, p.623.
38. 'Het geval Zeehandelaar' werd ook in het bestuur besproken; Bestuursnotulen, 5 aug. 1899.
39. Bestuursnotulen, 8 okt. 1900, het betrof Kerdijk, Gunning en Blankenberg.
40. Bijvoorbeeld 'het geval Van Asperen' zie bestuursnotulen van 1 juni 1899.
41. Bestuursnotulen 11 juni 1908.
42. Van der Pek-Went (1940), p.135.
43. Kerdijk die daarnaar informeerde meldde de volgende vergadering dat Spiekman geen engels maar wel duits beheerste, hetgeen hij voldoende achtte: Bestuursnotulen, 1 juni 1899 en 6 juli 1899.
44. Posthumus- van der Goot (1977) p.163.
45. Bestuursnotulen, 8 okt. 1900.
46. Bestuursnotulen april 1902.

47. Bestuursnotulen, 30 nov. 1912.
48. Van der Pek-Went (1940); Muller-Lulofs (1949).
49. Brief Muller-Lulofs aan Mercier, d.d. 15 febr. 1905; Archief J.F. de Jongh, IISG.
50. Zie Van der Pek-Went (1940) p.136.
51. Muller-Lulofs zette haar bezwaren tegen het voorstel van Anrooy in een schriftje bij elkaar, waarschijnlijk ter voorbereiding van een bestuursvergadering, Het schriftje heeft als opschrift 'Over de richting van de school onder mej. Anrooy als directrice'; Particulier bezit, Wolfheze.
52. Bestuursnotulen, 18 mei 1909.
53. Bestuursnotulen 19 april 1900.
54. Bestuursnotulen 3 juni 1905. Boissevain, Gunning en Knappert betuigden hun solidariteit met de staking. Anderen keurden de staking welliswaar af maar ondersteunden het protest tegen de worgwetten van Kuyper die stakingen zouden verbieden. Zie voor de ondertekenaars: A.J.C. Rüter, *De spoorwegstaking van 1903*, Nijmegen, 1975 (oorspr. Leiden, 1935) p.348.
55. Bestuursnotulen 4 sept. 1903.
56. Bestuursnotulen 8 dec. 1902.
57. Bestuursnotulen 6 juni 1904.
58. Bestuursnotulen 4 sept. 1903.
59. Bestuursnotulen 27 mei 1904.
60. Brief Mercier aan Muller-Lulofs 11 okt. 1906; Archief J.F. de Jongh, IISG.
61. Bestuursnotulen, 4 mei 1905; Louise Went sprak haar vreugde uit over de terugkeer van Muller-Lulofs in het bestuur, terwijl iedereen was aangeslagen over de dood van Kerdijk; Brief L. van der Pek-Went aan Muller-Lulofs, Hemelvaartsdag 1905; Particulier bezit, Wolfheze.
62. Bestuursnotulen, 4 mei 1905.
63. Zie: M.G. Muller-Lulofs, 'Sociale Opleiding', overdruk uit: *De Gids*, nov. 1903; M.G. Muller-Lulofs, *De School voor Maatschappelijke Werk*, Amsterdam, z.j; M.G. Muller-Lulofs, 'De school voor maatschappelijk werk', overdruk uit: *Tijdschrift voor Armenvoeding en Kinderbescherming*, 1909; Van der Pek-Went (1940).
64. Ney/Huetting (1989) p.40.

65. Notulen Buitengewone vergadering 6 juli 1911.
66. M.G. Muller-Lulofs, 'De school voor maatschappelijk werk', in: E. Knappert/ A. Salomons (red.), *Werken en Leven. Maandblad voor vrouwen en meisjes*, jrg. IX, nr. 11 1924, p.768.
67. Muller-Lulofs (1903), p.4.
68. Bestuursnotulen d.d. 22 juni 1901
69. Brief Muller-Lulofs aan Mercier d.d. 10 april 1906; Particulier bezit, Wolfheze.
70. Muller-Lulofs credo over de armenzorg komt in de bestuursnotulen enigszins in verbrokkelde vorm naar voren. Een schriftje getiteld 'Het onderwijs in armenzorg op school' en de brief aan Mercier (d.d. 24 juni 1904) laten aan duidelijkheid niets te wensen over; schriftje en brieven beide in: Particulier bezit, Wolfheze.
71. Muller-Lulofs (1909) p.5.
72. Bestuursnotulen 11 juni 1908.
73. De gedachte dat het vak methodiek de kern van opleiding uitmaakt komt niet alleen in vaktijdschriften naar voren maar ook in het onderzoek van Walton, die re bovendien opgewezen heeft dat vooral vrouwen dit vak als hun terrein beschouwen. R.G. Walton, *Women in social work*, London, 1975.
74. Voor een internationaal overzicht van de positie van vrouwen in armenzorgorganisaties zie: Muller-Lulofs (1912).
75. Bestuursnotulen 12 april 1906.
76. Bestuursnotulen 5 mrt. 1908.
77. Brief Mercier aan Muller-Lulofs d.d. 4 april 1906; Archief J.F. de Jongh, IISG.
78. Muller-Lulofs (1903) p.25.
79. Muller-Lulofs (1903) p.25.
80. Muller-Lulofs (1903) p.27.
81. Muller-Lulofs (1916) 'De opleiding der vrouw voor maatschappelijk werk', p.104.
82. Bestuursnotulen, d.d. 14 sept. 1915.
83. Bestuursnotulen, 23 febr. 1916.

84. E.C. Knappert. 'De taak der vrouw in de volksontwikkeling (Toynbeewerk)', in: Mr. C.M. Werker-Beaujon, Mr.C. Wichman, Mr.W.H.M. Werker, *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwen-vraagstuk*, Amsterdam, 1914, p.544.
85. Zie over de geschiedenis van Ons Huis, A. Simons (1985); H. Nijenhuis, 1987.
86. H. Mercier, 'Nog eens Toynbee en Toynbeewerk', in: *Sociaal Weekblad*, nr. 12/13, 1898.
87. Idem, p. 244.
88. Bij het overlijden van Mercier wijdde het blad Ons Huis een speciaal herdenkingsnummer aan Mercier; *Ons Huis*, febr. 1910; Treub (1910).
89. Brief Mercier aan Muller-Lulofs d.d. 23 mei 1907; Archief J.F. De Jongh, IISG.
90. Mercier schreef dit aan Muller-Lulofs naar aanleiding van opvolging van Tour; Brief Mercier aan Muller-Lulofs, d.d. 23 mei, 1907; Archief J.F.De Jongh, IISG.
91. Brief Muller-Lulofs aan Mercier d.d. 24 mei 1907; Particulier bezit, Wolfheze.
92. M. de Meyer-van der Waerden, *Zoekt een ster niet te ver. Emilie Charlotte Knappert 1860-1952*, Amsterdam, 1960.
93. Nijenhuis (1987) p.22.
94. Simons (1985); Nijenhuis (1987).
95. De voorbereidingsgroep bestond behalve uit A.H. Gerhard ook uit C.W. Janssen, L. Simons, de latere directeur van de wereldbibliotheek en Tours; Simons (1986).
96. Simons (1985), p.90.
97. Simons (1985) p.90.
98. Brief Mercier aan Pekelharing, d.d. 24-7-1892; Archief B.H. Pekelharing, IISG.
99. Brief Mercier aan Pekelharing, d.d. 24-7-1892; Archief Pekelharing, IISG.
100. Zie voor de discussie met Gunning: Simons (1985) p.92/93.
101. Simons (1985) p.93.
102. Simons (1985) p.93.
103. Brief Mercier aan Pekelharing d.d. 2 mei 1892; Archief B.H. Pekelharing IISG.

104. W. Versluys, 'Besprekingen maatschappelijk werk 19-21 juni, 1898', Archief Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid, IAV.
105. F.M. Wibaut, 'Stellingen en conclusies congres' Map nr. 291, Archief Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid, 1898, IAV.
106. 'Verslag discussie Tentoonstelling Voor Vrouwenarbeid', In: *Sociaal Weekblad*, 1899, p.258.
107. Knappert (1914) p.552 noot onder aan de pagina.
108. Deze beoordeling in *Onze Eeuw* kwam hem op een berisping van Mercier te staan: brief Mercier aan Muller-Lulofs d.d. 31 okt. 1909; Archief, De Jongh, IISG.
109. Versluys (1898).
110. Archief Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid 1898, nr. 307, IAV.
111. Knappert (1914) p.545.
112. Knappert (1914) p.549.
113. Treub (1910).
114. H. Mercier, 'Een eisch van heden', in: *Sociaal Weekblad* 1894, p.31.
115. Knappert (1914) p.541.
116. Knappert (1914) p.545.
117. Knappert (1914) p.551.
118. Knappert (1914) p.549.
119. Knappert (1914) p.550.
120. M. de Meyer- van der Waerden, *Zoekt een ster niet te ver. Ter herdenking van Emilie Charlotte Knappert, 1860-1952*, Amsterdam, 1960.
121. Muller-Lulofs (1949) p.304.
122. M.G. Muller-Lulofs, 'Armenzorg en de vrouw', lezing voor de Bond van Vrouwenkiesrecht, 1910, verschenen in: *Onze Eeuw*, en is later opgenomen in: M.G. Muller-Lulofs, *Van mensch tot mensch*, Haarlem, 1916, p.49.
123. Mercier (1889) 'Philantropie', p.179.
124. Muller-Lulofs (1909) p.5.

125. M.G. Muller-Lulofs, 'Enige grondregels voor de praktijk der armenverzorging', in: *Tijdschrift voor Armenzorg en kinderbescherming*, nr.232 1905.

126. M.G. Muller-Lulofs, 'Armenzorg en de vrouw', in: C.M.Werker-Beaujon, C. Wichman, W.H.M. Werker, *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk. Encyclopaedisch Handboek*, Amsterdam, 1914, p.484.

127. M.G. Muller-Lulofs, 'Het optreden van de armbezoeker', lezing in cursus 1913/1914, Permanente Commissie Opleiding Armbezoekers van Nederlandse Vereniging voor Armenzorg en Weldadigheid.

128. M.G. Muller, 'Het werk van de vrijwilligen armbezoeker', in: Idem, *Wat een armbezoeker moet weten. Zes voordrachten gehouden voor het Genootschap Liefdadigheid naar Vermogen te Amsterdam*, Haarlem, 1905/1906, p.40.

129. M.G. Muller-Lulofs, 'De taak der armverzorging tegenover de drankzuchtige', in: Dr. H.J. de Dompierre de Chaupepié, Jhr.Mr. H.Smissaert, J.F.L. Blankenberg, *Tijdschrift voor Armenzorg*, nr.299, 1905.

130. M.G. Muller-Lulofs, 'Armenzorg en drankbestrijding', in: *Tijdschrift voor Armenzorg*, nr.54 1902.

131. Zie bijv. De Regt (1984).

132. Muller-Lulofs (1905/1906) p.50-51.

133. Muller-Lulofs (1905/1906).

134. Muller-Lulofs (1914) p.484 e.v.

135. Brief Muller-Lulofs aan Mercier d.d. 24 juni 1904; Particulier bezit, Wolfheze.

136. Eén van de tips van L. Went in: L. Went, 'Ervaringen van een woningopzichteres', in: *De Woningbouwvereniging*, Uitgave Nationale Woningraad 1938, p.100.

137. *Verslag aan den Koning over den vereischten en inrigting van arbeiderswoningen*, door eene Commissie uit het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, 's Gravenhage, 1855.

138. H. Mercier, *Over arbeiderswoningen*, Haarlem, 1887, p.2/3.

139. Brief Mercier aan Gerhard, geciteerd bij Simons (1985) p.92.

140. Mercier (1887) p.3.

141. Mercier (1887) p.4.

142. Mercier (1887) p.6.

143. H. Mercier, 'Octavia Hill's levenstaak', in: *Sociaal Weekblad*, 1894; opgenomen in: H. Mercier, *Sociale Schetsen*, Haarlem, 1897; H. Mercier, 'Meer lucht voor Londen', *Sociaal Weekblad*, opgenomen in: H. Mercier, *Sociale Dromen en Daden*, Haarlem, 1893.
144. J. ter Meulen, *De beschaafde vrouw als opzichteres over arbeiderswoningen*, Amsterdam, 1898, p.4.
145. L. van der Pek-Went, 'De plaats van de vrouw bij de bouwvereniging', in: *De woningbouwvereniging, uitgave Nationale Woningraad*, dec. 1938, p.126/127.
146. Zie voor de Woningwet van 1901: M. Casciato e.a.(red), *Architectuur en volkshuisvesting. Nederland 1870-1940*, Nijmegen, 1980, p.25-31.
147. Ter Meulen, één van de oprichters van de beroepsvereniging beval het werk op de Nat. Tentoonstelling van Vrouwenarbeid drie jaar eerder nog aan voor vrouwen die er niet van hoefden te leven zie: C. de Lange, 'Johanna Elisabeth Ter Meulen', in: *Jaarboek Genootschap Amstelodamum*, jrg.57 1965.
148. Zie hiervoor Stawski (1978) p.17/18.
149. A. Dercksen/ L. Verplancke, *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland 1914-1970*, Amsterdam, 1987, p.23.
150. Muller-Lulofs (1903) p.3.
151. Costin (1983).

LITERATUURLIJST

Abbott, A. *The system of professions. An essay on the division of expert labor*, Chicago, 1988.

Achterhuis, H. *De markt van welzijn en geluk*, Baarn, 1979.

Addams, J. 'The snare of preparation', Ch. Lasch (ed), *The social thought of Jane Addams*, Indianapolis, 1965.

Addams, J. *Twenty years at Hull-House*, New York, 1981 (1910).

Addams, J. *Democracy and social ethics*, New York, 1902.

Ahrendt, H. *The human condition*, Chicago/London, 1985.

Bernes, M. 'De ethische eenheid', in: *Sociaal Weekblad*, nr.3 1900.

Bervoets, L. / T. Frielink, 'Over kwalificatieverschillen tussen mannen en vrouwen', in: H. Boekraad/ W. Buitelaar/ R. Vreeman, *Te Elfder Ure*, nr.41, 'Het ontwerpen van arbeidsprocessen', 1988.

Bervoets, L. 'Het ontstaan van het sociaal werk als resultaat van een gelukkige coïncidentie. De articulatie van een vrouwelijke professionaliteit in het sociaal werk rond de eeuwwisseling', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, jrg.9 nr.34 1988.

Bervoets, L. 'Sekseverschillen achter de zorgsector', in: *Politiek en Cultuur*, jrg.52 1992.

Bie, T. de/ W. Fritschy, 'De 'wereld' van Reveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland', in: J.Reys e.a.(ed), *De eerste feministische golf. Zesde jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, Nijmegen, 1985.

Boyer, P. *Urban masses and moral order in America, 1820-1920*, Cambridge/London, 1978.

Brante, T. 'Sociological approaches to the professions', In: *Acta Sociologica*, nr.2 1988.

Braun, M. *De prijs van de liefde. De eerste feministische golf het huwelijksrecht en de vaderlandse geschiedenis*, Amsterdam, 1992.

Brentano, L. 'De verhouding der beschaafden tot de sociale kwestie', in: *Sociaal Weekblad*, nr.40 1890.

- Brinkers, C. 'De betekenis van Mevrouw M.G.Muller-Lulofs voor "Zorg en Bijstand", In: *Zorg en Bijstand*, 1954.
- Brouns, M./ A. Schokker, *Arbeidsvraagstukken en sekse. Trendrapport STEO*, 1990.
- Brugmans, I.J. 'Het ontwakken der arbeidende klasse', in: J.M.W. Binneveld, *Geschiedenis van de Nederlandse Arbeidersbeweging in de 19de eeuw*, Den Haag, 1978.
- Bulhoff, I.N. *Darwins origin of species: betoverende wetenschap*, Baarn, 1988.
- Carter, S.B. 'Education was for women what the frontier was for men', Paper Sixth Berkshire Conference on the History of Women. Smith College, 1984.
- Casciato e.a.(red), M, *Architectuur en volkshuisvesting. Nederland 1870-1940*, Nijmegen, 1980.
- Chodorow, N. *The reproduction of mothering Psychoanalysis and the sociology of gender*, Berkely, 1978.
- Coenen, F. 'Hélène Mercier, Verbonden Schakels', in: *De Amsterdammer. Weekblad voor Nederland*, 1912;
- Comte, A. *Het positieve denken*, Meppel, 1979 (1844); J.M.M. de Valk, 'Inleiding'.
- Costin, L.B. *Two sisters for social justice. A Biography of Grace and Edith Abbott*, Urbana/Chicago, 1983.
- Cott, N.F. 'Professionalism and feminism', in: Idem, *The grounding of modern feminism*, New Haven/London, 1987.
- Cott, N.F. *The bonds of womanhood. "Woman's sphere" in New England, 1780-1835*, New Haven, 1977.
- Coutinho-Wiggelendam, A. 'Vrouwenemancipatie rond de eeuwwisseling en het verzet daartegen', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, jrg.2, nr.6 1981.
- Crok, C. 'Moderne economie', in: *Vragen des Tijds*, 1876.
- 'De rechten der vrouw', in: *Sociaal Weekblad*, nr.23 1893, p.188/189.
- Dercksen, A. / Verplanke, L. *Geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1914-1970*, Meppel, 1987
- Donzelot, J. *The policing of families*, New York, 1979.

Doorn, J.A.A. van, *Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie*, Utrecht, 1964.

Doorn, J.A.A. 'Het maatschappelijk werk: organisatie en professionalisatie', in: Idem, *Organisatie en maatschappij, sociologische opstellen*, Leiden, 1966.

Doorn, J.A.A. 'Funktieverschuivingen in het maatschappelijk werk', in: *Sociologische Gids*, nr.1 1953.

Duclos, Mme. 'De vrouw en de moraal', in: *Sociaal Weekblad*, 1900.

Egan, M.L. 'Evolutionary theory in the social Philosophy of Charlotte Perkins Gilman', in: *Hypatheia*, 1989.

Ehrenreich, B./ D. English, *For her own good. 150 years of the experts advice to women*, London, 1979.

Elliott, P. *The sociology of the professions*, London, 1972.

Elshstain, J.B. 'Aristotle, the Public-Private Split, and the case of the suffragists,' in: Idem, *The family in political thought*, Amherst, 1982.

Elsthtain, J.B. 'Self/other, citizen/state: G.W.F.Hegel and Jane Addams', in: Idem, *Mediations on modern political thought*, New York, 1986.

Epstein Nord, D. *The apprenticeship of Beatrice Webb*, Amherst, 1985.

Etzioni, A.(ed), *The semi- professions and their organizations; teachers, nurses, social workers*, New York, 1969.

Fitzpatrick, E. *Endless Crusade. Women social scientists and progressive reform*, New York/Oxford, 1990.

Flexner, A. 'Is social work a profession?' in: *Proceedings of the national Conference of Charities and Corrections*, Chicago, 1915.

Folbre, N./ H. Hartmann, 'The rhetoric of self-interest: Ideology and gender in economic theory', in: A. Klamer (eds), *The consequences of rhetoric*, Cambridge, New York, 1988.

Folbre, N. 'The unproductive housewife: het evolution in nineteenth-century economic thought', in: *Signs, Journal of women in culture and society*, vol.16 no.3 1991.

Fox-Keller, E. 'Gender and science,' beide art. in: S. Harding/ M.B. Hintikka, *Discovering reality. Feminist perspectives on epistemology, metaphysics,*

methodology, and philosophy of science, Dordrecht, 1983.

Freidson, E. *Profession of medicine. A study of the sociology of applied knowledge*, New York, 1970;

Gastelaars, M. *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968*, Amsterdam, 1986.

Geer, P. van, 'Aantekeningen op het wetsontwerp tot regeling van het kiesrecht', in: *Vragen des Tijds*, d.I, 1896.

Gide, C.H. 'Gerechtigheid en liefde', in: *Sociaal Weekblad*, 1890.

Gilligan, C. *Een ander geluid. Vrouwelijke psychologie in theorie en praktijk*, Amsterdam, 1985.

Glazer, P./ Slater, M. *Unequal colleagues*, New Brunswick/New Jersey, 1986.

Goddijn, H.P.M. e.a. *Geschiedenis van de sociologie*, Meppel, 1971.

Goekoop, C. De Jong van Beek en Donk, *Hilda van Suylenburg*, Amsterdam, 1902 (6de druk, oorspr. 1897).

Goode, W.J. 'The theoretical limits of professionalization', in: Etzioni (1969).

Gouldner, A.W. *The coming crisis of western sociology*, London, 1971.

Gusfield, J.R. 'On the side: Practical action and social constructivism in social problems theory', in: J.W. Schneider/J.I. Kitsuse, *Studies in the sociology of social problems*, New Jersey, 1984.

Halmos, P. *The personal service society*, 1970.

Halmos, P. *The personal and the political. Social work and political action*, London, 1978.

Halmos, P.(ed), *Professionalisation and social change*, Keele, 1973.

Hartsock, S. 'The feminist standpoint: Developing the ground for a specifically feminist historical materialism', in: S. Harding/ M.B. Hintikka, *Discovering reality. Feminist perspectives on epistemology, metaphysics, methodology, and philosophy of science*, Dordrecht, 1983.

Haskell, Th.L. *The emergence of professional social science. The American Social Science Association and the nine-teenth-century crisis of authority*, Chicago/London,

1977.

Hayden White, 'Method and ideology in intellectual history: the case of Henry Adams', in: La Capra, e.a., *Modern European Intellectual History*, 1984.

Heerikhuizen, B. van, 'Sociologie in het werk van Quack', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, nr.3 deel I, p.33-50/deel II 1976, p.303-327.

Heilbron, J. *Het ontstaan van de sociologie*, Amsterdam, 1990.

'Het grote verschil', in: *Sociaal Weekblad*, nr.8 1901.

Hirschman, A.O. 'Morality and economic theory' in: N. Haan et al(ed), *Social science as moral inquiry*, New York, 1983.

Hirschman, A.O. *Shifting involvements: private interest and public action*, Oxford, 1982.

Hirschman, A.O. *The rhetoric of reaction. Perversity, futility, jeopardy*, Cambridge, 1991.

Hirschman, A.O. 'Against parsimony', *Economics and Philosophy*, nr.1 1985

Houten, S. van, 'Over de maatschappelijke en wettelijke stelling der vrouw', in: *Vragen des Tijds*, 1878.

Houten, S. van 'Over den invloed van wetgeving op de verdeling van rijkdom', in: *Vragen des Tijds*, 1875.

Houten, S. van, 'Vrijheid of staatsvoogdij', in: *Vragen des Tijds*, 1893.

Huygens, C. 'Huwelijke en opvoeding', in: *Vragen des Tijds*, 1892.

Huygens, C. *Een woord aan de Nederlandsche Vrouwen*, Rede uitgesproken den 3den Maart 1896 in een openbare vergadering der Vrije Vrouwen Vereeniging. Amsterdam, 1896;

Illich, I. e.a., *Deskundige: vriend of vijand?* Baarn, 1978.

Jager, H. de, *Mensbeelden en maatschappijmodellen*, Leiden, 1975.

Jansz, U. *Denken over sekse in de eerste feministische golf*, Amsterdam, 1990.

Jansz, U. 'Sociale kwestie en sekse in de politieke geschiedenis. De arbeidswet van 1889', in: U. Jansz, e.a.(red), *Twaalfde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, 1991.

Johnson, T.J. *Professions and power*, London, 1972.

Jong-Van Beek en Donk, J. de, 'De verdediging van het egoïsme op de vergadering van statistiek', *Vragen des Tijds*, 1875.

Jonker, E. 'Professionalisering en sociale technologie: het ontstaan van een pretentie', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 1981, p.p.312-342.

Jonker, E. *De sociologische verleiding. Sociologie, sociaal-democratie en de welvaartstaat*, Groningen, 1988.

Kamphuis, M. 'Waarin verschilt het hedendaags social casework van de inzichten van mevrouw Lulofs en haar tijdgenoten?', in: *Tijdschrift voor maatschappelijk werk*, jrg.4 nr.8 1950.

Kamphuis, M. *Kijken in de spiegel van het verleden. Veertig jaar avonturen in welzijnsland*, Deventer, 1986.

Kapteyn-Muysken, G. 'Hélène Mercier, een heilige van den nieuwe tijd', in: *De Nieuwe Gids*, 's Gravenhage, 1911 (ook verschenen als voorwoord in: *Verbonden Schakels*, 4de druk, 1911).

Katz, E.F. 'Nurse,'in: Etzioni (1969).

Lortie, D.C. 'The balance of control and autonomy',in: Etzioni (1969).

Kerdijk, A. 'Een belangrijk rapport', in: *Vragen des Tijds*, 1880.

Kerdijk, A. 'Waarom bekeerd?', in: *Sociaal Weekblad*, nr.3 1887.

Kerdijk, A. 'Herhalingsonderwijs aan milliciens',in: *Vragen des Tijds*, 1889.

Knappert, E.C. 'De taak der vrouw in de volksontwikkeling (Toynbeewerk)', in: C.M. Werker-Beaujon/ C. Wichman/W.H.M. Werker, *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk*, Amsterdam, 1914.

Koenis, S. *Tussen marge en professie. Frankfurt en Chicago: twee visies op de praktische rol van sociologen*, Amsterdam, 1991.

Koenis, S. *De precaire professionele identiteit van sociaal werkers*, Paper SISWO-congres, 1992.

Krogt, T.v.d. *Professionalisering en collectieve macht; een conceptueel kader*, Den Haag, 1981.

- Landes, L.B. *Women and the public sphere in the age of the french revolution*, Ithaca/London, 1988.
- Lane, A.J. *To Herland and beyond. The life and work of Charlotte Perkins Gilman*, New York, 1990.
- Lange, C. de, 'Johanna Elisabeth Ter Meulen', in: *Jaarboek Genootschap Amstelodamum*, jrg.57 1965.
- Larson, M. Sarfatti, *The rise of professionalism*, Berkeley, 1977.
- Lasch, Ch. *The new radicalism in America 1889-1963. The intellectual as a social type*, New York, 1965.
- Lasch, Ch. *Haven in een harteloze wereld*, Amsterdam, 1981.
- Leach, W. *True love and perfect union. The feminist reform of sex and society*, New York, 1980.
- Lehmann, A. 'De voorbereiding van de vrouw tot hare levenstaak', in: *Sociaal Weekblad*, 1900, p.430, 454, 467.
- Lepenies, W. *Between Literature and Science. The Rise of Sociology*, 1988.
- Lewis, J. *Women and social action in Victorian and Edwardian England*, Aldershot, 1991.
- Lloyd, G. *The man of reason. 'Male' and 'female' in western philosophy*, London, 1984.
- Loo, F. van, *Den arme gegeven....* Meppel, 1981.
- Love, R. 'Darwinism and feminism: The 'Woman Question' in the life and work of Olive Schreiner and Charlotte Perkins Gillman', in: D. Oldroyd/ I. Lamgham (ed.), *The wider domein of evolutionary thought*, Dordrecht, 1983.
- Lubove, R. *The professional altruist. The emergence of social work as a career 1880 - 1930*, Cambridge, 1965.
- Marshall, T.H. 'The recent history of professionalism in relation to social structure and social policy', reprinted in: Idem, *Sociology at the crossroads and other essays*, London, 1963.
- Mercier, H. (Ene ongenoemde), 'Bergopwaarts', in *Vragen des Tijds*, 1879.

- Mercier, H. 'Karaktervorming van de vrouw', in: *Vragen des Tijds*, 1883; later verschenen in: Idem, *Verbonden Schakels*, Haarlem, 1889.
- Mercier, H. 'Philanthropie', in: Idem, *Verbonden Schakels*, Haarlem, 1889; eerder verschenen in: *Vragen des Tijds*, 1884.
- Mercier, H. 'Op de drempel van het maatschappelijk leven', in: *Vragen des Tijds*, 1885, later opgenomen in: Idem, *Sociale Schetsen*, Haarlem, 1897.
- Mercier, H. *Over arbeiderswoningen*, Haarlem, 1887.
- Mercier, H. 'Het kiesrecht der vrouw', in: *Sociaal Weekblad*, nr. 22 1888; later opgenomen in: Idem, *Verbonden Schakels*, Haarlem, 1889.
- Mercier, H. 'Een eisch des tijds', in: Idem, *Verbonden Schakels*, Haarlem, 1889.
- Mercier, H. 'Stuart Mill's socialisme', in: *Verbonden Schakels*, Haarlem, 1889.
- Mercier, H. 'Aurora Leigh', in: *Verbonden Schakels*, Haarlem, 1889.
- Mercier, H. 'Een hoopvol begin I', in: *Sociaal Weekblad*, nr.18 1890.
- Mercier, H. 'Totaalindruk II', in: *Sociaal Weekblad*, nr.11 1891.
- Mercier, H. 'Totaalindruk III', in: *Sociaal Weekblad*, nr. 13 1891.
- Mercier, H. 'Drie maanden fabrieksarbeider', in: *Sociaal Weekblad*, nr.1 1892; later opgenomen in: Idem, *Sociale Dromen en daden*, Haarlem, 1893.
- Mercier, H. 'Meer lucht voor Londen', *Sociaal Weekblad*, opgenomen in: H. Mercier, *Sociale Dromen en Daden*, Haarlem, 1893.
- Mercier, H. 'De vrouw tegenover de vrouwenarbeid', in: *Sociale Schetsen*, Haarlem, 1897; 'De vrouw tegenover den vrouwenarbeid' in: *Sociaal Weekblad*, nr.40 1894.
- Mercier, H. 'Octavia Hill's levenstaak', in: *Sociaal Weekblad*, 1894; opgenomen in: H. Mercier, *Sociale Schetsen*, Haarlem, 1897.
- Mercier, H. 'Nog eens Toynbee en Toynbeewerk', in: *Sociaal Weekblad*, nr. 12/13, 1898.
- 'Herdenkingsnummer Hélène Mercier', in: *Ons Huis*, febr. 1910.
- Meulen, J.ter, 'Feuilleton', *Sociaal Weekblad*, nr.8 1890.

- Meulen, J. ter, *De beschaafde vrouw als opzichteres over arbeiderswoningen*, Amsterdam, 1898.
- Meulen, J. ter, *Hélène Mercier, 1839-1910*, notitie febr. 1916, IAV, Amsterdam.
- Mey, H. van der 'Wettelijke bescherming van vrouwenarbeid', in: *Vragen des Tijds*, 1895, deel 2.
- Meyboom, M. 'Iets over de vrouwenbeweging', in: *Vragen des Tijds*, 1898.
- Meyer- van der Waerden, M. de, *Zoekt een ster niet te ver. Ter herdenking van Emilie Charlotte Knappert, 1860-1952*, Amsterdam, 1960.
- Michielse, H. *De burger als andragoog. Een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk (1848-1972)*, Meppel, 1977.
- Mill, J.S. *De onderwerping van de vrouw*, Meppel/ Amsterdam, 1981 (1869).
- Mills, C. Wright. *White Collar. The American middle classes*, New York, 1951.
- Mok, A.L. 'Continuity and discontinuity in the nursing profession', In: *International Nursing Review*, nr. 4 1969.
- Mok, A.L. *Beroepen in actie. Bijdragen tot een beroepsociologie*, Meppel, 1973.
- Mol, A.M. 'Eet mama ons op?' en andere verhalen over moedertje staat. In: *Chroniek*, nr.97 "Vrouw en verzorgingsstaat", 1987.
- Mol, A./ P. van Lieshout, *Ziek is het woord niet. Medicalisering, normalisering en de veranderende taal van huisartsgeneeskunde en geestelijke gezondheidszorg, 1945-1985*, Nijmegen, 1989.
- Muller-Lulofs, M.G. 'Een opleidingsinrichting in wording', in : *Sociaal Weekblad*, 22 april 1899.
- Muller-Lulofs, M.G. 'Armenzorg en drankbestrijding', in: *Tijdschrift voor Armenzorg*, nr.54 1902.
- Muller-Lulofs, M.G. 'Sociale Opleiding', in: *De Gids*, 1903; opgenomen onder de titel 'De opleiding der vrouw voor het maat schappelijk werk', in: *Idem, Van Mensch tot Mensch*, Haarlem, 1916.
- Muller-Lulofs, M.G. 'De taak der armverzorging tegenover de dronkzuchtige', in: Dr.H.J. de Domprière de Chaufepié, jnr.Mr. H.Smissaert, J.F.L. Blankenberg, *Tijdschrift voor Armenzorg*, nr.299 1905.

Muller-Lulofs, M.G. 'Enige grondregels voor de praktijk der armenverzorging', in: *Tijdschrift voor Armenzorg en kinderbescherming*, nr.232 1905.

Muller-Lulofs, M.G. 'Het werk van de vrijwilligen armbezoeker', in: Idem, *Wat een armbezoeker moet weten*, Zes voordrachten gehouden voor het Genootschap Liefdadigheid naar Vermogen te Amsterdam, Haarlem, 1905/1906.

Muller-Lulofs, M.G. 'De school voor maatschappelijk werk', overdruk uit: *Tijdschrift voor Armenzorg en Kinderbescherming*, 1909.

Muller-Lulofs, M.G. 'Het optreden van de armbezoeker', lezing in cursus 1913/1914, Permanente Commissie Opleiding Armbezoekers van Nederlandse Vereniging voor Armenzorg en Weldadigheid.

Muller-Lulofs, M.G. *De school voor maatschappelijke werk*, Amsterdam, z.j.

Muller-Lulofs, M.G. 'Armenzorg en de vrouw', in: C.M. Werker-Beaujon/ C. Wichman / W.H.M. Werker, *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk. Encyclopaedisch Handboek*, Amsterdam, 1914.

Muller-Lulofs, M.G. 'Armenzorg en de vrouw', lezing voor de Bond van Vrouwenkiesrecht, 1910, verschenen in: *Onze Eeuw*, en is later opgenomen in: M.G. Muller-Lulofs, *Van mensch tot mensch*, Haarlem, 1916.

Muller-Lulofs, M.G. 'De school voor maatschappelijk werk' in: E. Knappert/ A. Salomons (red.), *Leven en werken. Maandblad voor meisjes en vrouwen*, jrg.IX, nr.11 1924.

Muller-Lulofs, M.G. 'Rede van mevrouw M.G. Muller-Lulofs bij het jubileum van de School voor Maatschappelijk werk' in: *Tijdschrift voor maatschappelijk werk*, jrg.3 nr.19 1949, p.303.

Ney, R / E. Hueting, *De opbouw van een sociaal-agogische beroepsopleiding 1899-1989*, Naarden, 1989.

Nicholson, L. *Gender and history. The limits of social theory in the age of the family*, New York, 1986.

Nijenhuis, H. *Werk in de schaduw. Club-en buurthuizen in Nederland, 1892-1970*, Amsterdam/Utrecht, 1987.

Noordman, J. 'Opvoeding en bevolkingskwaliteit. Inleiding bij een eugenetisch document', in: *Comenius*, nr.24 1986.

Noordman, J. *Om de kwaliteit van het nageslacht. Eugenetica in Nederland 1900-*

1950, Nijmegen, 1989.

Oakley, A. *Sex, gender and society*, London, 1972;

Offen, K. 'Defining feminism: a comparative historical approach', in: *Signs: Journal of women in culture and society*, vol.14 no.1 1988.

Oleson, A./ J. Voss (eds), *The organization of knowledge in modern America, 1860-1920*, Baltimore, 1979.

'Oorzaken en geneesmiddelen', in: *Sociaal Weekblad*, nr.47 1887.

'Opleiding voor sociale arbeid', in: *Sociaal Weekblad*, nr.37 1900.

Palmeri, A. 'Charlotte Perkins Gilman: forerunner of a feminist social science', in: S. Harding/ M.B. Hintikka, *Discovering reality. feminist perspectives on epistemology, metaphysics, methodology, and the philosophy of science*, Dordrecht/Boston/London, 1983.

Parry, N. / J. Parry, 'Social work, professionalism and the state', in: N. Parry / M. Rustin / C. Satyamurti (ed), *Social work, welfare and the state*, London, 1979.

Peeters, P/ L. Salemink, *Sociaal werk tussen burgerij en arbeidersklasse. Achtergronden, ontstaan en ontwikkeling van de eerste beroepsopleiding voor sociaal werk in Nederland (1899-1940)*, Nijmegen, 1981 (Doktoraal Scriptie Geschiedenis).

Pek-Went, L. van der, 'De plaats van de vrouw bij de bouwvereniging', in: *De woningbouwvereniging, uitgave Nationale Woningraad*, dec. 1938.

Pek-Went, L. van der, 'Ervaringen van een woningopzichteres', in: *De Woningbouwvereniging, uitgave Nationale Woningraad*, dec. 1938.

Pek-Went, L. van der, 'Veertig jaren School voor Maatschappelijk Werk', in: Prof. dr. Ph. Kohnstamm e.a.(red), *Volksontwikkeling. Maandblad Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, jrg.21, nr.4 1940.

Pekelharing, B.H. *Mr.A. Kerdijk*, Haarlem, 1905.

Pekelharing, B.H. 'Het communisme en socialisme tegenover de staats-huishoudkunde', in: *Vragen des Tijds*, Jrg 2, 1875.

Pekelharing, B.H. 'De 'natuurlijke' regeling der volkshuishouding', in: *Vragen des Tijds*, 1878.

Perkins Stetson, C. *De economische toestand der vrouw*, (vert. A. Jacobs) Haarlem,

1900.

Poldervaart, S. 'Vrouwelijke kwaliteiten voor alle mensen? Discussies over vrouwelijkheid aan de hand van het Franse utopisch-socialistische feminisme 1830-1850', in: U. Jansz e.a (red), *Twaalfde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, Nijmegen, 1991.

Pollmann, T. 'Inleiding' bij C. Goekoop, *Hilda van Suylenburg*, Nijmegen 1984

Pomata, G. 'De geschiedenis van vrouwen: een kwestie van grenzen,'in: S. Sevenhuijsen/ P. de Vries/ J. Zipper/ J. Outshoorn, *Socialisties-Feministische Teksten*, nr.10 Baarn, 1987.

Poovey, M. *Uneven developments. The ideological work of gender in Mid-Victorian England*, Chicago, 1988.

Posthumus- Van der Goot, W.A./ Waal, A. de, *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd*, Nijmegen, 1977 (1948).

Prochaska, F.K. *Women and philanthropy in nineteenth-century England*, Oxford, 1980.

Quack, H.P.G. 'Sociale politiek. Rede bij de aanvaarding van het hoogleraarsambt te A'dam', in: *De Gids* nr.49 1885.

Regt, A. de, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*, Meppel, 1984;

Rendall, J. 'Virtue and commerce: Women in the making of Adam Smith's political economy,'in: E. Kennedy/ S. Mendus, *Women in western political philosophy*, Brighton, 1985.

Richards, E. 'Darwin and the descent of woman', in: Oldroyd/ Langahm (1983).

Riley, D.1988 '*Am I that name?*' *Feminism and the category of 'women' in history*, London, 1988.

Rodgers, D.T. 'Idle womanhood: feminist versions of the work ethic', in: Idem, *The workethic in industrial America, 1850-1920*, 1974.

Romein, J. *Op het breukvlak van twee van eeuwen*, deel II Amsterdam, 1967.

Rooy, P. de, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*, Amsterdam, 1978.

- Rooy, P. de, 'Armenzorg in Nederland', in: B. Kruidhof e.a., *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*, Nijmegen, 1985 (1982).
- Rooy, P. de, *Darwin en de strijd langs vaste lijnen*, Nijmegen, 1987 (oratie).
- Rosenberg, R. *Beyond separate spheres. Intellectual roots of modern feminism*, New Haven/London, 1982.
- Ross, D. 'The development of the social sciences', in: Oleson/Voss (1979).
- Rüter, A.J.C. *De spoorwegstaking van 1903*, Nijmegen, 1975 (Leiden, 1935).
- 'Samuel Muller Fzn.', in: Dr. Charité (red.), *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel I 1989.
- Schade, C. *Woningbouw voor arbeiders in het 19de eeuwse Amsterdam*, Amsterdam, 1981.
- Schwegman, M. *Feminisme als boetedoening. Biografie van de Italiaanse schrijfster en feministe Gualberta Alaïda Beccari (1842-1906)*, Den Haag, 1989.
- Scott, W.R. 'Professional employees in a bureaucratic structure: social work', in: Etzioni (1969).
- Scott, J.Wallach, 'Deconstructie van gelijkheid-versus-verskil. De bruikbaarheid van de post-structuralistische theorie voor het feminisme', in: *Tiende Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, nr.10 Nijmegen, 1989.
- Scott, J.Wallach, 'Over de hardnekkige natuurlijkheid van het sekseverschil', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, nr.45 1991, p.82.
- Sevenhuijsen, S. 'De evolutietheorie als intellectueel strijdtoneel voor de afstammingspolitiek', in: Idem, *De orde van het vaderschap. Politieke debatten over ongehuwd moederschap, afstamming en het huwelijk in Nederland 1870-1900*, Amsterdam, 1987.
- Sierksma, R. 'Pragmatisme als pedagogisch paradigma', in: Idem, *Toezicht en taak. Arbeidsbeheer tussen utilitarisme en pragmatisme*, Amsterdam, 1991.
- Simons, A. *Hélène Mercier, een burgeres als andragoge*, Leiden, 1985 (doktoraalscriptie Andragologie), IAV.
- Simpson, R.L./ I.H. Simpson, 'Women and bureaucracy in the semi-professions', in: Etzioni (1969).

- Sklar, K.Kish, 'Hull-House in the 1890s: A community of women reformers', in: *Signs*, Vol.10, nr.4 1985.
- Smith, D. *The Chicago School. A liberal critique of capitalism*, London, 1988.
- Sklar, K.Kish, 'Hull-House in the 1890s: A community of women reformers', in: *Signs, Journal of woman and culture*, Vol.10, no.4. 1985.
- Speenhoff, J.H. *Tweede bundel. Liedjes wijzen en prentjes*, Rotterdam, z.j.
- Stanley Lemons, J. *The woman citizen: Social feminism in the 1920s*, Urbana, 1973.
- Stawski, S. *Woningopzichteressen in Amsterdam, 1890-1940*, Amsterdam, 1978 (Skriptie Historische Pedagogiek).
- Steinmetz, S.R. 'De ziekten der maatschapij', in: *Vragen des Tijds*, 1900.
- Steinmetz, S.R. *Het feminisme in engeren zin een sociaal gevaar*, Leiden, 1899.
- Stuart Hughes, H. *Consciousness and society. The reorientation of european social thought 1890-1930*, New York, 1988 (1958).
- Stuurman, S. *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat*, Amsterdam, 1992.
- Stuurman, S. *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat*, Nijmegen, 1983.
- Summers, A. 'A home from home. Women's philanthropic work in the nineteenth century', in: S. Burman (ed.), *Fit work for women*, London, 1979.
- Swaan, A. de, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*, Amsterdam, 1989.
- Taal, G. *Radicalen en liberalen in Nederland, 1872-1901*, Den Haag, 1980.
- Taylor, B. *Eve and the new Jeruzalem. Socialism and feminism in the nineteenth century*, London, 1983.
- Teerlink, A.J. 'Mag de darwinistische theorie als grondslag van sociale beschouwing worden genomen?', in: *Sociaal Weekblad*, 1894.
- Toren, N. 'Semi-professionals and social work: a theoretical perspective', in: Etzioni (1969).
- Treub, M.W.F. 'Darwinisme en socialisme' in: *Idem, Sociale Vragen. Verzamelde*

Opstellen, Haarlem, 1904, eerder verschenen in: *Sociaal Weekblad*, 1894, p.241.

Treub, M.W.F. *De ontwikkeling der staathuishoudkunde tot sociale economie*. Inaugurele rede bij de aanvaarding van het hoogleraarsambt in de *Stathuishoudkunde en Statistiek*, Amsterdam, 23 nov. 1896.

Treub, M.W.F. 'Van Houten's anti-sociale staatsleer,' in *Vragen des Tijds*, d.II, 1897.

Treub, M.W.F. 'De wanbegrippen van Mr. Van Houten', in: *Sociaal Weekblad*, nr.4 1899.

Treub, M.W.F. 'Pensioneering of armenzorg?' in: *Sociaal Weekblad*, 4-2-1899.

Treub, M.W.F. 'Bevolkingscijfers en bevolkingstheorieën', in: Idem, *Sociale Vragen*, Haarlem, 1904.

Treub, M.W.F. 'Hélène Mercier', in : H. v.Mandere, M.W.F. Treub (red.), *Mannen en vrouwen van betekenis in onze dagen*, Deel XLII, Haarlem, (Tjeenk Willink) 1910;

Valk, J.M.M. de. 'Inleiding', bij: A. Comte, *Het positieve denken*, Meppel, 1979 (1844).

Verdoorn, J.A. *Het gezondheidswezen te Amsterdam in de 19de eeuw*, Amsterdam, 1981 (oorspr. Utrecht, 1965).

Verhaar, O. 'Vanzelfsprekenheden en paradoxen in de discussie over de voorkeursbehandeling van vrouwen' in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, jrg.12 nr.45 1991.

Ver slag aan den Koning over den vereischten en inrigting van arbeiderswoningen, door eene Commissie uit het Koninklijk Instituut van Ingenieurs, 's Gravenhage, 1855.

'Verslag discussie Tentoonstelling Voor Vrouwenarbeid', In: *Sociaal Weekblad*, 1899, p.258.

Vicinus, M. 'Settlement houses: a community for the poor,' in: *Independent women. Work and community for single women 1850-1920*, London, 1985.

Vuurmans, R. 'A. Polak Kerdijk', in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, deel IV, Amsterdam, 1990.

Walton, R.G. *Women in social work*, London, 1975.

Wiebe, R.H. *The search for order, 1877-1920*, New York, 1967.

Wilde, I. de, 'Er is een heilig moeten, waartegen geen bezwaar bestand is, De betekenis van Hélène Mercier voor de vrouwenbeweging,' in: J. Reys e.a (red), *6de Jaarboek Vrouwengeschiedenis*, Nijmegen, 1985.

Witz, A. *Professions and patriarchy*, London, 1992.

Zola, I.K. 'De arts als priester', in: I. Illich, *De deskundige: vriend of vijand?*, Baarn, 1978.

Zola, I. 'Medicine as an institution of social control', in: *Sociological Review*, 20, 1972, p.487-504;

OVERIGE GERAADPEEGDE BRONNEN

Aletta Jacobs, Kleine Persoonlijke Archieven, IAV.

Archief J.F. de Jongh, IISG Amsterdam.

Archief B.H. Pekelharing, IISG Amsterdam.

Archief Sociale Academie Karthuizer, IISG Amsterdam.

Archief H. Gerhard, IISG.

Archief Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid 1898, IAV Amsterdam.

Brieven, aantekeningen en brochures van M.G. Muller-Lulofs; Particulier bezit, Wolfheze.

Repertorium Brieven Albert Verwey, UB Amsterdam.

Sociaal Weekblad vanaf 1911 voortgezet onder de naam Sociale kroniek onder redactie van E.M. Meyers, H.J. Tasman) 1887-1914.

Vragen des Tijds 1874-1910.

SAMENVATTING

Sociologen plegen het sociaal werk als een voorbeeld van een mislukt of onvolkomen professionaliseringsproces te beschrijven. In de sociale geschiedenis maakt de opkomst van het sociaal werk deel uit van het burgerlijk beschavings-offensief, terwijl het vroege sociaal werk binnen vrouwenstudies doorgaans als een uitloeijsel van de doctrine van de gescheiden sferen en de negentiende-eeuwse huiselijkheidscultus wordt beschouwd.

In dit onderzoek naar de articulatie van het sociaal werk als vrouwelijk beroepsdomein worden deze drie manieren om naar de geschiedenis van het sociaal werk te kijken van kritische kanttekeningen voorzien. Betoogd wordt dat de, zowel in functionalistische als in marxistische professionaliseringsconcepten geponeerde tegenstelling tussen altruïsme en eigenbelang, geen zinvol uitgangspunt voor onderzoek is. In plaats daarvan start deze wordingsgeschiedenis vanuit de vraag in welk maatschappelijk en wetenschappelijk krachtenveld het sociaal werk in Nederland omstreeks de eeuwwisseling functioneerde en welke invulling altruïsme en eigenbelang in deze context kregen.

Het ontstaan van het sociaal werk hangt samen met de wetenschappelijke problematisering van verzorgingsvoorschriften en -gewoonten in de achttiende en negentiende eeuw, die de weg vrijmaakte voor een nieuw openbaar lichaam van zorg en voorzorg. In navolging van medici en ingenieurs die de publieke belangstelling wisten te mobiliseren voor het uitroeien van besmettelijke ziekten en het saneren van krottenwijken, vestigden sociale wetenschappers de aandacht op het verband tussen het sociaal welbevinden en omgevingsfactoren.

Met behulp van bepaalde sociologische en politiek-filosofische noties over oorzaken van sociale ongelijkheid en over de noodzaak tot sociale regulering van de samenleving, bakenden sociaal-werkpioniers een beroepsdomein af, waarin wetenschap, ethiek en sekse in harmonie samengingen. Mannen en vrouwen, rijken en armen waren in de sociologische optiek van sociaal werksters het produkt van sociale omstandigheden, zoals sociale omstandigheden op

hun beurt weer het gevolg waren van menselijk ingrijpen. De wisselwerking tussen mens en maatschappij en de veranderlijkheid van sociale verhoudingen boden belangrijke aanknopingspunten voor de ontwikkeling van een eigen vorm van vrouwelijke deskundigheid op sociaal gebied.

Professioneel altruïsme kon in de ogen van sociaal werksters noch aangeboren, noch op persoonlijke sentimenten gebaseerd zijn. Eigenliefde en sociaal gevoel dienden met elkaar in evenwicht gebracht te worden door zelfinzicht en door grondige studie van sociale verhoudingen. Vrouwen waren niet van nature sociaal en wisten niet bij intuïtie hoe zij zich in het gecompliceerde en diffuse krachtenveld van sociale politiek en sociale pedagogiek moesten bewegen. Opvoeding tot sociale verantwoordelijkheid strekte zich derhalve niet alleen tot het volk uit, maar ook tot het eigen burgerlijk milieu, waaruit sociaal werksters meestal afkomstig waren. De in Nederlands onderzoek veelal genegeerde hang naar wetenschappelijke armoedebestrijding van sociaal-werkpioniers en hun kritiek op 'ledigheid' en 'gezinsegoïsme' in burgerlijke kring vormden dan ook de sleutels voor de vorming van een nieuwe professionele identiteit van vrouwen. Hun perspectief was een bezoldigde, maar vaker nog een onbezoldigde werkkring in het woningopzichteressenwerk, de armenzorg, het volksontwikkelingswerk en andere vormen van sociale zorg.

De opkomst van het sociaal werk past in een traditie waarin de wetenschappelijke sturing van de samenleving het primaat had over de politiek en waarin individuele ontplooiing en gemeenschapszin met elkaar in balans moest worden gebracht. Sociaal-werkpioniers zochten de oplossing van het vrouwenvraagstuk en de sociale kwestie in een 'socialisme-zonder-lassenstrijd' en een 'feminisme-zonder-seksenstrijd' van geleidelijke sociale hervorming onder leiding van sociale deskundigen.

Door de betekenis van altruïsme en eigenbelang vanuit een historische optiek te onderzoeken, komen een aantal bekende stellingen over 'beschaafde' vrouwenberoepen op losse schroeven te staan. Zo laten de discussies rond de inrichting van de opleiding tot sociaal werk en over de aanpak van de verschillende werksoorten zien dat sociaal werk niet langer als liefdadigheid in een modern

jasje kan worden beschouwd. De articulatie van altruïsme en de vrouwelijke aanleg voor het morele binnen het sociaal werk blijkt complexer en tegenstrijdiger te zijn dan tot nu toe werd aangenomen.

SUMMARY

Sociologists use to describe social work as a typical example of a immature or semi-profession. The emergence of social work in social history is part and parcel of 'forces of organized virtue', whilst in womenstudies early social work is usually considered as a consequence of the doctrine of separate spheres and the nineteenth century cult of domesticity.

In this research into the articulation of social work as a feminine professional domain, critical observations are made about this three different ways of looking at the history of social work. It is argued that both functionalist and marxists concepts of professionalism do not offer very fruitful starting points for research, because of their presuming an opposition between altruism and selfinterest. Instead the present study of the history of social work explores the complex of social and scientific forces in the context of which social work developed around the turn of the century and examines the purport that altruism and selfinterest got in this context.

The origin of social work is related to the growing scientific critique of precepts and habits of care in the eighteenth and nineteenth century, which cleared the road for a new public body for care and prevention. Following doctors and engineers who succeeded in mobilizing public support for the eradication of infectious diseases and the clearing of slums, social scientists attracted attention to the relationship between social well-being and the environment. With the help of certain sociological and philosophical notions concerning the origins of social inequality and the need for social regulation of society, social work pioneers defined a professional domain in which science, ethics and gender went well together. In their sociological vision, men and women, rich and poor, were the product of social conditions, whilst social conditions in their turn were the consequence of human intervention. The interplay between man and society and the changeableness of social relations offered important

starting points for the development of a own form of feminine expertise in the social field.

According to social workers professional altruism could be neither inborn nor based on personal sentiments. Self-love and social feeling were supposed to be brought into balance by introspection and serious study of social relations. Women were not social beings by nature and did not know by intuition how to find their way in the complicated and diffuse complex of social policy and social pedagogy. Education for social responsibility was not only concerned with the poor, but was also considered a necessity for the bourgeois circles from which social workers themselves usually originated. The propensity for scientific philanthropy amongst social work pioneers and their critique of 'idleness' and 'family egoism' in bourgeois circles, which were often neglected in Dutch research, form the key-points of the formation of a new professional identity of women. Their perspective lay in all kinds of social work, whether paid or unpaid.

The emergence of social work fitted in with a tradition in which the scientific management of society had primacy over politics and in which individual development had to be brought into balance with public spirit. Social work pioneers thought to find the solution for the woman question and the social question in a 'socialism-without-class-struggle' and a 'feminism-without-a-battle-between-the-sexes', in which gradual social transformation took place under the guidance of social experts.

By investigating the meaning of altruism and self-interest from a historical perspective, it becomes clear that a number of well-known theses concerning 'civilized' feminine professions need to be reconsidered. Thus the discussions regarding the organization of the school for social work and about the approach to the different sorts of work, show that social work can no longer be considered as traditional charity in a new disguise. The articulation of altruism and feminine talent for the ethical dimensions of social work seems to be more complex and contradictory than used to be supposed till now.

GEGEVENS OVER DE AUTEUR

Liesbeth Bervoets werd op 22 augustus 1948 in Hoorn geboren en begon in 1973 haar studie sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Haar interesse in arbeidsvraagstukken en in Vrouwenstudies mondde uit in een afstudeeronderzoek naar de rationaliseringsbeweging voor huishoudelijke arbeid. Na drie jaar als kandidaatsassistent werkzaam geweest te zijn bij de Vakgroep Arbeid en Organisatie van de UVA, volgde een aanstelling bij de vakgroep Vrouwenstudies van de PSCW aan dezelfde universiteit. Naast haar werkzaamheden als universitair docent vrouwenstudies maakte de auteur gedurende geruime tijd deel uit van de redactie van het Tijdschrift voor Vrouwenstudies, waaraan ze nu als redactieraadslid verbonden is.